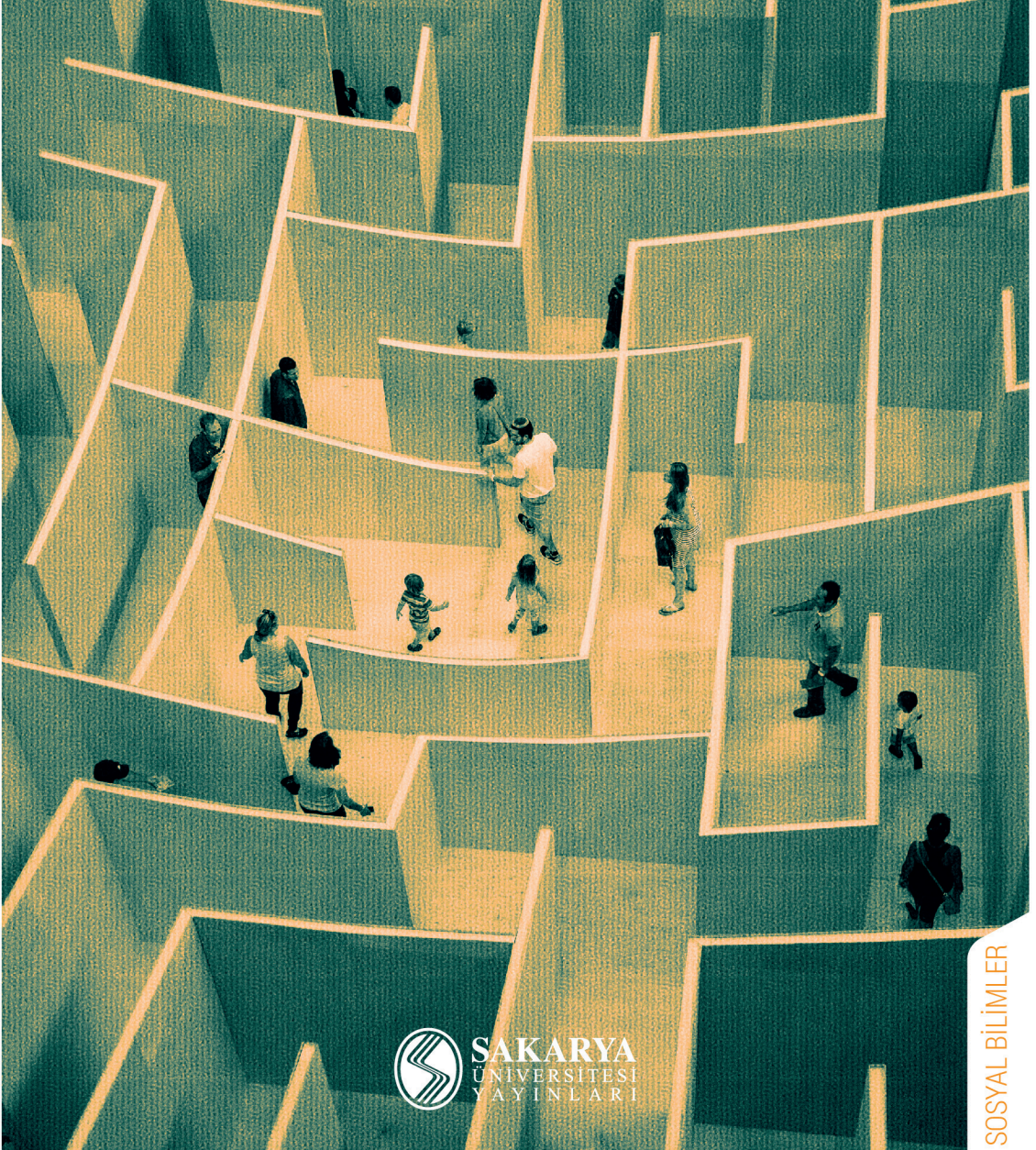

SOSYAL BİLİMLERLE ÇAĞI YORUMLAMAK - IV

Editörler

FATİH SAVAŞAN & ABDULLAH İNCE & ADEM KARAASLAN

SAKARYA
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

SOSYAL BİLİMLER

© Sakarya Üniversitesi Yayınları,
Sakarya

SERTİFİKA NO: 50135

YAYIN NO: 218

e-ISBN: 978-605-2238-28-8

ALAN: Sosyal Bilimler

ADRES VE İLETİŞİM

Sakarya Üniversitesi
Bilimsel Yayınlar Koordinatörlüğü
Esentepe/Serdivan/Sakarya
Tel: +90 264 295 7465
Fax: +90 264 295 5352
yayin@sakarya.edu.tr
www.sauyayinlari.sakarya.edu.tr

**SOSYAL BİLİMLERLE ÇAĞI
YORUMLAMAK - IV**

EDİTÖRLER

FATİH SAVAŞAN, ABDULLAH İNCE,
ADEM KARAASLAN

YAYIN EDİTÖRÜ

MUSTAFA GÜNERİGÖK

REDAKSİYON

MELAHAT YILDIRIM, MERVE COŞAR

DİZGİ-TASARIM

GRİFFİN [0312 419 16 19]

YAYIN TARİHİ

Aralık 2021

“Bu yayının BOOKCITES tarafından indekslenmiştir.”

SOSYAL BİLİMLERLE ÇAĞI YORUMLAMAK - IV

EDİTÖRLER
FATİH SAVAŞAN
ABDULLAH İNCE
ADEM KARAASLAN

FATİH SAVAŞAN

1971 Tokat doğumlu olan Savaşan, 1989 yılında Tokat İmam Hatip Lisesi'nden, 1993 yılında İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Maliye Bölümü'nden mezun oldu. Sayıştay'da Denetçi Yardımcısı olarak çalıştı. Yüksek lisans ve doktorasını MEB bursiyeri olarak Amerika Birleşik Devletleri'nde yaptı. 2009 yılına kadar Uşak Üniversitesi'nde çalışan Savaşan, 2013 yılında Stanford Üniversitesi'nde misafir araştırmacı olarak bulundu. Bir süre Milli Savunma Üniversitesi Rektör Yardımcılığı görevini yaptı. Kayıt dışı ekonomi, vergi afları, uluslararası göç başta olmak üzere maliye alanında çok sayıda yayın yapan Savaşan; 2012'den itibaren 'İslam Ekonomisi ve Finansı' alanında kongre ve çalıştaylar düzenlenmesine öncülük etti. 2016'dan itibaren Merkezi Kayıt Kuruluşu'nda Yönetim Kurulu Üyeliği ve Başkan Vekilliği yapan Savaşan, Haziran 2017'den itibaren MKK Yönetim Kurulu Başkanlığı görevini deruhte etmektedir. Ayrıca Savaşan, 2017 yılından bu yana Sakarya Üniversitesi Rektörlüğü görevini sürdürmektedir.

ABDULLAH İNCE

1979 yılında Sivas-Hıdırnalı Köyünde doğdu. 1995 yılında Sivas İmam Hatip Lisesi'nden, 2001 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nden mezun oldu. Yüksek lisansını Sakarya Üniversitesi'nde, doktorasını Ankara Üniversitesi'nde Din Sosyolojisi alanında tamamladı. Bir süre din görevlisi ve İHL Meslek Dersleri öğretmeni olarak çalıştı. Halen Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim dalında Doçent olarak çalışmaktadır. Ulusal ve uluslararası akademik dergilerde makaleleri, bilimsel toplantılarda tebliğleri, kitapları ve kitap bölümleri bulunmaktadır. Akademik ilgi alanları arasında yaşlılık, dini gruplar, din-tüketim ilişkisi, gençlik sosyolojisi gibi konular yer almaktadır. İnce, Sakarya Üniversitesi Gençlik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Müdürlüğünü sürdürmektedir.

ADEM KARAASLAN

1991 yılında Merkez/Mersin'de doğdu. 2009 yılında Mersin Anadolu İmam Hatip Lisesi'nden mezun oldu. Haziran 2015'de İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Bölümü'nü bitirdi. Aynı yılın Eylül ayında Aksaray Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis Anabilimdalı'na ÖYP kadrosunda araştırma görevlisi olarak atandı. 2016 yılının şubat ayında lisansüstü eğitimini tamamlamak üzere Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ne araştırma görevlisi olarak görevlendirildi. 2018 yılında yüksek lisansını tamamladı. Hâlihazırda doktora eğitimine devam eden Karaaslan, aynı fakültede araştırma görevlisi olarak çalışmaktadır.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ | 9

-I-

GİRİŞ: SOSYAL BİLİMLERLE ÇAĞI YORUMLAMAK | 11
Abdullah İNCE

-II-

ALİYA VE İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE YENİLENME | 19
Mahmut Hakkı AKIN

-III-

DÜNYADA MODERNLEŞME DENEYİMLERİ | 33
Talip KÜÇÜKCAN

-IV-

MODERNLEŞME VE DİN: ZİHNİYET DEĞİŞİMİ | 49
Mehmet AKGÜL

-V-

AZ GELİŞMİŞLİK ÜSTÜNLÜKTÜR | 57
Lütfi BERGEN

-VI-

YAŞADIĞIMIZ DÜNYA | 69
Necdet SUBAŞI

-VII-

DİNDARLIK TÜKETİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA
TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME | 77
Abdullah İNCE

-VIII-

MODERNİTE-GELENEK İKİLEMİ BAĞLAMINDA
AİLEDE DEĞİŞİM, AİLE POLİTİKALARI VE GEÇ EVLİLİK | 89

Fahri ÇAKI

-IX-

AİLE SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ | 107

Saffet KÖSE

-X-

“SINIFLI TOPLUM” OLDUK MU? TÜRKİYE’DE
TOPLUMSAL TABAKALAŞMA ÜZERİNE TARİHSEL TARTIŞMALAR | 115

Lütfi SUNAR

-XI-

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SON GELİŞMELER | 123

Murat TURGUT

-XII-

OSMANLI SİYASETİNİN RUHU: TASAVVUF | 127

Özkan ÖZTÜRK

-XIII-

YESEVİ’DEN YUNUS’A HAKİKAT DİLİ TÜRKÇE | 135

Bilal KEMİKLİ

-XIV-

BİZ KİMİZ? | 143

Savaş Ş. BARKÇİN

-XV-

BİR ŞEHRİN İÇİNE GİRMEK: ŞEHİR, SEN, DUYGULAR VE KİMLİK | 147

Zafer SÖĞÜT

-XVI-

MADDE BAĞIMLILIĞI | 157

Pelin TANYERİ

-XVII-

STRES YÖNETİMİ | 163

Hülya AKSAKAL KUC

-XVIII-

UNUTULMUŞ DÜŞÜNCE VE BİLİM GÜNEŞLERİMİZ | 189

Zekai ŞEN

-XIX-

OSMANLI KLASİK DÖNEMDE

MATEMATİK VE UYGULAMA ALANLARI | 193

Elif BAGA

ÖN SÖZ

Sakarya Üniversitesi Akademik ve Sosyal Gelişim Merkezi (SASGEM) dokuz yıldır düzenli bir şekilde konferanslar yapmaktadır. SASGEM 2021 yılından itibaren, faaliyetlerini *Sakarya Üniversitesi Gençlik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi* bünyesinde sürdürmektedir. Daha önceki konferans metinlerinden bir kısmı *Sosyal Bilimlerle Çağı Yorumlamak I-II-III* ismiyle yayınlamıştır. Elinizdeki kitap SASGEM konferanslarının dördüncü kitabıdır. Kitap hacmi, konferans veren katılımcıların tercihi gibi sebeplerle bütün konferanslar kitaba dâhil edilememiştir.

Kitapta yer alan metinlerin bir kısmı konferans metinlerinin çözümlenmiş hali, bir kısmı da katılımcıların bizzat kaleme aldıkları metinlerdir. Bu sebeple metinler arasında üslup ve alan farklılığı gibi sebepler yanında metnin inşasından kaynaklanan farklılıklar da bulunmaktadır.

Kitapta yer alan metinler sosyolojiden psikolojiye, ilahiyattan ekonomiye, eğitimden sağlığa çok farklı konulardaki değerli çalışmalardan oluşmaktadır.

Bu çalışmanın hazırlanmasında çok sayıda insanın katkı, emek ve desteği bulunmaktadır. SASGEM konferanslarının gerçekleşmesinde her türlü desteği vererek programın aksamadan yürümesini sağlayan Sakarya Üniversitesi yönetimine, konferanslara zaman ayırarak katılan ve daha sonrasında metinlerini yayınlama izni veren katılımcı hocalarımıza ve metinlerin yayın için hazırlanmasında emeği geçen asistanlarımıza teşekkürü borç bilirim.

Fatih SAVAŞAN
Abdullah İNCE
Adem KARAASLAN
Sakarya/2021

-I-

GİRİŞ: SOSYAL BİLİMLERLE ÇAĞI YORUMLAMAK

Abdullah İNCE*

Sanayi toplumu ile ortaya çıkan nüfus hareketliliği, kentleşme, ulaşım ve iletişim imkânlarının artması gibi unsurlar toplumsal değişmeyi hızlandırmıştır. Modern dönemde bu değişimin bir parçası olarak sosyal bilimler, toplumu anlamak ve açıklamak üzere ortaya çıkmıştır. Sosyoloji, psikoloji, tarih, siyaset bilimi, ekonomi gibi alanlar zaman içinde sosyal bilimler içinde tebarüz ederek kendine has yöntemleri, veri toplama teknikleri ve analiz biçimleri ile bağımsız birer bilimsel disiplinler haline gelmiştir. Toplumsal yapılar, ekonomik sistemler, siyasi yönetim modelleri farklılaştıkça bu olguları açıklayan bilimsel yaklaşımlar da farklılaşmaya devam etmiştir.

Toplumsal yaşamın dinamikliği, kompleks yapısı, veri elde etme metodlarının çeşitlenmesi, yeni analiz biçimlerinin ortaya çıkması toplum bilimlerinde yeni gelişmelere sebep olmuş, bilimsel disiplinlerin kendine has metod, konu ve yöntemleri giderek güçlü gelenekler oluşturmuştur. Bir süre sonra disiplinler arasında katı ayrımlar, sosyal gerçekliği anlamayı hedefleyen disiplinlerin önünde engel olarak görülmeye başlanmıştır. Bilgi teknolojilerinin farklılaşması ve gelişmesi, istatistik gibi veri analiz yöntemlerinin makinalar aracılığıyla hemen hemen her alana uygulanabilen yapısı, big data, mega veri, meta analiz gibi kavramları bütün alanlar için kullanılabilir hale getirmiştir.

Bilginin iktidarla ilişkisi, bir süre sonra toplum mühendisliği iddialarını gündeme getirmiştir. Disiplinler arası sınırların katılığına yönelik eleştiriler, veri toplama ve analiz sistemlerinin çoğu alan için ileri seviyede uzmanlık gerektirmeden kullanılabilir olması, sosyal değişme sürecinde bilimlerin farklılaşmasının doğurduğu ihtiyaçlar bilgi iktidar ilişkisi bağlamındaki

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Gençlik Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.

eleştirilerle birleşince, bilginin evrenselliği sorgulanan bir konu haline gelmiştir. Bu bağlamda bilginin evrenselliği ve tikelliği bilimsel bir tartışma konusu olarak canlılık kazanmıştır.

Şüphesiz bu tartışmalarda bilimsel bilginin ve sosyal bilim paradigmasının Batı merkezci doğasına yönelik eleştiriler de ayrı bir bahistir. Bu anlamda evrensellik-tikellik Batı dışının, kendini yeniden üretmesi isteği ile birlikte yürüyen bir süreçtir.

Sosyal bilimlerin toplumsal dinamizmi analiz etme isteği, artan bilgi miktarı, uzmanlığı önemli hale getirmekle birlikte katı sınırlar içinde kalmanın olguyu anlamayı zorlaştırdığını göstermiştir. Proje tabanlı çalışmalar farklı disiplinlerin birlikte çalışmasını ortaya çıkaran bir başka unsur olarak görülebilir. Bütün bunlar gerek dünyada gerekse Türkiye’de, disiplinlerarası çalışmaları belirli ölçüde zorunluluğa dönüştürmüş görünmektedir. Ancak disiplinlerarasılığın ne olduğu ve uygulamada karşılaşılan güçlükler tartışılmaya devam etmektedir. Saha araştırmalarında nicel ve nitel yaklaşımların birlikte kullanılıp kullanılmayacağı tartışması yöntem bilim yaklaşımı açısından bunun bir örneğini oluşturur. İki yöntemin bir arada kullanılmayacağı savını ile sürenler bilgi paradigması açısından meseleye bakarak, nicel ve nitel yaklaşımın doğası gereği farklı bilgi türleri ürettiğini ileri sürmektedirler. Ancak görünen o ki pratik zorunluluklar teorik tartışmaların önüne geçerek veri çeşitliliğini sağlamak, sosyal gerçekliğin farklı yönlerini görmek gibi gerekçelerle aynı olgunun farklı yöntemlerle araştırılması gerektiği görüşü giderek yaygınlık kazanmaktadır. Bu süreçte ortaya çıkan pratik zorunluluklar ve uygulamalar epistemolojik ve yöntemsel sınırları esnetmeyi zorunlu kılmış görünmektedir.

Bu çalışma, Türkiye’de son dönemde yaygınlaşan disiplinlerarası çalışmalara bir örnek oluşturmaktadır. Metnin devamında detayı görülecek olan çalışmalarda sosyoloji, ekonomi, bilim tarihi, ilahiyat, psikoloji, iktisat, işletme gibi alanlardan akademisyenler ve profesyonellerin metinleri, Türkiye’nin toplumsal gerçekliğinin aldığı biçimleri analiz etmektedir. Türkiye’nin toplumsal yapısı, Türk ekonomisinin geldiği nokta, dindarlık-tüketim ilişkisi, kimlik olgusu, yaşadığımız dünya, düşünce evrenimize katkı sunan fikir insanları, modernleşme olgusu, bilimlerin tarihi, evlilik, stres yönetimi çalışmanın değindiği farklı konulardan bazılarıdır. Çalışma aynı zamanda Türk akademisinin ve Türkiye’nin fikri düzeyinin geldiği noktaya dair de fikir sunmaktadır.

Mahmut Hakkı Akın, Aliya İzzet Begoviç’in hayatı, mücadelesi ve entelektüel portresinin farklı yönlerini ortaya koymaktadır. Akın’a göre Begoviç, genç yaşından itibaren Doğu ve Batı’yı derinliğine analiz edebilecek bir entelektüel donanıma sahiptir. Begoviç, eserlerinde Batılı yazarların düşün-

celerinden istifade ederken hiç yüksünmemiş, “hikmet müminin yitiğidir” ilkesinin pratiğini göstermiştir. Begoviç, bir ütopya yerine tarihte yaşanmış bir modelin günümüzde yeniden nasıl inşa edilebileceğini ortaya koymayı hedeflemiş bir entelektüeldir. Onun çabası bu yaşanmışlığın motivasyonunu bulmak ve ortaya koymaktır. İzzetbegoviç’e göre Müslüman toplumların en fazla kafa yorması gereken işlerden biri eğitimidir. Çünkü bizim eğitim sistemimiz Begoviç’e göre Müslüman değil, tebaa yetiştirmektedir. Akin’a göre Begoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam* kitabı başta olmak üzere eserlerinde dünyanın gittiği insani krizi ele alır ve buna çareler önerir.

Küçükcan, modernite, modernleşme kavramlarının tarihsel arka planına değinerek modernitenin laiklik ve din ile ilişkisine ve sekülerleşme konusuna odaklanmaktadır. Ona göre modernitenin izleri, erken dönemden itibaren düşünce hayatında bulunmakla birlikte modernitenin kurumsallaştığı dönem 19. ve 20. yüzyıldır. Bu sebeple, modernite düşüncesinin Batı merkezliği gözden kaçırılmamalıdır. Bir süreci ifade eden modernleşme ise kimi bakış açılarına göre nötr bir kavram olarak görülürken, kimine göre değer yüklü ve yönü tayin edilmiş -ilerleme gibi- bir kavramdır. Bugün bize modern dünya olarak sunulan modern Batı’nın, düşünsel arka planını anlamadan modernite düşüncesini anlamak mümkün değildir. Modernite düşüncesinin arka planında Antik Yunan, Judeo-Christian dini gelenek, Rönesans, Reform, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi ve bütün bunların getirdiği değerler, ilkeler, yapı ve yaklaşımlar bulunmaktadır. Modernleşmenin Hıristiyanlıktaki ruhban sınıfının otoritesine karşı bir başkaldırı olması yazarın altını çizdiği önemli hususlardan biridir.

Moderniteye yönelik eleştiriler çoklu moderniteler kavramını ortaya çıkarmıştır. Küçükcan, modernleşmenin sadece teknolojik gelişme olarak okunamayacağını ifade ederek modernleşme tecrübesinin değerle birleşimi sonucu ortaya çıkan “farklı” uygulamalarına örnekler vermektedir. Sekülerleşme ve laiklik tartışmaları bağlamında Küçükcan, tek tip bir laiklik modelinin olmadığına dikkat çekmekte, farklı laiklik modelleri hakkında bilgi vermektedir.

Modernite düşüncesi varlık-değer ilişkisine yeni bir yaklaşım getirerek geleneksel bilgi paradigmasını sarsmıştır. Akgül, çalışmasında modernleşme süreci ile birlikte varlık-değer hiyerarşisindeki değişimi ele almaktadır. Bu çerçevede geleneksel bilgi sistemi ile modern bilgi paradigmasının inanma-bilme arasındaki ilişkiye bakışına odaklanmakta ve aralarındaki farka dikkat çekmektedir. Buna göre yeni bilgi paradigması bilgiyi daha çok somut göstergeler üzerinden tanımlamaktadır. Bu bilgi paradigması evren ve insanın evrendeki yerini yeniden tanımlamıştır. Akgül, daha sonra

din sosyolojisi perspektifinden dinin bireyin dünyasını anlamlandırma ve dinsel bilgi algısı üzerinden evren, insan ve insanın evrendeki konumunu tartışmaktadır. Bu çerçevede din insan için geniş anlamda bir evdir.

Bergen, *Az gelişmişlik Üstünlüktür* kitabında söz konusu ettiği tezlerin hala geçerliliğini sürdürdüğünü ifade ederek, tartışmanın bağlamına dair örneklerle atıfla fikrini temellendirmektedir. Bergen'in sorunsallaştırdığı konu "Müslümanların Batı'nın bilim ve tekniğini almakla, İslâm ahlakını korumayı sağlayabileceğinin ne kadar mümkün olduğu"dur. Teknoloji ve teknik kavramının farkı üzerinden konuya yaklaşarak "teknik gelişmeleri boykot ederek yaşamak, teknoloji kırılcılığı yapmak bilgiyi elde etmekten uzaklaştırıcı yön kazanırken; yeni gelişen tekniklerin sorgusuz takipçisi olmak da yabancılaştırıcı faktörleri hayata geçirmektedir." demektedir. Ona göre Hz. Nuh'un tekniği, insanlığın kurtuluşu fikrinden hareket etmekteyken, Batı teknolojisi insanlık üstünde baskı kurmakta, "Tanrı'yı tabiat-tan uzaklaştırmaya" çalışan seküler bir iktidar arayışı olarak kendini ortaya koymaktadır. Bergen'e göre devletin teknolojisi olur halkın ise tekniği. Teknik, doğaya tabi iken teknoloji onu denetlemekte ya da bozmaktadır. Bergen, metnin ilerleyen kısımlarında bazı Türk aydınlarının düşüncelerine ve klasik ilerleme teorilerine atıflar yaparak kendi görüşlerini onlarla karşılaştırmaktadır.

Subaşı, "Nasıl bir dünyada yaşıyorsunuz? Ve bulunduğunuz dünya ile ilişkileriniz nasıl işliyor, nasıl ilerliyor? Şu da bir gerçek ki hepimiz aynı dünyada yaşamadığımız gibi bu dünya da hepimize aynı şekilde görünmüyor." ifadeleriyle başladığı çalışmasında, yaşadığımız dünyanın görme, duyma ve nihayet anlama biçimleri ile olan ilişkisini ortaya koyuyor. Bu ilişki sisteminin görme biçimleri, duyma ve hissetme şekilleri ile olan ilişkisini çözümlüyor. Subaşı'ya göre yaşadığımız şartlarla ilgili olan görme ve duyma biçimlerini tektipleştirmeye çalışmak insana yapılmış bir zulumdür.

Gençlerin dünyayı görme biçimlerinin sınırlı bir çerçevede yürüdüğü yolundaki gözlemlerini paylaşan Subaşı, bu konuda ideolojiler arasında fazla bir farkın kalmadığını ifade ediyor. Dünyayı analiz edebilecek bir harita bilgisi yanında empati yeteneğini güçlendirmek, dünyayı anlamak için yapılması gereken ilk elden şeylerdir. Bunlar kendi bakışımızı mutlaklaştırmanın önünde engel oluşturarak hayata daha anlayıcı bakmamızı sağlıyor. Ancak bunun için teknik yeterlilikleri günlendirmeli bunu yapmak için de okumalı, müzakere etmeli ve bilgiyi karşılığı olan bir şeye dönüştürerek kendimize mal etmeliyiz. Bunun yolu bilgiyi bir meta olarak görmek yerine ahlaki bir zeminle buluşturmaktan geçiyor. Metnin devamında Subaşı, kendine has akıcı üslubu içinde gençlerin hayatla yüzleşme süreçlerini analiz ederek gençlerin kendileriyle yüzleşmelerini öneriyor. Belki de

yazıda en dikkat çekici detaylardan biri şu: geçmişte 8 yaşında, 12 yaşında sorulan sorular bugün 25-30'lu yaşlara gerilemiş durumda. Bunun nedeni üzerinde düşünmeye davet ediyor Subaşı.

İnce, çalışmasında Türkiye’de dindarların toplumsal değişimini ele alıyor. Çalışmanın teorik kısmında tüketim, toplumsal değişim kavramları inceleniyor. Daha sonra metinde Türkiye’de dindarların değişimini siyaset, ekonomi ve eğitim üzerinden ana hatları ile inceleniyor. İnce’nin çalışmasının ana odağı ise Türkiye’de dindarların yaşadığı değişimi tüketim bağlamında analiz etmek. Bu sebeple metinde tüketim toplumu, tüketim kültürü ile ilişkili olarak dindar kesimin yaşadığı değişim farklı boyutları ile ele alınıyor. İnce, incelemesini katılım bankaları, “İslami holdingler”, “İslami tatil”, “İslami moda” kavramlarını merkeze alarak sürdürüyor.

Çakı, modernite ve gelenek ikileminde aile kurumunu incelerken aile politikalarındaki değişimi ve geç evlilik olgusunun sebepleri ve sonuçlarını tartışıyor. Ailenin yapısı ve büyüklüğündeki değişim, doğurganlığın azalması, boşanma, kohabitasyon, yalnız annelerin ve tek ebeveynli ailelerin sayısında artış, eşcinsel evlilikler, aile-içi rollerde, değerlerde ve dindarlıkta değişimler, küreselleşmenin etkileri Çakı’nın tartıştığı diğer konulardır. Çalışmanın aile politikası bölümünde ise nüfus planlaması ve gelir destek politikaları, aile-iş barışı politikaları, tek-ebeveynli ailelerle ilgili politikalar ele alınıyor. Çakı’ya göre devreye sokulan yeni aile politikaları milli kültürü ve gelenekleri dikkate almayan, kapitalizmin önceliklerini gözetken ve sorunları çözmek yerine yenilerini doğuran bir yapıda ortaya çıkıyor. Çalışmanın kalan kısmında yazar, geç evlilik problemini ve bunun çözümü için uygulanabilecek tedbirleri tartışıyor. Bu problemin çözümü için gelecekte hareket edilerek bir çözüm üretilebileceğini düşünen yazara göre en önemli husus, bir zihniyet değişikliğinin gerekliliği.

Köse, ailenin toplumun temel yapıtaşı olduğu düşüncesinden hareketle, aileyi konuşmanın devleti konuşmak olduğunu ifade ediyor. Ona göre aile sorunları bağlamında ilk dikkate alınması gereken husus seküler bir yaşam tarzının inşası ve nikâhsız birlikteliklerin meşru görülmesidir. Kur’an’dan hareketle bir aile hayatının temeline rahmet, meveddet ve sekinet kavramlarının konulması çözüm için önemli bir yoldur. Metnin devamında bahsi geçen kavramlar arası ilişkiler bağlamında aile hayatı incelenmekte ve konu örneklerle sürdürülmektedir. Yazara göre günümüz ailesinde dikkat çeken sorunlardan birisi de bireyselleşmedir. Kolektif yaşam biçiminin yerini alan bireyselleşme aile hayatındaki bütünlüğü bozmakta ve yeni aidiyetler inşa etmektedir.

Sunar, Türkiye’nin toplumsal yapısı bağlamında sınıf kavramının tarihsel sürecini irdeliyor. Osmanlı toplumsal yapısını sınıf olgusu açısından

analiz ederken, Osmanlı'da sınıflı bir yapının olduğunu ancak bu sınıflaşmanın kendine has özellikler taşıdığını ifade ediyor. Zira Osmanlı toplumunun en bariz özellikleri, geçişliliğin fazla olması ve iktidarın dağıtılması yönündeki eğilimlerdir. Ancak Marx ve Weber'de örneğine rastlanan bazı yazarlar, Osmanlıda sınıf meselesine etiketleyici bir şekilde yaklaşmışlardır. Cumhuriyetin yönetici elitlerinin ve kadrocular gibi devlete bir ideoloji oluşturma hedefiyle hareket eden aydınların, Türkiye'nin sınıflı toplum olmadığı vurgusunu güçlü tutması, Sunar'a göre sınıf konusuna ilişkin çalışmalarını sınırlamıştır. Bu sebeple bu konu uzunca bir süre Türk akademik yazınında ve entelektüel çevrelerde hak ettiği ilgiyi görememiştir. Diğer taraftan, belli konularda olduğu gibi, sınıf konusu Türkiye'de ideolojik bağajlarla ele alınmıştır. Bu husus bazı konuların incelenmesinde güçlükler doğurmuştur. Modernleşme süreciyle başlayıp 1980 sonrası uygulanan ekonomi politikaları ile devam eden süreç yazara göre, bilinen anlamda sınıflı toplum yapısının yerleşik bir hal almasıyla sonuçlanmıştır.

Murat Turgut, Türkiye ekonomisindeki gelişmeleri değerlendirdiği yazısında ilk olarak ekonomi algısının toplum bilinci ile olan ilişkisine dikkat çekiyor. Ekonomik krizlere atıf yaparak sözü devalüasyon ve döviz konusuna getiren Turgut'a göre paranın değer kaybetmesi ithalat ve ihracat dengesi açısından değerlendirildiğinde her zaman olumsuz bir gelişme değildir. Turgut'a göre bir ülke ekonomisi için en büyük sorun cari açık meselesidir.

Osmanlı'nın siyasi yönetim biçimi ve yönetime ruhunu veren temel ilkeler araştırmacılar için merak konusu olmuştur. Öztürk, Osmanlı siyasetinin ruhunu ortaya koymayı hedeflediği çalışmasında, Osmanlı siyasi sistemine ruh veren ana unsurun tasavvuf olduğunu ifade ediyor. Kuruluşundan itibaren tasavvuf kültürü ile pozitif bir ilişki kuran Osmanlı yöneticileri, Öztürk'e göre devletin siyasi modelini inşa ederken sufi kültürden önemli ölçüde istifade etmiştir. İsmail Hakkı Bursevî'nin yorumlarını merkeze alan Öztürk, divanın dizilişinden vezirlerin sayısına, cülus merasiminden saray mimarisine kadar birçok konuda sufi düşüncenin siyasete etkilerini gözlemlemenin mümkün olduğunu ifade ediyor. Devletin siyasi belgelerinde de görülebileceği gibi cenabı hakkın esmasının izleri tasavvuf kültürü ile yoğrularak Osmanlı siyasi felsefesinde iz bırakacak ölçüde etkili olmuştur.

"Yesevî'den Yunus'a Hakikat Dili Türkçe" başlıklı çalışmasında Kemikli, Türkçe'nin belirli bir kültür coğrafyasında yoğrularak bugünlere geldiğine dikkat çekmektedir. Bu süreçte Türkçe'ye büyük katkıları olan Yesevî ve Yunus'un felsefesi ve gönül dünyasına bakmak Türkçe'nin zenginliğini keşfetmenin, onu inşa ve ihya etmenin önemli bir yoludur Kemikli'ye göre. Dil ile hakikat ilişkisini kurmanın yolu da buradan geçer.

İslam dünyasındaki toplumsal travmayı kaza geçiren bir hasta ile örnek-lendiren Barkçin, bireylerin yaşadığı travmayı anlamaya çalışırken mekân, zaman ve olaylar dizisi bağlamında düşündüğünü ifade etmektedir. Komadaki hasta misali, Türk toplumu kendi ile arasına giden mesafeyi anlamaya çalışırken gelgitler yaşamaktadır. Kendine ait olmayan bir kimlik tanımlaması üzerinden meselelere yaklaşan bir toplum, kendini başkalarının gözünden görmeye çalışmanın doğurduğu zorluklarla mücadele etmektedir. Ancak bu durum, farkındalığın yüksek olduğu bir mücadele olmaktan çok bir bocalama görünümündedir Barkçin'e göre. Kendilik algısını korumanın başat yollarından biri toplumun tarihi ile kurduğu bağlardır. Tarihte durduğu yere dair bir fikri ve kendi olmaya dair bir hedefi olmayan toplumlar zihinsel olarak da coğrafi olarak da başkasının haritalarını kullanmaya mahkûmdur.

İnsanın mekânla kurduğu ilişki ile kimliği arasındaki bağlantıyı öncelikli bir konu olarak ele alan Söğüt'e göre, varlığın hissedilmesinin iki anahtar kavramı zaman ve mekândır. İnsan, zaman ve mekânda var olan bir varlık olarak mekânı anlamlandırır. Zamanın ruhunu özümseyerek değerleriyle bezediği düşüncelerini mekâna işler. Değerler, insan eliyle mekânda varlık bulur. Bu sebeple birey, yaşadığı çevre ile anlamlı bir ilişki kurabilmek için taş, toprağa dokunmalı, mekânı algılamalı, mekâna işlemiş tarih kokusunu hissetmelidir. Tarihin bir parçası da, bedenlen tarih olsa bile, mekânda iz bırakan ölümlerdir. Bu sebeple "şehirleri ölümler kurar." Kimliğin farkında olmak ölümlerin kurduğu şehirlerde "şehirce dilinin" alfabeleri olan taşla, toprakla ilişki kurmakla mümkündür. Etrafa bakmak, zamanda ve mekânda olanı duymak gerekir. Nihayetinde taş ve topraktan oluşan şehirler, değerler sistemi, davranış biçimleri, ahlak ve hukuk sistemlerinin kurulması ile bir merkez haline gelir. Söğüt, çalışmasında İstanbul ve Sakarya özelinde mekânla nasıl ilişki kurulabileceğini göstermektedir.

Madde bağımlılığının günümüzde önemli bir sorun olduğuna dikkat çeken Tanyeri, madde ve bağımlılık ile kastını açıkladıktan sonra madde bağımlılığının Türkiye'deki ve Sakarya'daki oranları ve türleri hakkında bilgi vermekte, bağımlılığın fiziksel, duygusal ve toplumsal sonuçlarını tartışmaktadır. Sakarya'da madde kullanım türleri ve sağlık kuruluşlarının çalışmaları hakkında bilgiler vererek çalışmasını sürdüren Tanyeri, madde bağımlılığı ile mücadele ve tedavi konusundaki önerileri ile çalışmasını tamamlamaktadır.

Stres insan hayatını fiziksel ve duygusal olarak etkiler. Bu sebeple doğru yönetilemediğinde stresin, birey üzerinde olumsuz ve kalıcı etkileri olabilmektedir. Aksakal, stres kavramı hakkındaki tartışmalara yer verdikten sonra stresin beden sağlığı ve psikolojik sağlık yanında bireylerin günlük

tutum ve davranışlarını olumlu veya olumsuz etkileyebildiğini ifade etmektedir. Stres durumlarını yönetmek ve başa çıkmak için stratejiler uygulamak stresin etkilerini hafifletmektedir. Stresle başa çıkmak için nefes egzersizleri gibi basit bedensel uygulamalarla stresi yönetmek mümkündür. Aksakal, Braham tarafından geliştirilen DKBY (Değiştir-Kabul et-Boş ver-Yaşam Tarzını Yönet) modeli ile bireylerin yaşadıkları stresi kontrol altına almaları ve yönetebilmelerinin mümkün olduğunu belirtiyor ve bu yöntem hakkında ayrıntılı bilgi vererek çalışmasını sonlandırıyor.

İslam düşüncesi, 15. yüzyıla kadar devam eden altın çağında yetiştirdiği bilim insanları aracılığıyla dünyaya büyük fikri katkılar sunmuştur. Bu sebeple İslam medeniyeti, bir bilim medeniyeti olarak nitelenmeyi hak etmiştir. İslam dünyası bilimin her alanında yetiştirdiği bilim adamlarıyla bir bilgi medeniyeti olarak kendisinden sonraki düşünceleri, özellikle Orta çağ ve Batı düşüncesini etkilemiştir. Bu durum bilim tarihçileri tarafından teslim edilen bir haktır. Fuat Sezgin'in "Batı Medeniyeti, İslam Medeniyetinin çocuğudur" ifadeleri buna bir örnektir. Bugün maalesef bu parlak medeniyetin değeri yeterince takdir edilmese de İslam dünyası, fizik, kimya, tıp, matematik, astronomi, coğrafya, tarih, felsefe, ilahiyat alanlarında Cabir bin Hayyan, Ebû Bekir er-Razi, Harezmi, İbn Heysem, Uluğ Bey, Piri Reis, Ferazi, Ferganî, Birûnî, Sabit bin Kurrâ, İbn Battuta, Evliya Çelebi, Kindî, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Gazzali gibi her biri dünyaca ünlü bilim adamları yetiştirerek insanlığın her yönden gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur.

Baga'ya göre bir milletin toplumsal hafızasının tam ve sağlıklı olması, o milletin ait olduğu medeniyetin felsefe-bilim tarihini nesnel biçimde araştırması, bu araştırmanın sonuçlarını kamusallaştırması ve nihayet eğitim-öğretim faaliyetlerine dâhil etmesine bağlıdır. Bu yüzden kurumsal olarak 20. yy'da kurulan bilim/ler tarihi disiplini özel bir önem arz etmektedir. Söz konusu disiplin çatısı altında Osmanlı dönemi bilim tarihi araştırmalarına öncelik verilmesi gerekir. Zira toplumsal hafızamızı düzeltmeye günümüze en yakın dönemden başlamak en uygundur. Osmanlı döneminde üretilen bilimsel faaliyetleri hakkıyla anlamanın yolu da diğer tüm bilim dallarından kendisinden faydalandığı en temel bilim olan matematik tarihi çalışmalarından geçer. Osmanlı dönemindeki matematiksel bilgi, bu bilginin konumlandırılması, üretilmesi ve kullanılması şeklindeki bir sıralama ile ortaya konulabilir. Baga'nın çalışması, Osmanlı döneminde matematiğin tüm ilimler içerisindeki konumlandırmasını, alt dallara ayrılarak kitap telifi yoluyla üretilmesini ve bu matematiksel bilginin hukuktan, askeriyeye, ekonomiden, mimari ve şehirciliğe bireysel ve toplumsal yaşamın her alanındaki kullanımını özet bir şekilde ele almaktadır.

-II-

ALİYA VE İSLAM DÜŞÜNÇESİNDE YENİLENME

Mahmut Hakkı AKIN*

Rahmetli Aliya İzzetbegoviç'in İslam düşüncesinde yenilenme üzerine görüşlerini anlatmadan önce onun düşünce sistematiğinden bahsetmemiz gerekmektedir. Aliya İzzetbegoviç, İslam dünyasının sınırlarını döneminin ulus-devlet sınırlarında görmemektedir. Onun düşüncesinde İslam bir millettir.

Son zamanlarda dizisi de çekildiği için Aliya İzzetbegoviç etrafında bir popülerite söz konusudur. Fakat kurguyla gerçeklik arasında farklar var. Bu nedenle bir insanı tanımak için en iyi yol ne yazdığını okumaktır. Benim âcizane yaptığım çalışmalardaki derdim de bu zaten: insanların Aliya İzzetbegoviç'in kendi yazdıklarına doğrudan yönelmelerini sağlamak. Diğer yandan bu popülerliğin beraberinde getirdiği şeyler var, mesela sosyal medyada ona ait olmadığı halde onun sözleriymiş gibi paylaşılan şeyler var. Aslında bunların bir kısmı onunla hiç alakası olmayan şeyler.

İnanç ve ahlak konusunda yazan insanların yazdıklarını ve iddialarını yaşamalarını da bekleriz. Ancak pek çok yazarın yazdıklarıyla yaşadıkları arasında daima uyum olmayabilir. Rahmetli İzzetbegoviç bu konuda farklı ve örnek bir isimdir.

1925 yılında doğmuş ve 2003 yılında vefat etmiş bir insandan bahsediyorum. Yani ömrünün büyük bir çoğunluğu 20. yüzyılda geçmiştir. Bu ömrün 9 yıla yakın bir kısmının hapisanede geçmiş olduğunu görüyoruz. İlk 3 yıllık (1946-1949) hapis hayatı Yugoslavya'da Komünist rejim kurulduğu zaman, Aliya İzzetbegoviç'in de üyesi olduğu Genç Müslümanlar Teşkilatı'nın faaliyetleri dolayısıyla gerçekleşmiştir. İkinci hapis hayatı da

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bu metin yazarın 19.12.2018, tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

5,5 yıl kadardır. (1983- Saraybosna İslamcılık Davası) Ömrünün bir 10 yılı da siyasetle geçmiştir (1990-2000). Yugoslavya'nın dağılma sürecinde Bosna-Hersek'teki Müslümanları bir araya getirecek bir siyasi örgütlenmeyi kuran, onun genel başkanı olan ve aralıksız bir şekilde 10 yıl boyunca Cumhurbaşkanlığı yapmış birisidir.

Aliya İzzetbegoviç'in Cumhurbaşkanlığı döneminin neredeyse tamamı (1 yılı hariç olmak üzere) 4 yılı savaş (siyasette olağanüstü dönem), 5 yılı da savaş sonrası şartlarla uğraşmakla geçmiştir. Yani onun siyaseti normal şartlarda yaptığını söylemek mümkün değildir.

Burada bizim için önemli olan ve bizi asıl ilgilendiren yönü, Aliya İzzetbegoviç'in bir düşünce mirasının olmasıdır. Onun eserleri bir sistematige sahiptir. Şah eseri *Doğu ve Batı Arasında İslam*'dır. Bu kitap, kendisi hapisanedeyken 1984 yılında Amerika'da İngilizce olarak yayınlanmıştır. Türkiye'de yayınlanma yılı da 1987'dir.

Bu eserin felsefe alanında bir doktora tezi olarak kabul edilmesi de kendisine teklif edilmiştir. Kitabın ağırlığı şuradan gelir; Aliya İzzetbegoviç Batı düşüncesinin özellikle insan meselesi etrafındaki tartışmalarına İslami temelde bir cevap verme arayışındadır. Bu arayışa (ki yenilenme düşüncesiyle de ilgisi var) öncelikli olarak "İnsan nedir?" sorusunu sorarak başlamıştır. İnsanın dünyadaki varoluşunu tanımlamayan hiçbir din, hiçbir ahlaki öğreti, hatta hiçbir ideoloji yoktur. Bu nedenle insan ve insanın dünyadaki varoluşu meselesi Aliya İzzetbegoviç'in de çıkış noktasıdır.

Dünyadaki Müslümanlar açısından baktığımızda da Aliya İzzetbegoviç'in tespit ettiği en önemli krizlerden biri, insanî bir krizdir. Yani, insanın bu dünyadaki varlık amacını tanımlama noktasında mevcut Müslümanların hali krizi ortaya çıkartıyor. Sebebi şudur; *Doğu ve Batı Arasında İslam* antropolojik ve sosyolojik olarak, siyaset felsefesi üzerinden insanın ne olduğu tartışmalarını özellikle de Batı düşüncesindeki tartışmaları genel bir şekilde ele alır. Örneğin; insanın akıl sahibi bir varlık olduğuna dair tanımlama, insanı ayırt edici bir tanımlama olarak yapılmıştır. Elbette insan akıl sahibi bir varlık olma yönüyle diğer varlıklardan ayrılabilir. Ancak insanı ayıran temel kriter Batı'daki anlamıyla akıldır dersiniz ve aklın da kökünün zekâ olduğunu düşünecek olursanız zekanın farklı biçimlerinin diğer varlıklarda da var olduğunu görürsünüz. Özellikle antropolojik ve sosyolojik çalışmalarda insanın diğer varlıklardan ayrıldığı en önemli özelliklerin, bir arada yaşamak ve bu bir arada yaşamının kültür ve medeniyet gibi gerçeklikler üretmesi olduğu vurgulanmıştır. Bu tanımlar doğrudur ama eksiktir. Yani bizi tamamen başka varlıklardan ayırt edecek tanımlar değildir. Çünkü sürü halinde yaşam olduğu gibi özellikle iletişimin ciddi şekilde geliştiği varlıklar da söz konusudur. Şimdi bu tanımlamaları nasıl

yaparsak yapalım yolun sonunda iş, Batı felsefesinde din ile bilimin çatışmasına dayanmaktadır. Dini düşünce inanç alanını, bilimsel bilgi de bilgi alanını kapsayacak şekilde bir ayrıma gidilmiştir.

İnanç ve bilgiyi ayıracak olursak insan üzerine konuşacak olan, inancı değil de sadece bilgiyi temel alırsa Aliya İzzetbegoviç'e göre insan eksik kalır. Bir tarafta inancın insanı vardır. Onu kim resmetmişti? Michelangelo. Michelangelo'nun bir insanı var. Bu insan, bu dünyaya ait olmayan bir insandır. Kötülüğü dolayısıyla bu dünyaya sürgün edilmiş, lanetli, geçici ve trajedi yaşayan bir insandır. Michelangelo'nun tablolarına baktığınız zaman öteki dünya vurgulanır.

Peki, Michelangelo'nun insanının karşısına modern dönemde hangi insan çıkarıldı? Darwin'in insanı. Darwin'in insanın öteki dünya ile alakası var mı? Öteki dünya ile alakası olmadığı gibi bütünüyle bu dünya üzerinden, bir hayvan türünün gelişmiş hali olarak açıklanmıştır.

Şimdi bu iki insan türünün bağdaşabilmesi mümkün mü? Birisi zaten bu dünyaya ait değil ve hayvan türü değil, diğeri ise gelişmiş bir hayvan türü. Akılda ve el becerilerinde geliştiği için kültür ve medeniyet gibi gerçeklikleri üretebilmiş bir tür.

Batı'da ortaya çıkan bu iki insan tipinin bir araya gelmesi, barışabilmesi mümkün değildir. Bu Batı'nın zihnî bölünmesine dayanmakta ve bu zihnî bölünmenin sonrasında aslında bütün insanlığın yaşadığı bir başka trajedi ortaya çıkmaktadır. Aydınlanma ve sonrası dönemde (19. yy) bilimsel ve teknik gelişmelerin, modernleşmenin, insanlığı iyi bir yere götüreceğine dair bir iyimserlik vardı. Yani birçok adam buna inanıyor ve böyle olacağını öngörüyordu. Çünkü Aydınlanma'nın içerisinde insanların daha eşit, daha özgür olduğu, prangalarından kurtulduğu, aklının önündeki engelleri kaldırdığı ilkeler yer alıyordu. İnsanların gelecekte daha iyi olacağına dair bir inanç söz konusuydu. Peki 20. yüzyıldaki savaşları düşünün. Bu savaşlarda verilen insan kaybı ile 20. yüzyıla kadar olan savaşlarda verilen insan kaybını kıyasladığınızda 20. yüzyılda yapılanların çok daha vahşi, sayı olarak da çok daha fazla insanın ölümüne sebep olduğunu görürsünüz. Önceden savaşın da bir mertliği ve ahlaki yönü vardı. Evinizde otururken kimse sizi öldürmezdi. Savaş cephede yapılırdı, kendi hukuki ve ahlaki tarafları vardı. Şimdi atom bombasını nasıl konuşacaksınız? İnsanı hayvanı geçtim patlatıldığı yerde bir bitki bile yıllarca yetişemiyor. Bunlar etik problemler.

Peki, bunlara diyebileceğimiz bir şey var mı? Sevgi, özgürlük, iyimserlik dedim dikkat edin! Biz şöyle bir inançtan geliyoruz; ümit kesmenin küfürle eşit olduğu yani kâfirlikle aynı anlama geldiği bir inançtan geliyoruz. Dünya'ya iyimserlik adına ne söylenecek? 20. yüzyıla geldiğimiz zaman pessimizmin felsefi olarak da yükseldiği bir dönemi görürüz. Çünkü 1. Dünya

Savaşı yetmezmiş gibi bir de 2. Dünya Savaşı yaşandı. O yetmezmiş gibi, doğrudan bir şiddet çatışmasına dönüşmediği halde, Soğuk Savaş döneminde dünyayı yok edebilecek bir nükleer riskle karşı karşıya kaldık. Böyle bir dünyadan nasıl ümitvâr olalım? Sorulan zor soru budur.

Aliya İzzetbegoviç bütün bu tartışmalarda, özellikle Varoluşçuluk (J. Paul Sartre) ya da insan yabancılaşmasına odaklananların (Albert Camus gibi), modern dönemde insanın yaşadığı yabancılaşmanın insana yakışmadığına, insanı insanlıktan çıkartan boyutları olduğuna ilişkin isyanlarının kesinlikle İslamî olduğu kanaatindeydi. Buldukları çözümler değil ama isyanları İslamî idi diyor. Çünkü insan yeryüzünde bu halde olmamalı, insan yeryüzüne bombalar yapsın ya da kafasında bombalar patlasın diye gönderilmedi. İnsan bir robot, mekanik bir varlıkmişçesine sabah işe gitsin akşam çıksın, sürekli otomat gibi aynı işi yapsın diye de yeryüzüne gönderilmedi. İnsan, para kazandığında kudurmuşçasına tüketsin diye de yeryüzüne gönderilmedi. Bunların hepsi bugün de devam eden problemler. Hâlâ bir savaş riski ile karşı karşıyayız. Yani insanın yabancılaşması sürecinin önüne hâlâ geçilemediği gibi daha da ürkütücü gelecek senaryoları yapılabiliyor.

Soğuk Savaş bunu perdeliyordu. Nasıl perdeliyordu? Kapitalist blok ve komünist blok ikisi arasında bir çatışma varmış gibi gözüküyordu. Öyle ki Kapitalist dünyanın yabancılaşmasına karşı sanki komünizm bir alternatifmiş gibi gösteriliyordu. Hâlbuki ikisinin de tükettiği tek bir varlık vardı: İnsan. İkisi de insana, insan geleceğine ve insanî olana dair bir ümidi ortaya koymadı. Nitekim komünizmin çökmesinin asıl sebebi ne ekonomik tir ne de siyasiydi. Ekonomik ve siyasi göstergelerle sınırlı değildir. İnsan temeline yabancı, insanı kendi özüne daha da yabancılaştıran bir sistem ortaya koyduğu için çökmüştür.

Rahmetli Aliya İzzetbegoviç en başından beri entelektüel bir donanıma sahip birisidir. 21 yaşında (1946) komünist rejime muhalefeti yüzünden ilk defa hapse girerken bir öngöründe bulunmuştur. 1946 yılı aynı zamanda Komünizm'in Doğu Avrupa'da da hâkim hale geldiği tarihtir. Bütün dünyada daha da güçlendiği bir dönemdir. Nitekim birkaç yıl sonra Çin'de de Komünizm iktidara gelmiştir. Aliya İzzetbegoviç, 21 yaşında hapse girdiğinde “bu yüzyılın sonuna geldiğimizde Komünizm çökecektir” demiştir. “Neden çökecektir” sorusuna da şöyle cevap vermiştir: “İnsana yabancılığı yüzünden çökecektir”. Aliya İzzetbegoviç 21 yaşında ikinci bir tespitle daha bulunmuştur: “20. yüzyılın sonuna geldiğimiz zaman İslam, dünya siyasetinde, ekonomide, felsefede ve bilimde yeniden insanlık için bir alternatif haline gelecektir”. 1990'a geldiğimiz zaman ne demiş? “Tahminlerimin birinde haklı çıktım, birinde ise yanıldım”. Komünizm bizim dediğimiz sebeplerden dolayı çöktü ancak İslam dünyada bir alternatif hâline gelmedi.

Şimdi, bu tespitlerden sonra rahmetli Aliya İzzetbegoviç'e göre "İnsanı bütün varlıklardan ne ayırt eder; bu yabancılaşmanın önüne ne geçer" sorularının cevabına dönelim. İnsanın, başka hiçbir varlıkla paylaşmadığı bir alanı vardır: Ahlakî alan. İnsan dışında hiçbir varlık ahlak alanında var olmaz; olamaz. Zaman ve mekân sınırları içerisinde düşündüğümüz ve gerçekleştirdiğimiz her eylem ahlakî bir niteliğe sahiptir. Dolayısıyla bizim dışımızda hiçbir varlık iyi ya da kötü olamaz. İyi ya da kötü olmak, sadece insan için geçerlidir. Hiçbir hayvan veya bitki iyi ya da kötü olamaz. Diyebilirsiniz ki ahlakın hiçbir belirtisi onlarda yok mudur? Vardır, bazı çağrışımlarını görürsünüz. Mesela merhamet ve iyiliğe benzer şeyleri onlarda da görürsünüz. Ama tek bir ilkeye asla ulaşamazlar: adalet. Adalet en üst ilkedir. Ancak adaletin gerçekten tesis edildiği yerlerde insanlar kendilerini özgür hissedebilirler. Adaletin tesis edilmediği yerlerde ise ekonomik, siyasi ya da dini güç mekanizmaları etrafında hiyerarşiler oluşur. Ve o hiyerarşiler, hiyerarşide bulunduğunuz pozisyona göre üstlerinizden korkmanıza altlarınızdakileri de korkutmanıza sebep olur. Bürokraside çalışanlar beni çok iyi anlamışlardır.

Şimdi peygamberler niçin gönderildi? Peygamberler dünyadaki en put kırıcı söylemi inşa etmek için gelmişlerdir. Dünyadaki en put kırıcı söylem ise "La İlahe illallah'tır (Allah'tan başka ilah yoktur)". Bu sözü söylemenin ötesinde yaşayabilmek, dünyada başarılması en zor şeylerden biridir. Çünkü antropolojik olarak da insanın putperestliğe meyilli bir tarafı vardır. Çünkü insan konformisttir. Putperestlik derken muhakkak taşlardan, ağaçlardan yontulmuş putlardan bahsetmiyorum. Zihnin içinde oluşturulmuş, yarar ve kazanç elde etmek için yanında durmayı hesap ettiğiniz şey de bir puttur. Bu nedenle "La ilahe illallah" söylemi radikal bir söylemdir. Türkiye'den ateist bir felsefe hocası bir kitabında diyor ki; "ben hayatımda bundan daha radikal, daha özgürlükçü bir ifade bilmiyorum ama bunun farkına varan bir Müslüman da bilmiyorum". Yani kendi dini inançlarının temeli bu olmasına rağmen bunun farkında olan bir Müslümanla da karşılaşmadım diyor.

Korkuların hâkim olduğu dönemler vardır. Buna Cahiliye denir. Allah korkusu olan korkak değildir, tam tersine Allah'ın sınırları etrafındaki had-dini bilir. En özgür insan da Allah korkusunu içselleştirmiş insandır. Allah korkusuna sahip olmayan kimdir? Dünyevi, ekonomik, siyasi ve kültürel hiyerarşilerde korku ile hareket edenler Allah korkusuna sahip değildir. Korkak tam olarak budur. "Aman bunu demeyelim başımıza bir şey gelir, aman bunu yapmayalım bugün zamanı değil, köprüyü geçene kadar..." Bu bizde de çok yerleşmiştir, bu sebeple dikkatinizi çekmek istiyorum. İslam dünyasının perişan halinin en önemli sebeplerinden biri, bu tür mekaniz-

maların oluşmasıdır. Cahiliye dönemlerinde de bunlar oluşur ve peygamberler onları yıkmak için görevlidir. Ebu Cehil'in Hz. Peygamberin şahsı ile hiçbir derdi yoktu. Hatta şunu bile teklif ettiler; ne istiyorsan (ekonomik, siyasi güç veya kadın) hepsini sana verelim. Fakat Hz. Peygamber onların otoritesini yerle yeksan edecek bir öğretiyle geldi. Cahiliyenin gücünü ortadan kaldıran şey ibadetlerin tanziminden ibaret bir iş değildir, hayatın bir bütün olarak değişmesidir.

Şimdi geldiğimiz dünyada, din ile bilimin Batı'da ayrılması söz konusu. Mesela Batılı filozofların din diye yazdıkları büyük bir ekseriyetle Katoliktir. Hâlbuki İslam, mevcut Hristiyanlığın tahrif edilmiş olduğuna inandığı için kendisini sadece bir manevî düzenleme öğretisi olarak görmez, İslam onun ötesindedir. Hatta batılı birçok filozof ve teolog açısından İslam bir din değildir, daha ötesidir. Şöyle tanımlamalar var. İslâm için seküler yani dünyevî deniyor. Çünkü Tanrı'nın hakkı Tanrı'ya, Sezar'ın hakkı Sezar'a dediğiniz zaman din ile dünya arasında bir ayrım yapıyorsunuz. İslam'a baktığınız zaman ise o hem dünya hem de âhiret diyor. Onu da iman etmek ve salih amel işlemekle sağlıyor. Salih amel dünyada işlenir, dünyada Allah'a kulluk ve iyilik lehine harekete geçme eylemidir ve daima da ahlakidir. Bu yüzden insan ahlaki olanın dışına çıkamaz. Meselâ pasif iyiler ahlaki alanın dışındalar mı? Pasif iyiler iyi değil; kötüdürler. Pasif iyiler bir yerdeki zulmün ve kötülüğün artmasına katkıda bulunmaktan başka bir iş yapmazlar. Üstelik kendileri bir kötülükte faal olmadıkları için üzerlerinden sorumluluğu gayet tabii atabildiklerini de düşünürler. Pasif iyilik iğrenç bir şeydir. Bizde de genelde akıllı uslu denilen adamlar pasif iyilerdir.

İslam sadece "religion" değildir. Bizim bölünmüş bir bilincimiz yok. Nasıl bölünmüş bir bilincimiz yok? Bir şeyi bilim ve din diye bölmemiştir. Bölmediğimiz için de İslam Tarihi'nin yüz akı olan döneme baktığımız zaman ikisinin ahenkli birlikteliğini görürüz; birbiriyle çatıştığını görmeyiz. Katoliklikte ikisinin bir araya gelmesi mümkün değildir. Peki, asıl soru şu; bizim başımıza ne geldi? Ne oldu? Ne yaşadık?

Aliya İzzetbegoviç'in *İslam Deklarasyonu* adlı eserini Konya'da bir grup öğrenci okumuş. Bazı sorularını cevaplamam için de benden ders talep ettiler. Bir dernekte otuz öğrenci ile buluştuk. Hepsisi de kitabı okumuş. Onlara bir soru sordum. "Dünyada gayrimüslim hiçbir toplumun kalmadığını, bir buçuk milyar civarında Müslümandan ibaret bir dünya düşünün. Bu durum size ümit veriyor mu vermiyor mu?" Kendi adıma söyleyeyim bana ümit vermiyor. Böyle bir dünya dini yorumlarım dolaısıyla öldürülebileceğim, canımdan ve malımdan kuşku duyduğum bir dünya çünkü.

Aliya İzzetbegoviç'i herkes makbul bulmadı. Vefatından sonra en ağır yazılardan birisi Türkiye'de dini bir cemaate ait bir gazetede yazıldı. O yazıyı bir Sırp çetniği yazsaydı o kadar içerlemezdik. Yıllarca enerjilerini, dış dolgusundan gusül abdesti olur mu olmaz mı tartışmasına harcamış olan bir grubun gazetesinde bu yazı yayınlandı. Siz bu adamı övüyorsunuz ama bu adam İslamî reformistti diye yazdılar. Avrupa'nın göbeğinde bir memlekette bugün Müslümanlar varsa, Bosna-Hersek'te ezan okunuyorsa Aliya İzzetbegoviç'in bu sonuçta büyük emeği var. 20. yüzyılın sonunda, Avrupa'da artık soykırım olmaz derken, soykırıma karşı ahlaki duruşla mücadele göstermiş bir adamdan bahsediyoruz. Sağduyu sahibi Sırplar ve Hırvatlar bile İzzetbegoviç hakkında dikkatli ve saygılı konuşurlar. O da bizim düşüklüğümüzle ilgili. Sosyal medyada din adına yapılan tartışmalardaki seviyeyi görüyorsunuz zaten.

Fikre saygı duyulmayan yerde ne gelişebilir ki? Bilimin geliştiği dönemlerde İslam dünyasında farklı fikirler var olmuş, bir arada bulunmuşlar. Bugün en kıldan tüyden sebeplerden insanlar birbirlerini neredeyse katledecek, tekfir edecek vaziyette. Burada karşımıza ne çıkıyor? İkiyüzlülük. İkiyüzlülüğün olduğu bir yerde korku vardır. Korkaklıktan da riyakârlık ortaya çıkar. Korkaklıktan nasıl riyakârlığın çıktığıyla ilgili üç örnek vereyim.

Birinci örnek; İslam kadınlara hak ettiği değeri vermiştir gibi laflar söylüyoruz. İslâm dünyasındaki reel duruma baktığımız zaman, bazı klasik metinlerde kadın; hayvanla insan arası, insan olamamış bir yerde kabul edilir. Tabii ki belli dönemlerde kadın âlimler de ortaya çıkıp kitap yazmışlardır. Mesela bildiğim kadarıyla 13. Yüzyılda İmam Zehebi'nin önemli hocalarından birisi kadın âlimdir. Bir kadından yıllarca ders aldığını anlatır. Kadının bir sürü medreseye girip ders verdiğini söylüyor. Şimdi medreseye gelmesini bırakın 28 Şubat'ta verilen mücadelenin de boşuna olduğunu düşünecek duruma getirdiler. Meğer Türkiye'deki bazı dini gruplar 28 Şubat zihniyeti ile aynı şeyi söylüyorlarmış. Dindar kadınların okumaması gerektiğine varacak kadar yorumlar var. Bu yorum elbette olabilir, kendisi ve çevresi bu düşünce dedir. Biz de bu düşünceye saygı duymalıyız ama bunu kimseye dayatma hakları yoktur.

İkinci bir örnek vereyim. Kur'anı Kerim'in ilk emri "Oku" dur. Frankfurt Kitap Fuarı ile İstanbul'daki en büyük kitap fuarını karşılaştırabilir misiniz? Okuyor muyuz acaba? Realitedeki durum farklı... Bizim dinimizin okumayla ilgili emri vardır, çok fazla şey üretilmiştir. Amenna. Aliya İzzetbegoviç'in *İslamî Rönesans'ın Sorunları* diye bir eseri var. Orada Abbasiler döneminde (11-12.yy), devletin kurduğu kütüphaneler haricinde, Kürt bir âlimin şahsî kütüphanesinde 400.000 cilt kitap olduğu bilgisi veriliyor. Ben

yakın zamanda Cizre'ye gittim. Çok ciddi bir yıkım yaşamışız. Cezerî'yi yetiştirmiş bir memleketin perişan haliyle karşılaştım. Sadece Cizre'de değil İslam Coğrafyası'nın çok büyük bir kısmında aynı sefalet yaşanıyor.

Aliya İzzetbegoviç açısından bir başka önemli örnek ise; İslam'da ruhbanlık meselesidir. İslam'da ruhbanlık yoktur diyoruz ama reelde vardır. Bence de İslam'da yoktur ama Müslümanlar arasında vardır. Şu anda da otorite olarak görülen, ezoterik, 15 Temmuz'da başımıza gelen belada olduğu gibi; Allah'la doğrudan görüştüğüne ve gaybî bilgiye sahip olduğuna inanılan, ağzından çıkacak bir lafla dün kara dediğine bugün ak, bugün ak dediğine yarın kara dedirtecek ve bunu kutsalla bağlayabilecek bir sürü adam ve grup var. O grupların en önemli özelliklerinden biri de demin söylediğim korku durumu. Çünkü oralara girmek kolaydır da çıkmak zordur. Bunlar İzzetbegoviç'in tespitleri. Şu anda bir debelenmenin, bir krizin içindeyiz, dünya bir yere gelmiş. İslam'ın bu dünyaya söyleyecek bir şeyi var mı yok mu? Sorumuz bu işte.

Yenilenme düşüncesi yaklaşık 200 yıldır tartışılan, kadimcilik ile ıslahatçılık ya da ihyacılık gibi iki kanalda, maalesef iki kanalın birbirini tamamen ayırdığı şekilde devam edip gidiyor. Bugün Türkiye'de de yaşadığımız problemlerden birisi budur. Şimdi meselemiz şu; rahmetli İzzetbegoviç bir kavramı özellikle kullanmıştı. "Reform"u değil de "Rönesans"ı kullandı. Rönesans, yeniden doğuş demek. Yeniden doğuş kendi köklerinle olur. İzzetbegoviç bir ütopyadan bahsetmedi. Ütopya, Arz-ı Mev'ud'dan dolayı Yahudiler'e ait bir düşünce sistemidir, dünyada bir cennet üretme projesidir. Bir Müslüman'ın aklına en başta uymayacak şey zaten dünyada bir cennetin olmasıdır. Dünyada cennet olmaz. Peki mutlak barış ve sevginin olduğu bir dünya olamaz mı? Hayır. Bu dünyada zulüm devam edecek, bebekler ölmeye devam edecek. Ama bunların engellenebilmesi için ne yapılacağı noktasında sorumluluğu üstlendik. Bugün hâlâ tartışılan, farklılıkların bir arada yaşaması konusunda Müslümanlar en iyi örneği vermişlerdir, hamdolsun. Dünya tarihinde bunun en iyi örneği hâlâ İslam Tarihidir, İslam coğrafyasıdır. Dolayısıyla İzzetbegoviç bir ütopyadan değil de yaşanmışlıktan bahsediyor. Ve şunu merak ediyor; bu yaşanmışlığın motivasyonu neydi? Burada "hicret" kavramına çok dikkat edin. Müslümanlar, özellikle ilk nesilde, her ne kadar kendi aralarında çatışmış olsalar dahi birkaç şeyi çok iyi içselleştirmişlerdir.

Birincisi Tevhid idi. Tevhid sadece inanç ile ilgili bir şey değildir. Tevhid pratikte, gündelik hayatımızda yaşamamız gereken bir şeydir. Sürekli "başkaları ne der" diyerek yaşayan biri Tevhid'e zarar verir. Başkaları onun hesap vereceği bir güç haline gelmiştir artık. Hâlbuki hesap verme noktasında tek otorite olarak Allah'ı tanımak bir üst bilince ulaşmayı ister. İşte

adalete de ancak bu şekilde ulaşabilirsiniz. Diğer türlü nasıl yaşayacağınızı başkalarının ne diyeceği üzerinden hesap etmeye başlarsanız. Mesela akrabalarınızın düşünceleriyle hareket ederek doğru karar verebilir misiniz? Daima başkaları ne der acaba diye düşünürseniz elbette üst bilince ulaşamazsınız. Üst bilince ulaşmak zor bir şeydir.

Sahabe Tevhid'i içselleştirmişlerdi derken pratikte yaşadığına dikkat çekmek istiyorum. Hiç kimse o insanlar kadar özgür olmadı. Bu arada ilk yöneticileri de onlara böyle bir imkânı sunmuştu. Hz. Ömer, İslam Tarihi'nde Hz. Peygamber'den sonra adaletin en zirve ismidir. Hz. Ömer'e, halktan ekonomik olarak en alt düzeyde birisi hakkını aramak için gidebiliyordu. Nitekim yöneticiler de en asgari şartlarda yaşıyordu. Asgari ücret dediğimiz şey Hz. Ebûbekir için tespit edilmişti. Yani sen artık ticaretle uğraşma, yöneticilik vasfın var. Ama sana asgari derecede geçimini sağlayacak ücreti hesap edip onu Beytülmâl'dan verelim dediler. Bu da Hz. Ömer'in teklifidir. Maddi olarak asgari şartlarda hayatlarını yaşadılar.

Buna bağlı olarak bir diğeri de Allah'tan başka hiçbir şeyden korkmadılar. Ve hicret... Hicretle ne yaptılar? İlk neslin ulaştığı coğrafyayı, dünya haritası karşınıza açılmış bir şekilde düşünün. Çin'in içi, uzak Asya, Afrika'nın ortaları... 700'lü yıllarda Müslümanlar, Fransa'nın önyündeydiler, Paris'e yaklaşmışlardı. Kuzey Afrika'nın tamamı, Azerbaycan, Anadolu (Tarsus, Diyarbakır), Kırm... Bu arada da kendi arzusu ve isteğiyle, o dönemde sınırlar olmadığı için başka memleketlere gidenler. İslam'ın hicret hamlesi özünde kılıç hamlesi değildir. Savaş olmadı değil, oldu. Ama o insanlar ne ile Müslüman oldu? Bu kadar geniş coğrafyada, bu kadar kısa sürede Müslüman olma motivasyonunu sağlayan ne idi? İzzetbegoviç'e göre; o ilk neslin Kur'an'ı, bir hayat olarak yaşamasıdır. Onun slogan olarak da çok fazla paylaşılan bir sözü var değil mi? "Kur'an edebiyat değil; hayattır." Hz. Peygamber'in ahlâkını Ayşe Validemiz'e sordukları zaman ne diyor; "O'nun ahlâkı Kur'an'ı Kerim'dir". Bugün Türkiye'de ahlâkı da cinsellik ve cinsiyet ile ilgili bir şeye indirdiğimiz için geniş bakamıyoruz. Ahlâk, şu anda burada. Benim konuşmamda, sizin dinlemenizde, buradaki hal ve hareketlerimizde var. Bu konuşma bittikten sonra bizi terk eden bir şey yok, göremeyiz parçalayamayız. O nedenle örnek veriyorum, bilhassa içinizde eğitimci olanlar açısından, Allah rahmet eylesin, Nurettin Topçu, ben camiye nasıl girdiysem sınıfa da öyle girdim diyor. O şuurla ders anlattığımızı düşünün, herhalde ruha dokunursunuz, ruhu sarsarsınız. Ama ben sadece dersimi verir çıkarım dersiniz robot da yapar o işi. O zaman dijital olarak izlersiniz, olur biter. Ama iş burada bitmiyor. Ders anlatmayı bir sorumluluk olarak görüp o sorumluluğu gerçekten üstlenmek gerek. Maalesef öğretmenlerimizin önemli bir kısmında, karşısına Allah'ın emaneti olarak

gelmiş öğrenciyi, Allah'ın emaneti olarak görüp sorumluluk üretmek zayıflamış bir vaziyette. Bizim asıl konuşmamız gereken şeyler bunlar. İbadetler önemli ama ibadetlerdeki ayrıntılardan dolayı bölünmek yerine konuşulması gereken başka meseleler var. Biz Katoliklik gibi bölmüşüz. İnanç bir tarafta, onun otoriteleri var konuşuyorlar, tartışıyorlar. Ama hayata nasıl yansiyacak? Hayata yansıdığı için etkili olmuş ilk nesilde. Endonezya'da bir bölgede kralın ve o bölge insanlarının Müslüman olma hikâyesi bir pazarcı Müslümanla ilgilidir. İkinci nesilden bir sahabe olması gerekiyor. Ne yaptı? sattığı bir üründen dolayı adama fazla para gelmiş, fazla gelen paranın peşinden koşturuyor nereden geldi diye. Bu olay oranın yöneticisinin kulağına gidiyor. Pazarcıyı bulup getirmelerini istiyor. "Sana bunu yaptıran ne" diye soruyor. Sana onu yaptıran ve yaptırmayan yani haram yedirtmeyen bir şey var. İşte o Allah korkusunun içselleştirilmesidir. Haddi bilmek, sınırı bilmek budur.

Rahmetli İzzetbegoviç'e göre, yeniden doğuş bizde ütopyik bir şey değildir. Bir başka örnek; bizim dünyevi bir tarafımız var ama Yahudiliğin yaşadığı gibi bir dünyevi sapmaya da sahip değiliz. Tabii ki inanç çok önemli. İman ve salih amel birbirinden ayrılarak anlatılmaz. "ve" bağlacı ile birbirlerine bağlıdır. Çok mahrem özel bir ibadet olan namaz, zekât ile zikredilir. Dünyada belli bir sorunu çözmeye dönük, sosyolojik tarafları olan bir ibadet aynı zamanda. Bu dünyada bir şeyi değiştirmeye dönük bir ibadettir zekât. Bir arada zikredilir. O yüzden bölünmüş bir zihnimizin olmaması lazım. İzzetbegoviç'e göre, biz daha önce tahrif edilmiş dinlerin yaşadığı problemleri benzer bir şekilde yaşadık. Buradan da gelenek önemsizdir çıkarımı yapılmasın. Gelenekle sağlıklı ilişkiyi kurmak önemlidir. Ama bir şey geleneğe ait diye ne iyidir ne de kötüdür. Başka bir bilinçten bahsediyorum.

Bizim Peygamberimiz de Cahiliye'ye karşı bir devrim yaptığında, insanlığın yüz akı bir Asr-ı Saadet dönemini yaşattığında her şeyi mi reddetti? Hayır. Maruf, iyi ve Tevhid'e de uygun olan şeyler devam etti. Bizim bilincimiz böyledir. O nedenle biz bir şeyle karşılaştığımız zaman yeni diye reddetmeyiz. Eskiden geleni de muhakkak eskiye ait diye de reddetmeyiz. Peki, İslam dünyasında son 200 yılda ne oldu? İzzetbegoviç'e göre; modernistler ve muhafazakârlar diye iki tane grup oluştu. Bu ikisi de kendi bildikleri doğrulara tıpkı bir dinmiş gibi dogmatik bir şekilde sarıldılar. Muhafazakârlar yani gelenekçiler, yeni gelen şeylere tepki gösterdiler. Bisiklet İstanbul'a geldiğinde ne fetva verilecek, bilinmiyor. Bisiklete binilir mi binilmez mi? Şimdi kaynakta da yok. İmam-ı Âzâmın bisiklete binecek hali yoktu. O zaman ne yapacağız? Olumlu fetva veremeyenler de oldu. Çünkü o dönem için düşündüğümüzde enteresan bir alet.

Dünya değişti. Değişen dünyada değişmeyen şeyler de var. Dünya değişmiş olmasına rağmen biz, ahlakî bir varoluş alanından başka bir alana geçmedik. Üstelik bu değişim, özünde insanî bir değişim olarak devam etmedi ve şu anda dünyada insanlık adına krizler çıkıyor. Bizim modernistlerimiz ne yaptı? Bizim modernistlerimiz de pozitivist kafayla düşündüler. Pozitivizm tarihi 3 döneme ayırır: teolojik dönem, metafizik dönem, pozitif dönem.

Teolojik dönemde dinsel bilgi hâkimdir. Yağmur nasıl yağıyor sorusunun cevabı; hikmetinden sual olunmaz, yukardan yağıyor. Bu da bir açıklama, Allah rahmetini indirdi. Bir kabileye gitseniz, bir sürü tanrıya inanıyorsa, tanrılar bir şeyler yapıyor ve yağıyor der. Ya da yağmur yağdırma tanrısı diye bir tanrıya inanabilir. Metafizik dönem, insan aklının daha öne çıktığı bir ara dönemdir. Pozitif dönem ise bilimsel bilgi her şeyin açıklayıcısıdır. Yağmur nasıl yağar sorusunun cevabı, fen bilimlerinde nasıl anlatılıyor ise o şekildedir; ısınan su buharının yukarıda yoğun katmanla karşılaştıktan sonra yeryüzüne inmesi. Bizim zihnimizde bu iki açıklama çatışmak zorunda değildir. Ama bizde öyle bir hale gelmiş ki bu alanı kaybetmişiz. Modernistler ne yapıyor? İslam, teolojik döneme ait bir şeydi, insanlar bireysel hayatında bunu yaşayabilir. Eyvallah yaşasınlar bir problem yok, camiler açık. Ama bu mantığın vardığı yer tehlikeli. Tek bir medeniyet anlayışıyla (pozitivist anlayış), insanlığın sanki tek bir alternatifi varmış gibi gösteriliyor. Hâlbuki o da tıkanı. Klasik pozitivizm bugün dünyada kabul edilen bir şey değil.

İzzetbegoviç'in dediği şey şu; 1960'lı yıllarda Yugoslavya'da Komünist rejimde Müslümanların bir rahatlama dönemi var. Tito'nun açılım sağladığı o dönemde, rahmetli İzzetbegoviç ve onun yetişmesine katkıda bulunduğu birçok isim 'Takvim' isimli dergi çıkartıyorlar, yazılar yazmaya başlıyorlar. Bu derginin de ana gündem maddesi İslami yenilenme nasıl olacak? 1-Krizin tespiti yapılacak. 2- Bu krizi nasıl aşacağız? Mesela İzzetbegoviç'e göre en önemlilerinden bir tanesi, Müslüman toplumların en fazla kafa yorması gereken iş 'eğitim'. Çünkü İzzetbegoviç'e göre biz, Müslüman değil, tebaa yetiştiriyoruz. İktidar tebaayı, tebaa da iktidarı sever. Çünkü muazzam bir konformizm var. Şimdi kaçımız kendi inandığımız değerlerin, kendi inandığımız ilkelerin zahmetini çekerek, kafamız yorularak kabul ettik? Vallahi birçok insan şu durumda; ben Müslüman bir toplumda doğdum, Allah bana torpil geçti, zavallı diğerleri yandılar gittiler. Kusura bakmayın ama Allah adildir. Hatta bence oturup ağlayın Müslüman bir toplumda doğduğunuz için, daha fazla sorumluluk aldınız. Ben âcizane böyle düşünüyorum. Zahmetini çekmek başka bir şeydir. İlk nesil zahmetini çektiği için pratikte bir değer üretebildi ve dünyaya örnek oldu. Bugün de hicret

yok mu arkadaşlar? Var değil mi? Bugün İngiltere’de 5 milyonun üzerinde, Almanya’da 5 milyona yaklaşmış Müslüman yok mu? Var. İngilizler, Almanlar onlara bakıp Müslüman mı oluyor? Soruyu oradan sorun işte. İlk hicret nesline bakıp Müslüman olabiliyorlardı, etkilenebiliyorlardı. Şimdikiler, biz Müslümanlara bakarak Müslüman olmadık, Kur’an okuyarak Müslüman olduk diyor adam. Çok acı sözlerdir bunlar. Roger Garaudy ve Yusuf İslam (Cat Stevens) da aynı sözleri söyledi. Yani İslam ile Müslümanlar arasında bir mesafe oluşmuş. Tebaa yetiştirmek ne demek? Tebaa yetiştirmek bir konformizmi, demin söylediğim korkular üzerinden üretmek demek. Peki konformizm devam ettiği sürece dünya düzeni değişebilir mi? Değişim için krizin tespit edilmesi ve ona mukabele etmek gerekir, ona karşı bir hamle yapmak gerekir.

Bu durumun İslam dünyasını kendi içinde tarafları ve Müslümanlara yüklenmiş bir misyonu daha var. Bunu da İzzetbegoviç *Doğu ve Batı Arasında İslam*’da anlatır. Dünya, insanî bir krize doğru gidiyor, bu şekilde devam ettiği müddetçe de biz bu yabancılaşmayı çok daha şiddetli bir şekilde yaşayacağız. İslam sadece Müslümanlar için inmemiştir. İslam’ın hedefi daima insanlıktır, birilerini kılıç zoruyla Müslüman yapmak değildir. Tam tersine ötekiyle bir arada yaşamının en olumlu, en uygun örnekleri İslam’dadır. IŞİD’ci kafa Hicret neslinde olsaydı herhalde Ortadoğu’da doğranmadık adam kalmazdı. Osmanlı da gittiği her yerde kırıp dökerdi. Kıramazdı arkadaşlar, bizim Peygamberimiz Efendimiz bir arada yaşamak için Medine’de bir sözleşme yaptı. Üstelik farklılıklar ile kendisini bir ümmet diye tanıtan sözleşme. Millet değil. Maalesef ‘ümmet’ ve ‘millet’ kavramları yer değiştirdi bizde, yanlıştır. Çünkü bir arada yaşayan hayvan toplulukları için de ‘ümmet’ kavramı kullanılır diye biliyorum.

Dünyanın bu krizi için *Doğu ve Batı Arasında İslam*’ın önsözünde İzzetbegoviç şöyle bir şey yazıyor. O kitap yazıldığında, 1980’li yıllarda, henüz çift kutuplu dünya vardı “İnsanlık bir kriz yaşıyor ve bu kriz devam ediyor.” Ancak bu krizin aşılabilmesi için Müslümanların yeniden kendi inanç ve tarihi rollerine dönmeleri gerekiyor. Müslüman dünya bundan uzakta ancak tarih eninde sonunda İslam’ı bir alternatif olarak yeniden sahneye koyacaktır. Aliya İzzetbegoviç, “ben de bu çağrıda bulunuyorum” diyor. Onun bir sözü var; “İyi insan olmadan iyi Müslüman olunmaz.” Bazı öğrencilerin kafası karışıyor. Kafası karışanlara diyorum ki; sizin zihninizde iyi Müslüman olup da iyi insan olmama gibi bir alternatif var mı? Yani kendi içinde çelişik değil mi? Mesela “besmele” çok önemli, değil mi? Biz işimize Besmele ile başlıyoruz. Besmele çekerek kötü bir işe başlayabilir misiniz? İzzetbegoviç’in verdiği bir örnektir bu. Ahlakî varlıklar olduğumuz için bir şeyle sorumlu tutulmuşuz. Bu ahlakiliğin muhatabı kim?

Toplum mu, başkaları mı, üstlerimiz mi, vazifesini en iyi yapan mı? Ama vazifesini en iyi yapanlar bazen yalakalardır. Patronun gözüne çok girerler, çok kullanılırdırlar. Biz araç olarak mı geldik bu dünyaya? Mesela şu plastik bardağın bir görevi var, bu suyu içinde tutması. Ben de bu suyu bitirdikten sonra ya geri dönüşüme ya da çöpe gidecek. O zaman bardakla aynı pozisyonda olursunuz. Kula kulluğun yıkıldığı, istisnasız herkesin Allah'a karşı sorumluluğu ile hareket ettiği bir şey düşünün. Bunun örnekleri var, ütöpik bir şeyden bahsetmiyorum. Mesela, aldığınız bir sınav notunu beğenmediniz. 80 bekliyordunuz 50 aldınız. Hoca da dedi ki fazlası varsa alırım. Affedersiniz, “ite dalaşacağına çalıyı dolan.” diye bir laf var. Ama o it dalaşmaya devam ediyor, ne yapacağız? Belki de kuduz. Sınav kâğıtlarını okuduğumda, kafasında tereddüt olan Allah aşkına söylesin, diyorum. Hatta kâğıtları sınıfta dağıtıyorum. Hesaplamada da hata yapabilirim bir sürü kâğıt okuyorum. Kızcağzın biri utanarak yanıma geldi, arka sayfasında verdiğim 10 puanı sınav notuna eklemeyi unutmmuşum. Kızcağz aslında normal bir şey istiyor ama yüzü kızardı. “Hocam buraya 64 yazılmış da bu aslında 74 olmalıydı” dedi. Haklısın dedim, öbür tarafta 10 puan yüzünden uğraşacaktım. Uğraşacağız tabii... Öbür taraf hardal tanesinin bile karşımıza çıkarılacağı yer. Çarpıldığım bir şey anlatayım size arkadaşlar; Ankara’da aile sempozyumundayız. Allah selamet versin Hamdi Döndüren Hoca ile aynı oturma odasında. Hz. Lokman’ın evladına öğütlerini okuyor. Biz evlatlarımıza öğüt verirken ne yapıyoruz? İlk öğüt olarak “İte dalaşacağına çalıyı dolan” diyoruz belki. İlk öğüt ne arkadaşlar? “Sakin ha şirk koşma! Çünkü şirk, büyük bir zulümdür.” Onun olduğu yerde zulüm zaten vardır. Hak arayamayız, korkarız, çekiniriz. İslam bunu yıkmak için geldi. O zaman gayrimüslim de gayrimüslim olduğunu rahatça söyler, rahatça yaşar, kendi üzerinde sembolünü taşır.

Aliya İzzetbegoviç’in mücadelesi skolastik düşünce karşısındadır. Skolastik, geçmişin sorgulanmadan kabulü, Azizlerin söylediğinin de sorgulanmaması demektir. Bu Skolastiği aşmak için de “Rönesans” kavramını bilinçli kullandım. Bakınız insan meselesini tartışamayız. İslam coğrafyasından insanlar Batı’ya doğru göç ediyorlar. Türkiye’nin Akdeniz’de, Ege’de kıyılarına bebek cesetleri vuruyor. Onlar bizim kardeşlerimizin cesetleri ve bunun sorumluluğu üzerimizde. Aliya İzzetbegoviç bunun farkındaydı işte. Yenilenme ihtiyacı sadece ibadet ve fıkhı tartışmalardan ibaret değildir. Bir insan felsefesini ortaya koyma ve dünyaya, “var olan düzenin bir alternatifi vardır” demenin mücadelesidir. Hepimiz de bundan sorumluyuz. Öğrenci, öğrenci olarak, ben hoca olarak, sokakta pazarda satıcılık yapan adamlar da... Bakınız pazarda satıcılık yapan adam, Endonezya’nın Müslüman olmasına vesile olmuştu. Şimdi tezgâhın önüne düzgün, arkaya

da çürük meyveleri koyan adamın üstlendiği vebali siz düşünün. Çürükleri kenara ayırsa, üzerine 2 lira dese, doğru düzgünleri de yanına koysa üzerine 4 lira dese, takdir edeceğiz adamı. Üstelik yapması gereken bu. Bizim bu ahlâkî ve dinî alanı bölmememiz gerekiyor. Biz her an Rabbinize karşı sorumluyuz.

Aliya İzzetbegoviç *İslam Deklarasyonu*'nda diyor ki; 1970 yılına geldik, dünyada bağımsız diyeceğiniz Müslüman ülke mi var? Modernist aydın ve siyasetçiler başa gelip reformları da yaptılar. Bu arada en çok örnek verdiği ülke de Türkiye'dir. Peki 1970 yılına geldiğinde Türkiye Batı'ya bağımlı mı yoksa Batı'dan bağımsız bir ülkeye mi benziyor? 1910'lu yıllarda bütün o savaş ve sefaletin içinde bile bağımsız bir İslam ülkesiydi. Yüzleşmemiz gereken bu. Tarihe yeniden bir şey diyecekseniz eğer bir şeyleri değiştirmeniz gerekiyor. Konformizmle hiçbir şey diyemezsiniz. Diyeceksiniz ki hocam, kendisi bir şey dedi mi? Evet arkadaşlar, kendisi bir şey dedi. Kendi uygulamalarında, Bosna Hersek'te yaşanan savaşta ki ilk önce bir savaş değildi. Bosna Hersek'e silah ambargosu uygulandı. Karşısında Avrupa'nın en büyük 3. ordusu var; Yugoslavya. Ne yaptı biliyor musunuz? Sadece akıl ve duyularımızla algıladığımız bir dünya varsa eğer Bosna Savaşı'nı anlayabilmemiz mümkün değildir. Bir savaş makinesi ile üzerinde hiçbir teknik aletin olmadığı çıplak bir insanın çatışmasına benziyor. Fakat İzzetbegoviç diyor ki, "Tarih hiçbir bağımsızlık savaşının kaybedildiğini yazmamıştır. Çünkü tarihi Allah yapar. İyi ki de böyledir." Çünkü ona; "deli misin anlaşmanın yoluna bak yapabileceğin hiçbir şey yok" dediler. O da "tarihte biz nerede duracağımızı seçeriz. Biz Allah'ın rızasına uygun davranacağız" dedi. Bir anekdotla bitireyim. Savaşta 900'e yakın cami hasar gördü. Savaşın patolojik tarafına bir örnek vereyim; doğumevi bombalamak ne demektir? Düşünün, doğumevini bombalamak... Hepsini geçtim, sarıklı ve fesli mezar taşlarını baltayla kırmak... Patolojiyi görün diye söylüyorum bunları. Hırvatlar bir camiyi bombaladıktan sonra iki tane Müslüman subay o kızgınlık anıyla topun yönünü çeviriyorlar, bir Hırvat Kilisesine doğru ateşliyorlar ve hasar veriyorlar. İzzetbegoviç o iki subayı cezalandırmıştır. Diyebilirsiniz hocam normal değil mi? Ama İzzetbegoviç, "biz ilahi ilkelere uyacağız ve o yüzden kazanacağız. Rabbimizden isteyecek yüzümüz var." dedi. Allah hayata müdahildir. Eğer değilse, Hz. Peygamber' in o yüzyıl içerisinde ulaştığı sınırları akılla izah edebilen varsa bana izah etsin. Bizler de insan olarak İzzetbegoviç deyimiyle, bir şeye ihtiyacımız var: İslamlaşma. O yüzden "İslam Deklarasyonu'nun sloganlarıyla bitirelim. Anlatacak çok şey var da ben özünü vermiş olayım. İslam Deklarasyonu'nda başlığın altında "Hedefimiz Müslümanların İslamlaşması, Gayemiz Mücadele Etmek ve Çalışmak" yazar.

-III-

DÜNYADA MODERNLEŞME DENEYİMLERİ

Talip KÜÇÜKCAN*

Modernleşme ve modernite kavramları, içinde yaşadığımız dünyanın pek çok meseleleriyle doğrudan ilintili; siyaset, ekonomi, kültür, aile, toplum, gençlik, kadın ve din gibi konulara yaklaşımı önemli ölçüde belirleyen bakış açısı ve yorumlama biçimine işaret eder. Yaşanılan köklü değişimleri anlamlandırabilmek için iki kavramın altının çizilmesi önem arz etmektedir. Bunlardan biri “modernite” bir diğeri “modernleşme” ya da modernizasyon kavramlarıdır. Modernite ve günlük hayatta çok sık kullandığımız modernizasyon ne anlamlara gelmektedir? Bunlar toplumsal hayatı ve toplumsal yapılar nasıl etkilemiştir ve etkilemeye devam etmektedir? Modernitenin ve modernleşmenin özellikle Türkiye ve Ortadoğu bağlamı söz konusu olduğunda bir zihniyet olarak toplumsal yapı ve kurumlarla çok problemlili ilişkileri ve sonuçlarının olduğu bir alanın varlığını not etmekte yarar var. O da modernleşme, inanç ve din ilişkisi alanıdır. Bir başka ifade ile modernite ve modernleşmenin getirdiği laiklik, sekülerleşme ve bunun din ile ilintisi önemli ve bir o kadar da karmaşık ilişkiler içermektedir. Hem Batı toplumlarında hem de Batı dışı toplumlarda bu ilişki toplumu, siyaseti ve kültürü etkiliyor, şekilleniyor ve günlük hayatı biçimlendiriyor. İşte burada her seviyede tartışılan bu sorular ve konular üzerinde duracağız. Modernite, laiklik ve din ilişkilerinin nasıl geliştiğine ve ne tür sonuçlar doğurduğuna bakacağız.

Köklü değişimlere yol açan modernleşme meselesi sosyal bilimlerin çok önemli konularındandır. Modernleşme ve modernite hemen hepimizin mutlaka karşılaştığı ve zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılan çok

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, Bu metin yazının 17.10.2018 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

yönlü kavramlardır. “Modernite nedir?” sorusuna uzun uzun cevap vermek mümkündür. Modernite kavramının en kısa tanımı şu olabilir; modernite, tarihin belirli bir döneminde ortaya çıkan bir bakış açısı, bir zihin durumu, bir anlayış ve gelenekselden farklılaşan kültürel ve siyasal değerler bütünüdür. Diğer yandan moderniteyi kronolojik bir bakış açısıyla ve genel hatları itibariyle, insanlığın binlerce yıllık medeniyetler tarihinde geldiği özel bir nokta olarak, bir dönem olarak da tanımlayabiliriz. Şu anda içinde yaşadığımız dönem kimine göre modernite dönemi, kimine göre ise post-modernite dönemidir. Nihai kertede moderniteden kastımız aslında içinde yaşadığımız döneme damgasını vuran bir kavrayış, anlayış ve zihin yapısıdır. Bu noktada çok temel bazı soruların sormak ve cevaplama yerinde olacaktır: Modernite hangi değerler üzerine inşa edildi? Modernite tarihsel olarak hangi dönemde ortaya çıktı? Diğer kavram ve süreçler gibi modernite de sabit değil dinamik olup zaman içerisinde değişiyor, etkileşimler nedeniyle yeniden tanımlanıyor ve şekilleniyor. Bu bakımdan modernite de özü itibariyle bazı sabiteleri olmakla birlikte zamanla ve ilişkisel olarak değişen, farklı tanımlanan bir kavram olup tek ve değişmez bir moderniteden bahsetmek hayli zor, hatta mümkünde değildir.

Modernitenin Doğuşu

“Modernite ne zaman başladı?” sorusu bütün sosyal bilimcilerin yakından ilgilendiği bir konudur. Sosyologlar, tarihçiler, siyaset bilimciler, hukukçular ve eğitim tarihçileri bu soruyu kendi disiplinlerinin bakış açısı ve yöntemleri ile açıklama gayretinde olmuşlardır. Modernite, gelişim süreci içerisinde insanlık tarihini bir yerden almış bir başka yere götürmüştür. Yani köklü değişimlere yol açmıştır. İlerlemeci bakış açısını benimseyenlere göre bir gelişme yaşanmıştır; moderniteyi eleştirenlere göre ise değişimler pek çok sorunu da beraberinde getirmiştir. Elbette modernite tanımını yaparken, modernitenin kendisini konumlandığı ötekine de bakmamız gerekiyor. Yani modernite neyi, nasıl değiştirdi? Değiştirdiğinden niçin ve nasıl farklılaştı ve insanlığa yeni bir yönü nasıl verdi? Eğer modernite belirli bir dönemde başladıysa bunun bir de öncesi var demektir. Bu sebeple bir modernite öncesi dönem ve içinde yaşadığımız modern ya da postmodern dönemin var olduğunu söylemek gerekiyor. Modernite öncesi dönemden kastedilen şey geleneksel bakışın, geleneksel yaşayışın, geleneksel değerlerin ve kurumların hâkim olduğu dönemdir. Dolayısıyla gelenekseli geride bırakarak, dogmaları merkeze alan, eleştiri ve çoğulculuğa kapalı düşünce biçimi ve zihin dünyasını terk, akıl ve rasyonaliteyi temel alan yeni bir döneme geçmeyi modernite olarak tanımlamak mümkündür.

Peki, modernite hangi dönemde başladı? Bununla ilgili olarak net bir tarih vermek, “insanlık tarihinde ya da medeniyet tarihinde modernite şu tarihte başlamıştır” demek, bir hayli zor hatta imkânsızdır. Ancak insanlık tarihinin geçirdiği belirli evrelere baktığımızda modernitenin ne zaman başladığına ilişkin birtakım fikirler edinebiliriz. Bunları sayacak olursak; aydınlanma düşüncesi, aydınlanma felsefesini içinde barındıran zihinsel arayış, sanayileşme devriminin olması ve onun getirdiği değişimler, siyaset tarzı ve siyaset kurumundaki dönüşümler, bir taraftan ulus devletlerinin ortaya çıkışı, diğer taraftan feodal yapıların artık etkisini kaybetmesi ve yeni temsil arayışlarının ortaya çıkması modernitenin başlangıç dönemlerine işaret ediyor diyebiliriz. Örneğin kamusal alanın modern öncesi dönemde de var olduğunu biliyoruz, ancak modern dönemde kamusal alan bambaşka biçim ve içerikle karşımıza çıktı. Dolayısıyla bu açıdan baktığımızda pek çok faktör modernitenin temellerinin atılmasında ve modernite düşüncesinin oluşmasında etkili olmuştur. Ama genel anlamıyla modernite, birden değil fakat kademeli olarak geçmişten köklü bir şekilde kopuşa işaret eder. Bu yönüyle modernite geçmişle hesaplaşmayı da ifade eder.

Modernite paradigmasını içeren düşünceler, ilkeler, normlar ve değerler belki insanlık tarihinin pek çok dönemlerine serpiştirilmiş olarak vardı ama belirli bir dönemde bu değerlerin daha yoğunlaştığını, billurlaştığını ve nihayet kurumsallaştığını görüyoruz. Bu süreç genellikle 16. 17. 18. yüzyıla yayılmış, 19 ve 20. Yüzyılda ise etkisi zirveye ulaşmıştır. Son iki-üç yüzyıllık dönem aslında modernitenin yükseldiği ve iktidarını kurduğu bir dönemdir. Sadece ortaya çıkması değil, epistemolojik ve ontolojik önermeleri farklı olan bu düşünce tarzının ve bakış açısının, yani modernitenin bir de dünyaya yayılışı söz konusudur. Bir süreç olarak bakıldığında modernitenin daha çok dünyanın belli coğrafyalarındaki topluluklarda öncelikle yayıldığını görebiliriz. Rönesans İtalya’da, Reformasyon Almanya’da, Endüstri Devrimi İngiltere’de yaşandı. Aydınlanma ve Fransız Devrimi Fransa’da yani Batı’da deneyimlendi. Bütün bu tarihsel kırılma ve süreçlere baktığımızda modernitenin köken olarak aslında Avrupa Coğrafyası’nda ortaya çıktığını ve çeşitli yönleri ile köklü değişimlere yol açtığını söylemek mümkündür. Demek ki aslında bizim şu an üzerinde sıklıkla durduğumuz, kavram, bakış açısı, zihniyet, değerler ve kurumsal yapılar bütünü olarak modernite, Batı kökenli ve merkezli bir özellik taşıyor. Bunun altını kalın bir kalemle çizmemiz lazım. Bugün gelinen noktada moderniteye özcü yaklaşılması, çoklu moderniteler, alternatif moderniteler ve Batı dışı moderniteler olduğunu yani Avrupa merkezli modernitenin evrensel olmayıp Batının kendi tarihsel ve kültürel bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini savunanlar da vardır.

Modernite ve modernizasyon, bugün insanlığı çok ciddi bir şekilde etkiliyor ama bu süreç nerede ne zaman başladı ve nasıl yayıldı diye sordüğümüzde, yukarıda işaret edilen coğrafya aklımıza ilk gelen yer olmaktadır. Demek ki modernite ve modernleşme özü ve kökeni itibarı ile Batı merkezlidir. Biraz daha spesifik konuşmak gerekirse Avrupa merkezli bir düşünce tarzı bir kurumsallaşma biçimi, bir siyaset ve hukuk anlayışı, tabiiata, dünyaya ve insana bir bakış açısı modernitenin temellerini oluşturuyor. O zaman demek ki zihnimizde bu kavramları mülahaza ederken, bu kavramların kökeninin nerede olduğunu görmeliyiz. Zaman içerisinde eleştirilen bir kavram haline geldiğini de elbette unutmamız gerekir. O zaman modernitenin ve modernleşmenin en genel hatları ile itibarıyla bir zihniyet yapısı, hayatı, insanı, çevreyi ve dini yorumlara biçimi olduğunu söyleyebiliriz.

Modernleşmek Nedir? Batı Medeniyetinin Temelleri Nelerdir?

Bu noktada modernleşmek nedir sorusunun da cevaplanması gerekmektedir? Tartışmalarımızda bir taraftan modernite kavramını kullanıyoruz bir taraftan da modernleşme kavramını. Modernleşme kavramı bizim için bir *süreci* ifade ediyor. Yani modernitenin içini dolduran zihniyet yapısının kurumlara, kültüre, eğitime, hukuka, siyasete ve dine vb. yansıma sürecine modernleşme diyoruz. Modernleşme aslında kendisini sürekli yenileyen, kendisini sürekli şekilde inşa eden bir süreçtir. Bu yaklaşımla bakıldığında modernleşme dinamik bir yapı ve sürece işaret ediyor. Diğer yandan kimilerine göre modernleşme süreci sona erdi çünkü artık postmodern bir dönem başladı. Kimine göre modernleşme bitmedi ve tamamlanmadı, adına yeni birtakım kavramsallaşmalar katacağımız yeni bir dönem başladı. Kimine göre akışkan bir modernite içindeyiz, kimine göre biz artık yüksek modernite döneminde yaşıyoruz. Kimine göre, modernleşme tamamlanmamış bir süreçtir, kimine göre artık miyadını doldurmuş bir süreçtir, kimine göre ise artık modernitenin içinde yaşıyoruz ama öyle bir modernleşme dönemi yaşıyoruz ki modernleşme kendisine yeniden bakıyor, refleksif modernite dedikleri modern bir dönemdeyiz ve artık risk toplumuna doğru evriliyoruz.

Modernite ve modernleşme yazınına bakıldığında modernleşmeye genelde olumlu anlamlar yükleniyor. Gerek bireysel hak ve özgürlüklerin ortaya çıkması, gerek ulus devletlerinin inşası, demokrasinin yükselmesi ve kurumsallaşması, kadın haklarının belirginleşmesi ve hem siyasette hem de toplumun diğer yerlerinde kadının toplumsal temsilinin varlığı modernite/modernleşmeye yüklenen olumlu anlamlardandır. Ancak moderniteye yönelik ciddi eleştirilerin olduğunu da ifade etmek gerekir. Biz “modern

bir dünyada ve modern bir toplumda yaşıyoruz, modern bir insan olmaya çalışıyoruz”. Bu klişeler günlük dilde çok kullanılıyor. Dikkat edilirse bu kavrama bir de *değer* yüklenmiş durumda. Modern kavramı genellikle ilerlemeci bir zihniyetin yansıması olarak da görülebilir. Çünkü önceden de değindiğimiz gibi modernite ya da modernleşme Batıdaki rasyonalite karşısı geleneğin karşısına konumlanıyor.

Batı medeniyetine baktığımız zaman bu medeniyet kendisini nasıl tanımlıyor? Hangi kavramlar üzerinden kendisini farklılaştırıyor ve özgünleştiriyor? Bu sorular önemli zira Batı ne kadar modernleşirse modernleşsin, ne kadar yukarıda işaret edilen devrimleri ve kırılmaları yaşarsa yaşasın, son tahlilde kendisini konumlandığı bir kimlik ve bu kimliğin dayanakları var. Bu kimlik ne kadar değişti, bugün ne kadarı karşımızda duruyor? Eğer modernite dediğimiz zihin yapısı ve süreç Batıda kök salmış geleneksel yapıyla hesaplaşarak çıktıysa bugün bu soru hangi noktada olduğumuzu görmemiz açısından bu önemli bir sorudur. Çağdaş Batıya baktığımızda, bilhassa Avrupa kimliğinin söylemsel birikimini incelediğimizde Batı/Avrupa kendisini bazı temeller üzerine inşa ediyor. Aslında bütün kimlikler öyledir. Türk kimliği de kendisini birtakım temeller üzerinden inşa eder, Arap kimliği de, Fars kimliği de, Rus kimliği de. Çünkü kimliklerin kendini inşa edeceği birtakım unsurları vardır; dil gibi, vatan gibi, toprak gibi, ortak hatıralar gibi, ırk, etnisite ve bayrak gibi.

Bugünkü modern Avrupa kimliğini oluşturduğunu iddia edebileceğimiz belli başlı ilkeler, değerler ve temeller var. Bunlardan bir tanesi Antik Yunandır. Antik Yunan Batı'nın asla vazgeçemediği ve vazgeçemeyeceği temelleri oluşturuyor. Oradaki felsefe, düşünce yapısı Aristo'dan başlayarak devam eden, belki daha öncesinden de başlayarak süregiden zihinsel kodlar bugünkü Batıya şeklini veren bir anlayışın yapıtaşlarından. Antik Yunan'da bir takım şehir devletleri vardı ve hatta demokrasinin bile beşliğinin Eski Yunan olduğu iddiası geniş kabul görmektedir. Elbette bugünkü formu ve içeriği ile bir demokrasiden bahsetmiyoruz ama vatandaşlık ve temsil gibi kavram ve pratiklerin kökenlerinin de Antik Yunan'a kadar uzandığını biliyoruz.

Batı kimliğinin bir başka temel özelliği, bilhassa Roma İmparatorluğu'nun 4. yüzyılda da Hristiyanlaşmasıyla, daha doğrusu Hristiyanlığı resmi devlet dini kabul etmesiyle beraber Hristiyanlığın yayıldığı bir coğrafya olması ve dini aidiyetin kimlik inşasına etkilerinin belirginleşmesidir. Roma'da Hristiyanlık ve Musevilik mirası üzerine bir kimlik inşasından bahsedilebilir. Bu anlamda Batı kimliğinin inşasında Judeo-Christian dini gelenek önemli bir temel olmuştur. Bu iki temelin üzerine yukarıda bahsettiğimiz Rönesans, Reform, Aydınlanma, Fransız Devrimi, Endüstri Devrimi

ve bütün bunların getirdiği değerler, ilkeler, yapı ve yaklaşımları da ilave etmek gerekir. Sosyolojiye çalışanların çoğu, kaba hatlarıyla “modernite Batı ülkelerinde öyle değişimlere yol açtı ki, sosyoloji dediğimiz bilim dalı bu değişimleri anlamak ve modernitenin neden olduğu problemlere çözüm üretme amacıyla çalışmalar yapmak için kuruldu” düşüncesindedirler. Öyle bir süreçten bahsediyoruz ki işte bir taraftan Aydınlanma, bir taraftan Endüstri Devrimi ve bunların yarattığı toplumsal değişimler Batı toplumlarında toplumsal altüst oluşların yaşanmasına yol açtı. Batı dışına da taşan bu süreç çok sayıda ülke ve toplumda etkili oldu. Endüstri Devrimi’nden önce nüfus çoğunlukla taşrada yaşıyor ve tarımla uğraşıyordu. Üretim daha çok insan gücüne ve tarıma dayalıydı. Taşradaki sosyal organizasyonlar, meslekler, insan ilişkileri ve özellikle aile yapıları sanayileşme ve göçlerle birlikte büyüyen şehirlerdekilere çok daha farklıydı. Endüstri Devrimi ile İngiltere’de başlayan değişimler Avrupa’da diğer ülkelere de yayılmaya başladı. Bu dönemin en belirgin sonuçları arasında yeni yeni mesleklerin ortaya çıkması ve köyden yahut taşradan kente göç ve kentleşme olguları sayılabilir.

17. ve 18. yüzyıllarda artık geleneksel ve toprağa bağlı hayat tarzından kentlere doğru geçiş başladı. Peki, bir insan kente gittiği zaman, taşradan büyük bir şehre taşındığı zaman ne olur? Türkiye’de de 1950’lerde 1960’larda çok hızlı bir biçimde başlayan kentleşme, bugün İstanbul, İzmir ve Ankara gibi büyük metropollerini inşa etmeye başladı. Kentlerdeki hayat tarzları, meslekler, üretim biçimleri, çalışma hayatı, karşılaşılan problemler, dünyaya, topluma ve değerlere bakışımız taşradaki ile taşrada yaşanan dönemle aynı mı? Elbette değil, çünkü kentleşme ile değerler ve kurumlar bir değişime uğruyor. Bu değişim, her zaman pozitif midir? Bunu ele almakta da fayda var, çünkü biz her kavramı pozitif yönüyle, ilerlemeci bakış açısıyla ele alma eğiliminde olabiliyoruz. Hâlbuki hiçbir kavrama tek boyutlu yaklaşılmamalıdır. Sosyal bilimlerde eleştirel ve sorgulayıcı yaklaşım her zaman zihnin bir yerinde durmalıdır.

Çoklu Moderniteler

Bugün modernleşmeyle ilgili en güçlü eleştiriler yine modern ülkelerden geliyor. Modernleşmenin peşine takılan, ya da bir şekilde modernleşme tecrübesine geçen diğer ülkelerde bu kadar fazla eleştirilemiyor çünkü modernlik olumlanıyor ve modernite bir model olarak görülüyor. Çünkü ilerlemeci yaklaşıma göre bu zihin yapısı ve süreç Batıda çıktı, gelişme, kalkınma, demokrasi, liberalleşme ve serbest pazar ekonomisinin getirileri bu dünyada belirginleşti. Bütün bunları biz doğrusal bir ilerleme olarak değerlendiriyor ve bir ilerlemeci zihniyetle hiçbir eleştiriye tabi tutmadan

kabulleniyoruz. Hâlbuki Ulrich Beck'in, Risk Toplumu isimli kitabına baktığımızda ya da Habermas'ın "Avrupa Birliği ya da Avrupa modernleşmesi henüz tamamlanmamış bir projedir" demesinin altında yatan nedenlere baktığımızda bu ilerlemeci yaklaşımın sorunlarla dolu bir yaklaşım olduğu görülür. Bütün dünyada bilhassa modernitenin ve modernleşmenin ortaya çıktığı ülkelerde popülizm gibi bir nefret söylemi ve nefret dili kullanan siyasi bir cereyan var ve artarak devam ediyor. Bu gerçek bile sorgulayıcı ve eleştirel bakış açısının değerine işaret etmektedir.

Yabancılar karşı ciddi bir düşmanlık ve "ötekilere" karşı ciddi bir mesafe koyma var, özellikle farklı kültürlerden farklı dinlerden ve renklerden gelen kişilere karşı kapılarını kapatan ve önlerine duvarla bir dünyadan bahsediyoruz. Modern dünyanın uzantılarından en azından birini sosyal bilimcilerin akıllarında tutmaları gerekiyor. Sosyal bilimlerin temel bakış açısının sorgulayıcı olması gerektiği, içine doğulan dünyadaki yapıların özcülükten uzak durarak gözden geçirilmesi gerektiği akılda tutulmalıdır. Sosyal bilimcilerin Avrupa merkezli ve ilerlemeci bakış açısının bütün dünyaya bir model olarak sunulmasının ciddi problemlere yol açabileceğini, dünyayı tekdüze bir hale getirebileceğini, tek tipleştirilebileceğini, bunun sonuçlarının ne olabileceğini düşünmesi ve bu konuda eleştirel açıklama modelleri geliştirmeleri gerektiği ortadadır.

Modernleşmenin insan hayatına olumlu katkıları inkâr edilemez ancak bunlara mutlak değer yüklemenin problemleri olduğu da görülmelidir. Hangi kavram ve ideoloji olursa olsun, hangi yapı ve süreç olursa olsun bütün bunlar artularıyla ve eksileri ile değerlendirilmelidir. Bu sebeple önemli sosyal bilimcilerden S. N. Eisenstadt modernite meselesine hep Batı penceresinden bakıldığını ve bunun sorunlu bir yaklaşım olduğunu belirtmekte ve "çoklu modernite" kavramının daha açıklayıcı olduğunu belirtmektedir. Diğer bir ifade ile modernite ve modernleşme Doğu'da da Batı'da da, İslam dünyasında da, Hıristiyan dünyasında da, gelişmiş olan ülkelerde de, gelişmekte olan yahut yoksul olan ülkelerde de, toplumun hemen hemen her kesimini etkiliyor. Ancak her yerde modernite aynı biçimde yaşanmıyor. İşte buna S. N. Eisenstadt çoklu moderniteler diyor. Modernite etkileyici dedik zira arkasında büyük bir güç var. Moderniteyi sürükleyici ülkelerin siyasi, ekonomik ve söylemsel gücü etkiyi bütün dünyaya taşıyabiliyor. Bu süreçlerden dünyanın bütünü soyutlanması mümkün görünmüyor. Özellikle küreselleşme, bilgi, sermaye, insan ve kültür akışkanlığının hızlandığı günümüzde bu süreçlerin dışında kalmak mümkün görünmüyor. O zaman yapılması gereken şey ne? Çoklu moderniteyi çoğulcu bir yaklaşımla açıklayanlar da var ki bu açıklama biçimine göre içinde bulunduğumuz dünyayı birtakım kavramlarla açıklamaya çalışıyoruz ama bu kavramla-

rın dünyanın her yerinde toplumsal gerçekliği aynı şekilde açıkladığını, dünyanın her yerindeki gelişmelere aynı şekilde ışık tuttuğunu söylemek mümkün değildir. Bugün modernleşme İngiltere, Almanya ve İsviçre’de kutsanabilir ama aynı şeyi Hindistan ve Japonya için söyleyebilir miyiz? Biz modernleşmeyi önemsiyoruz çünkü biz de bu süreçlerden geçtik. Osmanlı’nın son 200 yıllık dönemi ve modern Türkiye Cumhuriyeti bu süreçleri yaşadığımız ve deneyimlediğimiz bir dönem.

Kırsal bölgelerde ve taşrada yaşayan insanların üstendikleri rollerle kenttekilerin üstlendiği roller ve yaptığı işler birbirinden farklılaşmıştır. Söz konusu farklılaşma kimine göre olumlu kimine göre olumsuz olarak değerlendirilebilir. Örneğin kadınların emek piyasasındaki rolü artmaya, bununla beraber aile yapısı değişmeye başlamıştır. Geleneksel toplumlarda kadının rolü ve erkeğin rolü belirgin biçimde farklı tanımlanmıştır. Erkek genellikle evi geçindiren kişi olarak bilinirken, kadın çocuğu büyüten ve evin düzenini sağlayan bir rol üstlenmiştir. Modern toplumlarda endüstri devriminden sonra kadın da iş gücüne katıldı. Bu süreçte aile farklılaşmaya ve ailedeki iş bölümü dâhil roller değişmeye başladı. Endüstri Devriminin önüne geçilmesi mümkün olmayan bir süreçti, toplumum üretmeye ve kalkınmaya ihtiyacı var. Ne var ki Sanayi Devrimine eşlik eden kentleşme, büyüme ve kalkınma gibi gelişme ve değişimlerin de toplumsal maliyetleri olduğu görülmüştür. Modernleşme bağlamında üzerinde durulmayan veya yeterince görülme istenmeyen boyutlardan biri de bu sonuçlar olmuştur. Bu bağlamda “modernleşen toplumlar hangi bedelleri ödüyor” sorusu üzerinde de düşünülmalıdır. Modernite, Batının kendi içerisindeki geleneğe karşı ortaya koyduğu eleştirileri de içerir. Bu eleştirilerin en köklü ve etkili olanlarından biri kilise, ruhban sınıfı ve dini zümrelere yönelik eleştirilerdir ki bu süreç laikliğin ortaya çıkması, yükselmesi ve kurumsallaşması ile sonuçlanmıştır. Bu nedenle modern dönem aynı zamanda akıl çağı olarak da tanımlanır ve rasyonalitenin hâkim olduğu, geleneğin ve gelenek ile ilintili olduğu düşünülen vahyin ve dinin dışlandığı bir periyod olarak da kabul edilir.

Bilimsel devrimler ve teknolojinin gelişmesi ile modernite arasında doğrudan bir ilişki kurulmaktadır. Fransız Aydınlanması ve modernleşme süreçlerine, bilhassa da bu süreçlerin dinle ilişkisine bakıldığında akıl ve vahyin çatışma biçiminde bir ilişkiye girdiği görülebilir. Yukarıda da işaret edildiği üzere dördüncü yüzyılda Roma İmparatorluğunun Hristiyanlığı resmi din olarak kabul etmesinden sonra Hristiyanlık bütün Avrupa’da hızla yayılmaya başladı. Bu yayılma sadece insanların Hristiyan olmasından ibaret bir yayılma değildi. Bu genişleme ve yayılma aynı zamanda Hristiyanlığa ve onun dini sınıflarının anlayışının hayatın pek çok alanı ve

kurumuna yansımaları anlamına da gelmekteydi. Yani Hristiyanlıktaki ruhban sınıfı etkilerinin, toplum ve siyasetin neredeyse bütün katmanlarına yayılması söz konusuydu. Modernleşme bir yönü itibariye bu gelişmelere bir itiraz, başkaldırı ve mücadele olarak ta okunabilir ki Batı'nın bu yönde bir okumayı tercih ettiği söylenebilir. Bu bağlamda modernleşmenin din ile ilişkisi son derece önemlidir. Zira modernleşmeye paralel veya onun bir sonucu olarak ortaya çıktığı iddia edilen laikliğin yorum ve uygulama biçimlerine bağlı olarak dinle ilişkilerin sert veya esnek dönemlerden geçtiği tarihi bir gerçektir ve etkileri hala devam etmektedir.

Modernitenin Sonuçları

Aydınlanmaya süreci ile birlikte insan aklının artık hâkim olduğu bir döneme girildiği düşünülmektedir. İnsan aklı hâkim unsur olunca da Ruhban sınıfının hâkimiyeti sona ermiştir. Modernleşme süreçlerinin her ülkeye aynı ve benzer sonuçlar doğuracağı iddia edilebilir mi? Bunu iddia edenler olsa da ülke incelemeleri tek tip bir modernleşme deneyiminin yaşanmadığını gösteriyor. Modernleşmenin bir başka yönü de küreselleşme ile olan etkileşim ve ilişkisidir. Bunlar birbirini besleyen iki süreç olarak da düşünülebilir. Modernleşme ve küreselleşme ile dünyanın ekonomik üretim, tüketim ve ticari ilişkiler sistemi tamamen değişti. Ancak küresel ekonomik sistem değişirken bir taraftan dünyanın bazı bölgeleri iyice gelişti, bir kısmı ise ciddi olarak yoksul kaldı. Afrika, Güney Amerika, son zamanlarda gelişse de Çin, (bu ülkelerin çoğunda bütün gün 2-3 dolara çalışıp hayatını kazanan insanlar var) bazı örnekleridir. Modernleşme ile beraber ortaya çıkan ekonomik düzen acaba adaleti, eşitliği inşa edebildi mi? Gelir dağılımındaki farklılıkları ortadan kaldıracıydı mı? Bu soruların hiçbirine olumlu cevap deme imkânımız yok. Buradan hareketle modernleşme ile beraber aslında birtakım bunalımlar, sıkıntılar ve problemler ortaya çıkmaya başladığını da söylemek mümkündür. Yani bir anlamda modernleşme her ülkede farklı sonuçlar doğurdu.

Modernleşme süreci önce de ifade edildiği gibi ilerlemeci bir çizgi halinde görülebilecek bir süreç değildir. Onun için bu süreçleri değerlendirirken çok farklı perspektiflerle bakabilmemiz gerekir. Doktora gittiğimiz zaman teknoloji ve bilim çağında hastalıklarımızın teşhisi ve tedavisi kolaylıkla mümkün olabiliyor. Bilim ve teknoloji petrol ve doğalgaz üretimde kullanılıyor ve ürünlerin çeşidi artıyor, daha konforlu bir dünyada yaşamamıza katkıda bulunuyor. Refah toplumları doğuyor. Ancak acaba dünya refahın yükseldiği bir yer olmaktan mı ibaret? Teknolojiyi bu kadar geliştiriyoruz ama 1. ve 2. Dünya Savaşı'nda milyonlarca insanın hayatını kaybettiğini de biliyoruz ve buna karşın modernliği yine de olumlayarak yorumluyoruz.

Teknoloji ve bilimin gelişmesinin de bir ahlakının olması gerektiğini anlamakta güçlük çekilebiliyor. Eğer teknoloji ve bilimin ürünlerini kullanan insan ahlaktan ve etikten yoksunsa o zaman insanlığın felaketi ile karşı karşıya geliniyor demektir. Bundan üç beş yıl öncesine kadar Somali’de insanlar açlıktan ölüyordu, hâlbuki bütün veriler bize şunu gösteriyor ki insanlar evlerindeki kullanamadıkları yiyeceği içeceği israf etmese, telef etmeyip bir kenara koysa ve dünyadaki açlar ile paylaşabilse dünyada açlık diye bir şey kalmaz. Ama Somali’de insanlar açlıktan ölüyordu ve Türkiye’nin insani politikası sayesinde açlıktan ölümler son buldu. Demek ki gelişmişlik tek başına bir şey ifade edemeyebilir. Gayri safi milli hasılası itibarıyla dünyanın birinci ekonomisi değil dünyanın 17. ülkesi olan Türkiye şu anda dünyada en fazla insani yardım yapan ülke konumundadır. Bu ancak “değerler” ile açıklanabilecek bir duruma işaret etmektedir.

Gelişme ve kalkınma eğer yanında bir vicdan, etik, sorumluluk bilinci ve ahlak taşıyorsa insanların hayatına anlamlı bir katkıda bulunabilir. Hiroşima’ya atom bombası düştüğünde on binlerce insan öldü. Japonlar onun hala travmasını yaşıyor. Teknolojinin ve modernleşmenin yıkıcı bir tarafı da var. Modernleşmeyi sadece Batı endekli bir süreç olarak görürsek bu eleştirilerin de artık sıklıkla yapılmaya başlandığını da tanıklı edebiliriz. Modernleşme riskleri de artırmıştır. Örneğin “rahatlıkla gıda güvenliği var” diyebilir miyiz? Geleneksel toplumlarda gıda güvenliği daha sağlamdı görüşü yaygın zira doğal hayata müdahale daha azdı. Modernleşiyoruz, ilerliyoruz ve geliyoruz, öte yandan gelir düzeyimiz artıyor ama 50 sene önceki gibi bir şey yediğimizde aynı güvenle yiyebiliyor muyuz? Modern yaşıyoruz ama modernitenin yol açtığı değişimleri kontrol edebileceğimiz bir ilke, zihin ve değerler dünyası yoksa yani modernleşmenin sonuçlarını kıyaslayabileceğimiz ve dizginleyebileceğimiz birtakım kriterler geliştiremediyse, bu durumda modernite içerisinde savrulup gidebiliriz.

Böyle bir risk ile de karşı karşıyayız. Risk toplumu söylemi tam da bundan kaynaklanan bir sürece ve yönelime işaret ediyor ve bu Batı kaynaklı modernleşmeye eleştiri yine Batı içerisinde yükseliyor. İslam dünyasından bir eleştiri gelse “zaten Müslümanlar Batıya karşı önyargılı” denilebilir, ama bahsettiğimiz eleştirilerin çoğu Batının kendi içerisinde geliyor. Çünkü modernleşmeyi ve modernleşmenin getirdiği nimetleri ya da yükleri hiç sorgulamadan bunlara hiç etik ve ahlaki ölçüt getirilmeden hayata yansıtmanın faturalarının ne kadar ağır olduğu bugün daha fazla anlaşılıyor. Bugün, Birinci Dünya Savaşının yol açtığı can ve mal kaybının boyutları daha iyi anlaşılırken, İkinci Dünya Savaşında Avrupa’nın göbeğinde milyonlarca Yahudinin soykırma uğraması modern bir kırılmanın sonucu olarak yorumlanıyor.

Modernleşmenin siyasi yönlerinden biri de modernleştikçe (ulus devletlerin inşa ve temsil imkânları arttıkça) siyasi temsil gücünün artmasıdır. Bireysel özgürlükler bugün de gittikçe artıyor ve bütün bunların hepsi çok değerliler, bunları inkâr etmek de mümkün değil. Hepimiz daha fazla özgür olmayı isteriz. Hepimiz kendi geleceğimizi kendimiz belirlemek isteriz. Ancak modern dünyada Suriye'deki iç savaşı nasıl açıklayacağız? Suriye'nin nüfusu savaş başladığında yaklaşık 24 milyonu şimdi bu nüfusun 4 milyonu Türkiye'de, milyonlarcası Ürdün ve Lübnan'da mülteci konumunda. Peki, bu tür savaşları önlemek ve durdurmak için kurulmuş "BM veya başka kurumlar ne yaptı?" ve "bu kurumlardaki etkin olan ülkeler ne yapıyor" sorularını sormak zorundayız. Siyaset ve devlet yapılarında devrimler yaşandı, feodal devletler ortadan kalktı ve ulus devletler ortaya çıktı. Avrupa'da yaşanan 30-40 yıl süren savaşlar bitti. Dünyada bir düzen kuruldu ama "dünyanın siyaset düzeninde kimler etkili aktör" sorusunu sormak herkesin hakkıdır.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, siyaset bilimi ve uluslararası ilişkiler okuyanlar başta, bütün sosyal bilimciler 70 yıldır dünyaya hâkim olan düzenin katkılarını ve çelişkilerini eleştirel bir yaklaşımla gözden geçirmelidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'nin öncülüğünde kurulan bu düzen bir zamanlar iki kutupluydu. Bu düzen şimdi tek kutuplu hale geldi; 1989-90 da Sovyetler Birliği'nin dağılması, Berlin duvarının yıkılması ile beraber artık siyasal modernleşmede yeni bir aşamaya geçilmiş oldu.

Modernite-Din İlişkisi

Yukarıda da işaret edildiği üzere modernleşmenin Avrupa'da dinle ilişkileri zaman zaman karşıtlıklar ve çatışmalar ihtiva ederek hayli problemlili olarak gelişti. Modernleşme - din ilişkisi sosyal bilimcilerin bugün de üzerinde durduğu çetrefilli bir alandır. Avrupa'daki modernite-din ilişkilerini temel ölçüt ve evrensel biçim olarak kabul edenler şöyle bir genel görüşü benimsedi: "Modernleşen toplumlar yani akla, bilime, serbest piyasa ekonomisine, sanayi ve teknolojiye, gelişme ve kalkınmaya önem veren toplumlar yavaş yavaş dinden uzaklaşırlar". Buna aynı zamanda sekülerleşme teorisi denmekte olup, sekülerleşme toplumların modernleştikçe dünyevileştiğini ileri süren bir açıklama biçimidir.

Avrupalılar için sekülerleşme ve laiklik kendi tarihsel deneyimleri açısından son derece önemli kavram ve süreçlerdir. Yukarıda bahsettiğimiz gibi Avrupa'da modernleşme ve laiklik kilisenin tahakkümüne karşı gelişmiş bir süreçtir. Bu noktada kavramsal bir açıklama yerinde olacaktır. Sekülerleşme, seküler, laik ve laiklik kavramları zaman zaman birbirinin yerine kullanılmaktadır.

Laiklik din ve devlet işlerinin ayırımına, bir ilkeler manzumesine ve hukuki bir düzenlemeye işaret etmektedir. Sekülerleşme ise dünyevileşme olarak tanımlayabileceğimiz bir sürece, dini düşünce ve hayattaki değişime, dini kurum ve söylemlerin etkisinin azalmasına işaret etmektedir. Her ne kadar laiklik Avrupa'da kurumsallaşmış toplum, kurumsal dini yapı ve inanç sistemleri ile arasına mesafe koymuş olsa da yani dünyevileşme yaşanmış olsa da Avrupa'nın kolektif kimliğinde dini yapıların etkileri sürmektedir.

İngiltere'deki Oxford ve Cambridge üniversiteleri 700-800 yıl önce kuruldu. İslam dünyasında da bunların muadili medreseler vardı. Nizamiye Medreseleri ve 500 yaşındaki İstanbul Üniversitesi buna örnek olarak gösterilebilir. Yani sosyal tarihimizde ve kendi kültürel tarihimizde de çok köklü eğitim kurumları vardı. ABD'de Harvard Üniversitesi 400-450 yıl önce kurulmuştur. Tarihsel süreç içerisinde üniversitelere dönüşen bu eğitim kurumlarını kim niçin kurmuştu? Avrupa ve ABD'de ismi zikredilen üniversiteler modernite öncesi kurulan üniversitelerdir. Bunların hepsi başlangıçta seminary (medrese) veya teoloji okulları olarak kiliseler tarafından kurulmuştur. Bir başka ifade ile "Hristiyan medresesi" olarak kurulmuş, toplumsal ihtiyaçlar ile orantılı olarak zaman içerisinde sosyal bilimleri ve fen bilimlerini de içine alarak gelişmiş ve daha büyük kurumlara dönüşmüşlerdir. Bugün gelinen noktada dünyanın etkili ve bilinen üniversiteleri haline gelmişlerdir. Bu üniversiteleri kiliseler kurduğu için uzun yıllar kilisenin tahakkümü altında kalmışlardır.

İlkokuldan ortaokula akla gelecek neredeyse bütün eğitim kurumları modernleşme/sekülerleşme/laiklik dönemine kadar kilisenin kontrolü altında açılmış ve öğretimlerini sürdürmüştür. Bir başka ifade ile kilise eğitim dünyasını kontrol eden hegemon kurumdu. Bunun gerisinde yatan başlıca neden din adamı yetiştirmek, dini düşünceyi yaymak ve geniş kitlelere benimsetmekti. İsteddiği insan tipini yetiştirmek için onu şekillendiren ve ona kimlik ve dünya görüşü kazandıran eğitim kurumları kiliseler için öncelikli kurumlardı. Kiliseler diğer yandan siyasi ve kültürel hayat üzerinde de etkinlik kurmaya çalışmıştır.

Bütün ulus devletlerin özellikle modernleşme ve laikliğin kurumsallaşma süreçlerinden sonra ilk yaptıkları iş, eğitim-öğretim kurumları ve okulları kontrol altına almak olmuştur. Çünkü ulus devletin kendine ait bir ideolojisi ve vatandaşlık anlayışı vardır ve yetiştirmek istediği vatandaş tipini inşa etmek için kendi müfredatını belirler ve öğrencilere aktarır.

Fransa'da başlayıp Avrupa'nın çeşitli ülkelerine yayılan laiklik ve sekülerleşme esas itibarıyla ruhban sınıfına karşı mücadelenin bir sonucudur. Peki, İslam dünyasının ruhban sınıfı var mıdır? İslam dünyası acaba aynı

modernite ve sekülerleşme tecrübesinden geçmeli mi? İslam dünyasında ve İslam'da ruhban sınıfı diye bir sınıf yoktur. Hiçbir zaman olmadı; dini cemaatler, dini gruplar, dini olarak insanların ait olduğu belli yapılar olageldi ama hiçbir zaman toplumun bütün kesimlerini kontrol altına alan, siyaseti, ekonomiyi, eğitim ve kültür hayatını belirleyen hegemon bir ruhban sınıfı olmadı. Bir anlamda Avrupa'daki modernleşme ve sekülerleşme ruhban sınıfına karşı bir özgürleşme hareketidir ve bu anlamda çok Avrupa için değerli ve anlamlıdır. Eğer bu gelişmeler olmasaydı belki de hala karşımızda bir Haçlı zihniyet olacaktı bunu bilemeyiz ama bu dönemde meydana gelen değişimlerin önemli olduğunu söylemekte yarar var.

Laiklik Biçimleri

Bu noktada sorulması gereken sorulardan biri de şudur: Avrupa tek tip bir laiklik mi geliştirdi ve kurumsallaştırdı? Tek tip bir sekülerleşme süreci mi yaşadı? Pek çok Batılı sosyolog, siyaset bilimci ve entelektüel “modernleşen insan zorunlu ve doğal olarak dinden kopar, uzaklaşır ve kamusal alandan din çıkar” biçiminde özetlenebilecek bir görüşü savunagelmıştır. Ancak 1960'lara gelindiğinde bu görüş sorgulanmaya başlandı. Örneğin Peter Berger Avrupa'da yetmişmiş, Avrupa'daki din ve devlet işlerini görmüş ve yukarıdaki görüşü benimsemiş, uzun yıllar dinin toplumsal hayattan soyutlanmasını doğal karşılamış, haklı bulmuş ve “normalin” de bu olduğunu düşünmüştür. Avrupa deneyimi ona bunu göstermiştir. Ancak 1960'larda Amerika Birleşik Devletleri'ne gittiğinde gördüğü manzara karşısında Peter Berger şaşırarak “De-Secularisation of the World” kitabında eski görüşlerini revize etmiştir. Amerika, İslam dünyası, Hint, Asya ve Afrika tecrübelerine de bakarak modernleşmenin her ülkede aynı sonucu ve sekülerleşmeyi üretmediğini belirtmiştir. Amerika Birleşik Devletleri bugün dünyanın en dinamik dini kurumlarına ve en dindar toplumlarından birine ev sahipliği yapıyor. The PEW Araştırma Merkezi'nin yaptığı araştırma sonuçlarına bakıldığında ABD'de Tanrıya ve ahirete inanma oranlarının yüksek olduğu, kiliseye üyelik ve devamın yüksek olduğu, kendi kazancından hayır işlerine para ayıranların çok olduğu görülebilir. Diğer yandan Avrupa'daki kiliseler büyük oranda cemaatsiz ve boş, üyelerin ve müdavimlerin sayısı azalmaktadır. Hatta Avrupa'da bazı yerlerde kiliselerin bakım ve onarımı zor ve maliyetli olduğu için binaları satılığa çıkarılmış, bunlardan bazıları Müslümanlar tarafından satın alınarak camiye çevrilmiştir.

Avrupa modernleşmesinin ve sekülerleşmesinin kendine özgü bir boyutu vardır ve bu deneyim Avrupa'daki sekülerleşme, modernleşme ve bunların dinle ilişkileri çerçevesinde anlaşılmalıdır. Avrupa dışı topluluklar bu deneyimin evrensel olmadığını gösteriyor. Önemli bir sosyolog olan

Grace Davie, “Avrupa tecrübesi istisnai bir tecrübedir” der. Sekülerleşme ve din ilişkisi söz konusu olduğunda da “Avrupa ile dünyanın geri kalanı aynı değildir ve farklıdır” görüşünü seslendirir. Avrupa'nın tecrübesi ona göre istisnai bir tecrübedir, yani Avrupa'ya ait bir tecrübedir. Gerçekten de bu anlamda özellikle Batı dünyasındaki laikliğe baktığımızda iki temel akım görebiliriz. Bunların biri Fransa'da başlayıp gelişen jakoben diyebileceğimiz baskıcı otoriter bir laiklik anlayışıdır. Kurumsal anlamda dinin kamusal alanda temsiline asla yer vermeyen bir anlayış ve politika Fransa'nın deneyimini yansıtmaktadır. Diğer yandan bir de ABD deneyimi vardır. ABD de son derece laik bir yapıda olmakla beraber din ve vicdan hürriyeti ve dinin kamusal alanda temsili gibi noktalarda Fransa'dan köklü biçimde ayrılmaktadır. Laiklik bu çerçevede devlet yapısı ile alakalıdır. Hukuki ilke ve prensibe işaret eder.

Kişiler seküler bir dünya görüşüne veya hayat anlayışına sahip olabilirler ama laiklik devlet ve hukuki yapı ile alakalıdır. Devletin yapısı “laiklik” esasına dayalı olabilir ama insanın yapısı aynı çerçevede ele alınamaz. ABD, anayasal olarak din ile devlet ilişkilerini kalın bir duvar ve keskin bir çizgi ayırmıştır. Fransa'da da aynı şekilde din ve devlet ilişkileri kesin hatlarla birbirinden ayrılmıştır. Ama arada bir fark vardır. Fransa dini sembollere yasakçı bakan bir ülkedir ve bunun çok örnekleri vardır. Fransa, din özgürlüklerine yeteri kadar alan açmayan bir ülke iken ABD'de, 11 Eylül saldırıları sonrasında bazı sıkıntılar yaşanmış olmasına rağmen, dini özgürlüklerinin önü sonuna kadar açıktır. Yeter ki siz kendi dininizi ve inancınızı başkasına zorla kabul ettirmeye çalışmayın. ABD'de dindarlık seviyesi daha yüksektir ve dini çoğulculuk daha fazladır. Var olan özgürlük ortamından dolayı ABD'de mega kiliseler kurulabilmektedir. ABD ve Fransa kamu ve devlet kaynaklarından dini kurumlara kaynak aktarmaz. Bu bir ortak nokta olmakla beraber din özgürlükleri açısından acaba hangisi daha özgürdür? Hangisi modernleşme zihniyetinin amaçladığı değişimi kucaklıyor? Bugün Fransa'da bir tartışma var ki bu dini kurumlara kuşku ile bakan tipik Fransız laikliğinin bir uzantısıdır. Fransa bir Fransız İslam'ı inşa edebilir miyiz sorusuna odaklanmış durumda. Makron'a sunulan 300 sayfalık bir rapor, nasıl Fransız İslamı inşa edilir sorusuna cevap arıyor ve siyasi yönlendirmeler içeriyor. Rapor incelemesi sonrasında belki Fransa'da yaşayan çoğu Arap ve Türk Müslümanın kendi ülkeleri ile ilişkilerinin sorgulanması başlayacak ve hatta bu ilişkilerin kesilmesi kararı verilecek. Dini bilgi be yorum anlamında Müslümanların çoğu, Fransa'da İslami otoriteyi temsil eden bir yapı olmadığından, doğal olarak kendi ülkelerinden besleniyor. Bu durum Fransa'da rahatsızlık yaratıyor ve bu nedenle bir Fransız İslamı inşa sürecinden bahsediliyor. Elbette bu girişim din özgürlükleri ile çelişmektedir.

Fransız siyasi tarihine bakıldığında ruhban sınıfı ve kilise ile mücadele ve laikliği yerleştirme adına devletin binlerce papazı sınır dışı ettiği, Kilisenin mal ve mülklerine devlet el koymuş olduğu görülür. Devlet tarihsel süreç içerisinde dini kurumlarının hepsini denetim ve kontrol altına almıştır. Bunun, Fransa bağlamında kendi içerisinde bir mantığı olduğunu söylenebilir ancak bir başka Avrupa ülkesi olan İngiltere’de aynı gelişmeler yaşanmamıştır. Bir başka ifade ile modernleşme ve laiklik deneyimleri aynı sonuçları üretmemiştir. İngiltere’de şu anda İngiltere Kilisesi’nin başında olan kişi devlet başkanı olan kraliçedir. Yani kurumsal anlamda ne din ve devlet ne de kilise ve siyaset tamamen ayrılmıştır Böyle bir ülkeye yapısı itibariyle laik olarak tanımlanabilir mi? Siyasal yapısı (modeli) itibariyle laik değil ama ülke yasama pratikleri açısından tümüyle laiktir.

Laiklik hukuki bir düzenleme ve ilkeler manzumesi olarak yasamanın kaynağında dini referansların olmayışı, yasaların ve kanunların vahyi temel alarak çıkarılmaması demektir. Çok farklı şekillerde tanımlanabilir olmasına karşın laikliğin bu çerçevede temel tanımı şudur “bir ülkede yasamanın kaynağı din, vahiy, şeriat değilse o ülke laiktir.” Çünkü yasama ilkesi olma dışında laiklik çok farklı yorum ve uygulamaları olan bir kavram ve siyasal pratiktir. İngiltere’deki laiklik anlayışı ve uygulaması, ki buna Anglosakson laikliği denilebilir, laikliğin de çoğul olduğuna işaret etmektedir. Devletin Başkanı İngiliz Kilisenin de başında ve organik bir ayrım yok. Din ve devlet arasında bazı alanlarda çok yakın bir ilişkiler vardır. Örneğin İngiltere’deki ilk ve ortaokuldaki öğretim kurumlarına bakıldığında bu ilişki daha da berraklaşır. İngiltere’de 6193 ilk ve ortaöğretim düzeyinde okul, kiliseler ve dini gruplar tarafından açılmış ve devlet finansmanı ile eğitim-öğretimlerini sürdürmektedir. Okulların yönetimi ve idaresi kilise ve ilgili dini grup tarafından yürütülmektedir. Bu okulların masraflarını kim veriyor? Öğretmenlerinin maaşlarını kim ödüyor? Yüzde seksenini İngiltere devleti kamu kaynaklarından ödüyor. İngiltere devleti, kiliselerin sahip olduğu yönettiği okulların masraflarının yüzde seksenini karşılıyor. Yüzde 20’si de kilise veya başka kaynaklardan geliyor. Bu durum, yani kamu kaynaklarının milli müfredat yanında kendi etik değerlerinin de öğrencilere öğretildiği, aktarıldığı kilise ve dini grup okullarına aktarılması laiklik açısından hiçbir problem teşkil etmiyor. Kilisenin okullarında tümü ile dini bir müfredat yoktur. Milli müfredat yanında okulun ayrıca belirlediği dersler var. İngiltere’nin laiklik modeli görüldüğü gibi hayli farklıdır. Bu bağlamda Fransız laikliğini bir model olarak alırsanız o zaman dinin devletle ilişkisi bilhassa kamusal alanda dinin varlığı meselesi birden problemlile hale gelebilir.

Bu konuya kamusal alan kavramı üzerinden de bir açılım getirmek mümkün. Kamusal alan neresidir ve din bu alanda temsil edilebilir mi?

Nasıl temsil edilebilir? Bu sorulara verilecek cevaplar konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu bağlamda üniversite, hastane, mahkeme, resmi daireler ve kahvehaneler kamusal alan mı, değil mi tartışması yapıldı uzun yıllar. Yıllarca Türkiye’de kamusal alanı resmi alan olarak tanımladık. Tıpkı Fransızların tanımladığı gibi tanımladık. Devlete ait bir kurum varsa orası kamusal alandır dendi. Ancak Habermas’ın da işaret ettiği gibi aslında kamusal alan fiziki bir mekân değildir. Olmaması da gerekir. Kamusal alan herkesin dâhil olabileceği fikirlerini, düşüncelerini, hayallerini, itirazlarını ve taleplerini dile getirebileceği bir alandır. Kapsayıcı ve içerici bir tartışma ve müzakere platformudur.

İster üniversitede olsun ister kahvehanede olsun ister medyada olsun kamusal alan ve kamusal alan farklılarla açıklığı gerektirir. Bunların hepsi geniş manada kamusal alanlardır. Türkiye’de aydınlar kamusal alanı Fransız modeline göre tanımladı ve dinin temsiline bu alanları kapattı. Türkiye’de kamusal alan tartışmalarında dışlayıcı ve baskıcı görüşlerin egemen olduğu dönemler ciddi kısıtlamalar yaşandı. Örneğin 28 Şubat din karşıtı tutumu ile eğitim ve öğretim haklarını bile kısıtladı, zira dini sembollerin kamusal (resmi) alan olarak görülen üniversitelerde görünürlüğü ve temsili laiklikle çelişki olarak yorumlandı. Kamusal alan, inançlardan, dindarlardan ve başörtülülerden korunması gereken bir alan olarak inşa edildi. Üniversitelerde mescitler kapatıldı ve kampüslerde Cuma Namazı kılınmasına izin verilmedi. Ancak aynı yıllarda İngiliz üniversitelerinde okuyan Müslümanlar çok rahat cuma namazı kılabilirdi. İngilizler açısından Müslümanların kamusal alanı kullanımı sorun teşkil etmezken, Türkiye’deki uygulamaların o dönemde kısıtlayıcı ve yasakçı olduğu görülmektedir.

Yukarıda örnekleri ile gösterilen ABD, Fransa, İngiltere ve Türkiye arasındaki laiklik yorum ve uygulama farkları bizi tekrar çoğul, çoklu ve alternatif moderniteler kavramları üzerinde düşünmeye ve çoğul laiklik meselesi üzerinde yeniden odaklanmaya davet ediyor. Sonuç olarak modernleşme ve bunun sonucu olarak laiklik meselesi çoğulcu bir gözle değerlendirilmeli ve yorumlanması yorumlanmalıdır. Laiklik hiçbir zaman bir ülkeden kopyalanıp diğerine yapıştırılacak bir anlayış ve uygulama modeli değildir. Her toplum kendi siyasal ve kültürel tarihinden ilham alarak ve kendi değerleri ile uyumlaştırarak modernleşebilir ve laiklik uygulaması geliştirebilir.

-IV-

MODERNLEŞME VE DİN: ZİHNİYET DEĞİŞİMİ

Mehmet AKGÜL*

“Andolsun ki, sizi korku, açlık ve mallardan, canlardan ve mahsullerden eksiltme gibi şeylerle deneriz; sabredenleri müjdele ki onlara bir bela eriştiği vakit, ‘biz Allah içiniz ve O’na döneceğiz’ derler”. (Bakara/2,155)

On altıncı yüzyıldan buyana insanlığın geçirdiği dönüşümler eşliğinde modernlik, insanlığın binlerce yıllık varlık, bilgi ve değer anlayışını değiştirmiş, yeni ve kendine özgü bir varlık ve düşünce anlayışı inşa etmiştir. Değişen, dönüşen hakikat anlayışı ve onun yerine oturan gerçeklik algısı göz önüne alındığında, bu süreç özü itibarıyla insanın bir bilgi nesnesi olarak ortaya çıkışını ifade etmektedir. Genel anlamda bu süreç, ‘sekülerleşme’, ‘modernleşme’ adı altında tartışıla gelmektedir. Bir başka ifade ile fizik dünyaya karşılık, fizik ötesi âlem sadede dışı bırakılarak, fizik dünyanın meşrulaştırılması ve bir anlamda dünyanın ‘helalleştirilmesi’ manasına gelmektedir.

Bu süreç hür düşünce sahibi aydınlar tarafından inancın akla, dinin bilime, insanın sadece doğaya bağlı bir açıklama konusu edilmesine anlamına gelmektedir. Modern dünyada kendini yavaş yavaş öne çıkaran yeni bir ‘bakış açısı, geleneksel anlamda hakikatin taşıyıcısı ve kaynağı durumunda olan dinleri, zamanla bilimsel yöntemin dışına itmiştir. Akıl ve bilim bu sürecin en başat araçlarıdır. Klasik anlayışta bilgi söylemleri, nesnelere öyle bir temsil düzenine yerleştirmiştir ki, bilen özne, önce elde mevcut nesneyi ve nesneye ait kelimeleri temsil eder ve ardından da kelimeleri, eldeki bilgi nesnelere sınıflandırmak için kullanılmaktaydı. Temsil etmeye ve sınıflandırmaya dayalı bu klasik düzende, nesne ile kelimeler hiçbir

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Bu metin yazarın 27.02.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansın yayın için düzenlenmiş halidir.

biçimde öznenin kurucu öğeleri değildir. Aslında bu düzeni teşkil eden unsurlar- kelimeler ve şeyler- ister görünür olsun, isterse görünmez olsun, benzeyiş ilkesine göre örgütlenirdi. Uygunluk, taklit, analogi, simetri gibi biçimleriyle benzeyiş, aslında makro-kozmos olarak evrende her şeyin bir başka şeyin işareti olması ilkesine göre işlerdi. Bilgi çeşitleri arasında bir fark olsa da, bunların işaret yahut ya da benzeyiş açısından herhangi bir farkı olmamıştır. Bu söylem düzeninde, varlık adeta bir kaynaktan çıkmış bir kitap olarak okunmaktadır: her şey her yerde aynıdır; sadece aralarında düzey/mertebe farkı vardır. Varlıkların arasındaki bu mertebeler ilahi düzen açısından yorumlanmaktadır. Çünkü varlık, en yüce varlık olan Allah'tan itibaren aşağı doğru dikey/hiyerarşik bir tarz da sıralanmakta, bilgi her mertebede ilahi-dünyevi sıralamasında ilahi ve hakiki olana benzerliği oranı ve anlamında geçerlidir. Zaten bilme eylemi, değişmez ve ilahi bilgiye ulaşmakla, bu bilgiye göre gerçekleştirilecek eylem de ilk olana, model olana benzemeye çalışmakla anlam ve değer kazanmaktadır. Bütün bilgilerin kaynağı 'âlim' sıfatıyla muttasıf Allah'tır. Ve Allah, ilk insan ve peygamber olan Âdem'e isimleri öğretmiştir. Dinlerin, kutsal kitapların ve peygamberlerin kaynaklık ettiği tarih, yani zaman ve mekân bu nazarla değerlendirildiği zaman, neden insanlık tarihinin geçmişi, ilk ve en eski bilgi kaynağı olageldiği daha iyi anlaşılır.

Modernliğe geçiş aşamalarına katkı sağlayan süreçlerle birlikte, inananın yerine modern bilimsel metodoloji çerçevesinde bilmenin yerleşmeye başlaması neticesinde, klasik düşüncenin benzeyiş düzeni içinde devam etme imkânı ortadan kalkmaya başladı. Çünkü insanoğlunun metafizik âlemlerle ilgili bilgisinin sınırlı olması sebebiyle, insanın kendisine kutsal kitap ve peygamberler aracılığıyla bildirilen vahiy bilgisi ile 'doğru bilgi'ye ulaşacağına inanılıyordu. Dünya ise, geçiciliği, yani faniliği temsil ettiği için, hakikat bilgisinin fizik ve metafizik dünyanın birlikte ele alınmasıyla anlaşılabilirdi kabul ediliyordu. Evrendeki her şey yukarıdan aşağıya bir silsile içinde kavranıyor ve anlam kazanıyordu. Modern bilim anlayışında esas kabul edilen, 'parçadan bütüne' ilkesi ise, klasik tümdengelimci mantık tarafından yadsınıyordu. Geleneksel anlayışta asıl olan tümelin bilgisine ulaşmaktı. Bu bilgiye de ancak genel kavramlardan hareket ederek ulaşılabilirdi. Bu yüzden modern epistemik anlayış ya da zihniyet, düşünce tarihindeki en büyük otorite kabul edilen Aristo'nun düşünce sistemini ve dini teolojileri yıkararak, yol almayı başarabilmiştir.

Geleneksel bilgi ve varlık anlayışı, felsefi veya kelami anlamda şöyle bir arka plana sahipti. Sonlu olanın bilgisinin hakikat menbaı olamayacağı, bu yüzden de dünya hayatının geçiciliği karşısında ebedi olan ahiret hayatının gerçekliği üzerine kurulan bir dünya ve hayat anlayışı mevcuttu. Yeryü-

zündeki bütün insani eylemler, bilme etkinliğini de içine alarak, ‘varlığı yaratan tek bir Akıl, yani Allah’a iman’ üzerine değer buluyordu. Bu sebeple, nihai anlamda, hayatın kurgusu ve anlamı çifte âlemin bilgisi üzerinden ‘dünya ve ahiret saadetine kavuşma’ amacına matuf olarak şekilleniyordu; ama asıl olan ‘yersel âlem’ değil, göksel âlemdir: Bunun dini izahı ise, ‘dünya ahiretin tarlasıdır’ inancında ifadesini buluyordu.

Adına Batı’nın ürettiği modernlik veya batı dışı toplumların yaşamakta olduğu modernleşme, bilim, din ve sanat alanındaki Rönesans, Reform ve Aydınlanma süreçlerinin kaynaklık etmesiyle dünyaya bakış açısının değişmesini ifade eder. Hayatın her alanında yaşanan büyük, köklü ve hızlı değişim süreci, metafizik âlemin sırlarla, gizemlerle, bilinmezlerle dolu geleneksel hayat anlayışı ve dünya görüşü eski ehemmiyetini yitirerek, tek fizik merkezli yeni bir evren anlayışına ulaşılmıştır. Yeni bilim anlayışı ve zihniyet gereği, içinde yaşanan fizik ‘dünya anlayışı’, baş döndürücü bilimsel buluşlar sayesinde adeta metafizik bir anlam kazanmaya başlamış, geleneksel anlayışın aksine değişme kavramı olumlu ve arzulan bir içerik kazanarak evrim ve ilerleme anlayışına ulaşılmıştır. Artık eski dünya görüşü ve düzen anlayışını savunmak cesaret ister hale gelmiştir.

Yeni anlayışa göre, artık ‘bir şeyi bir şeye benzeştirmek’ hatalı bir düşünme ve davranış, hatta bir yanlısıma olarak değerlendirilmeye başlamıştır. Yani öte dünyayı merkeze alan, yukarıdan bu dünyaya bakışı ve biçimlendirmeyi temsil eden ‘nazar’ kuşku ile karşılanmayı gerektirmektedir. Bunun yerine, sadece fizik dünyayı baz alan ve modernliğin kurucu ilkesi olarak kabul edilen ‘özdeşlik’ ve ‘farklılığa’ dayalı bir kıyas mantığı yürürlüğe girmiştir. Özdeşlik ve farklılıkla kıyaslama söz konusu olunca da, ‘akılcılaşıma/rasyonalizm’ devreye girmiştir. Artık varsayılan niteliksel olarak inanılan (ahiret, kıyamet, hesap, sevap, günah, hayır, şer, iyilik, vs.) değerler değil; niceliksel, yani gözle görülen, duyumsanan, akıl yoluyla açıklanabilen fizik dünyanın özellikleri, varlığın düzenini belirlemede söz sahibi olmaya başlamıştır. Ve bu bilgiye dayalı yeni bir dünya kurgusu genel geçer bir hususiyet özelliği kazanırken, yeni bakış açısına göre tutarsızlıklarla dolu eski bilgi anlayışı zamanla yadsınmaya başlamıştır. Neticede geleneksel hayat tarzının ya liberal anlamda ‘kendiliğinden değişmesi’ ya da radikal anlamda ‘eski düzenin yerinden sökülüp atılması’ anlayışı bir ideoloji olarak benimsenerek toplumlar geri kalmışlıktan kurtulma yoluna girmişlerdir.

Bu ayrıştırmanın doğal sonucu geleneksel tarih ve modern bilim zihniyetinin ayrıştırılmasıdır. Tarih, artık Hz. Âdem’den bu yana, dinlerin iddia ettiği gibi, iman ve küfür arasındaki niteliksel gel-git’i değil; ilk insandan günümüze insanlığın düşünme biçiminin bir evrim-ilerleme süreci içinde

değişerek, son aşamada insanın aydınlanma süreci kemale ulaşmıştır. İnsanın fizik dünyada doğal ve toplumsal şartlar, kurumsal yapı ve otoritelerle mücadele ederek elde ettiği eşitlik; korku ve bilinmezlelere dayalı sırrı ve metafizik öğretilerin insanın aklını kullanmayı engellediği yüzyıllar karşısında mücadele ederek elde ettiği 'özgürlük'ün niceliksel/olgusal olarak gün yüzüne çıktığı yeni zaman dilimini temsil etmektedir. Bilim ise, geçmiş zamanlarda sır yahut bilinemez olarak kabul edilen inançlar karşısında, dinlerin ve din adamlarının egemen olduğu dogmatik zihniyetin ürettiği bilgisizlik ve cehalet dönemini geride bırakarak, dünyanın 'gerçekte olduğu gibi' tanınması ve bilinmesine vesile olan yegâne araç haline dönüşmüştür. Tekno-bilimsel keşiflerle, bir yandan mikroskop ile maddenin görülemeyen cüzlerini, diğer yandan teleskop ile evrenin en uzak yıldızları ve gezegenlerini gözlemleyebilen insan için, ilerleyen zamanlarda zaman ve mekânın 'bilinemez', 'bilgisine ulaşılabilir' özelliği kalmayacaktır: 'dinler devrini tamamlamış müesseseler' olarak bilgisizliğin ve kötülüğün müsebbibi sayılacaktır.

Klasik benzerliklere ve analogik çıkarımlara dayalı 'evren ve hareket anlayışı' yerine, tıpkı bir saatin düzeneğindeki parçalar ve işleyişinde olduğu gibi, insan evrenin mekanik maket ve modellerinden hareketle yer ve gök mekânını yeniden açıklayacaktır. Dolayısıyla ilk hareket ettirici/ yaratıcı varlık anlamında Tanrı anlayışı da, farklı tipte felsefi, bilimsel tartışmaların odağına yerleşecektir.

Böylece doğanın mekanikleştirilmesi neticesinde elde edilen yeni fizik kanunları gibi, toplumsal olgu ve olayların gözlemlere dayalı açıklanması da, yeni bilgi ve bilim alanlarıyla, bir anlamda sosyal bilimlerin icadıyla, artık kesin olarak mümkün olacaktır. Böylece, yeni bilim anlayışı doğrultusunda kıyas yapmak için gözleme dayalı bir yol benimsenmesi neticesinde, gözlem verilerinin (deneysel verilerin) matematiksel olarak ifade edilmesi, yani doğanın ve toplumun matematikleştirilmesi, mekanikleştirilmesi, uzun vadede doğayı bir yaratıcının yaratması ve hükmetmesi fikrini zayıflatacaktır. Aynı bakış açısından hareketle, yeni toplum anlayışında toplumsal olgu ve olayların da kendine özgü bir işleyişe, dolayısıyla 'özerk bir mekanizmaya sahip olduğu' için, toplumsal değişim dışarıdan bir 'etki' sebebiyle değil, kendi içsel mekanizması ile gerçekleşmektedir. Modern sosyal bilim alanları bu ilkelere göre çalışmaktadır. Yine modern bilimin gözde alanları kabul edilen fizik, kimya, biyoloji, jeoloji, matematik ve astronomi alanında mekânsal tasarımlar ve laboratuvarların devreye girmesiyle, metafizik dünya/ ahiret, hem varlık alanı, hem de modern bilimsel yöntem olarak akıl ve bilim dışı bir alan olarak kabul edilmeye başlanmıştır. Diğer taraftan yine biyoloji, botanik, kimya gibi fen bilimleri alanları, başta evrim

olmak üzere, insan, tabiat ve toplum hakkındaki en çetrefil tartışma konularını aktüel tartışma alanına getirmiştir. Çünkü zamandan ve mekândan bağımsız ve mutlak ölçüler benimsemek artık mümkün görülmemektedir.

Son tahlilde, doğa bilimlerindeki ilk dönem keşifleri, yani evrende gözlemlenen ahenk ve işleyiş mekanizması 'Allah'ın varlığının bir kanıtı' olarak görülmekle birlikte, ileri aşamalarda varlığın kutsal'a- divinato'ya göre düzenlemesi ve çekip-çevrilmesi inancı yerine, niceliksel bir özellik kazanan bilimin 'kesinlik' ve 'ihtimal' kelimelerinin arasında bireysel-insani dünyaya ait haklara veya öznelliğe dâhil edilir. Bunun nedeni, bütün mümkün işaretlerin insanın elinde olması değil, iki bilinen unsur arasında bilenebilir bir kıyas ihtimali olmaksızın hiçbir işaretin olmayacağına dair modern bilimsel doğrulama ilkesidir. Böylelikle dünyevi-profana- olan, kutsal-ilahi olanın yolunu kapatır.

İnsanlık tarihinde pek benzeri görülmeyen bu modernlik olgusunun ortaya çıkardığı sonuçlardan ilki, bir 'yabancılaşmış bilinç durumu'dur. Bu bilinç, geçmiş zamanın şimdiki zaman ile arasında oluşturulan mesafeden dolayı yaşanan bir yanılmanın ürünüdür. Aradaki zamanın kapatılama-yan mesafesi, 'hemen şimdi'yi ifade eden modernlik, 'an'a sınıksız bağlılığı sürdürmeye çalışmaktadır. Bu yüzden geleneksel hiçbir inanç, değer, tarz ya da üslubun kendisini yakalamasına izin vermez. Her şeyi tarihselleştirerek ve göreceli hale getirerek insanın 'hakikat' adına değişmez, sabit değerlere bağlanmasını arzu etmez. Onun sürekliliğini sağlayan modern dünyanın kendi ekseninde değişimlenen 'tutku'larıdır. Bu tutkulara sürekli enerji pompalayan büyümlü kavramlardan biri olan ve dilimize 'çağ', 'çağdaşlık' olarak geçen şimdiki zaman vurgusu, an'ın yaşanmasıdır. Gelecek zaman, an'ın yaşanması sonucu elde edilen başarı, haz ve lezzetlerin daha fazla tatmin edilebileceği zaman dilimi olduğu için önemlidir. Geçmiş artık tarihin kıyasına itildiği için, gelecek modern zamanların beklenti temelinde kurguladığı 'kurtuluş'un anahtarı işlevini görmektedir. Modernlik, dünyayı sadece yeni bir kavramsallaştırma yolu değil, aynı zamanda dünyada yeni bir hayat yolu ortaya çıkarmıştır.

İkinci aşamada, insanın dil ve doğa arasındaki temsile dayalı metafizik düzen yıkılınca, dil dünya üzerindeki nesnelere düzenini sağlayan bir durumdan çıkar. Böylece bilgi, 'birleştirilmiş ve birleştirici' bir düzenlemeden yoksun kalır. Temsil etmenin sorunsallaşmış doğası üzerinde düşünmek zorunda kalan özne, yeni bir şeyler düzeni oluşturmak görevi ile karşı karşıya kalır. Bu da tıpkı bilginin bilinen nesnede içkinleşmesi gibi, insanın kendi kendisine dönerek kendisini içkinleştirmesine yol açar. Bu içkinleşmenin baş aktörü akıldır ki, akıl burada öznenin bilişsel yetileri anlamına gelmektedir. İnsan burada bir hitabın muhatabı değil, bilginin kurucusu-

dur. İnsan, böylece özerk bir özne ve kendi bilincinde olan bir varlık olarak bilginin mümkün olmasının temelini kendi aşkın ve evrensel addedilen gerçekliğinde aramaya başlar. Modern bilgi formu, insanın aşkınlığını vurgulamak zorundadır. Çünkü insanın sonlu varlığının edinebileceği ampirik/deneye dayalı bilgi, sağlam bir arka plana yaslanmak için bu bilginin içeriğini oluşturan formların aşkınlığını iddia etmek durumundadır. Neticede mütealin yerini aşkınlık alır.

Modern bilgi ve kendine yabancılaşmış insanın kurguladığı modern hayat tarzı karşısında insanın 'evsizliği' yansımasını büyük oranda din alanında bulmuştur. Bilgi, teknoloji, bürokrasi gibi pek çok alanda hoşnutsuzluk yaratan modernlik, günlük hayatın ve birey hayatının çoğulculuk kazanmasının bir sonucu olarak devreye giren gerek kognitif ve gerekse normatif anlamlardaki genel belirsizliklerle dine güvenirlilik konusunda ciddi krizleri de beraberinde getirmiştir: Helal-haram, iyilik ve kötülük ölçülerinin kaybolması gibi. İnsanın bu dünyadaki ihtiyaçlarına ve taleplerine 'mutlak bir belirlilik' kazandırma rolünü üstlenen dine karşı beslenen güven duygusu büyük bir sarsıntı geçirmiştir. Modern toplumdaki dinin geçirdiği bu krizin bir sonucu olarak da, 'sosyal evsizlik' metafizik bir yapıya bürünerek, insanın evrende evsizliğini beraberinde getirmiştir.

İnsanlık tarihinin büyük bir kısmında din, insanlar için Allah'a iman ve inançlardan oluşan bir ontolojik güvenlik sağlamış, yani güven ve huzur dolu bir 'ev' teşkil etmiştir. Şu veya bu şekilde, doğal ve sosyal faktörlerin sebep olduğu ıstıraplar için din, anlamlı, kabul gören çözümler getirmiş, insani ıstırapları dindirmiştir. Buna karşılık modern toplum bir yandan dinin inanılabilirliğini sürekli tehdit altında bulundururken, öte yandan dinin ilaç olduğu bir sürü sıkıntıyı gidermeğe de muvaffak olamamıştır. İnsanlar bir yandan hastalık ve ölüm olaylarından rahatsız olmaya devam ederken, diğer taraftan da sürüp giden sosyal adaletsizlik ve yoksulluğun her gün şahidi olmayı sürdürmektedir. Modern dünyada bu açıkları ve insani açlığı gidermek iddiasında olan kapitalizm ve sosyalizm/komünizm gibi ideolojiler tatminkâr 'teodisi'ler-mebde ve mead gibi- ihdas etme yolunda başarılı olamamışlardır. Modernliğin gerçekleştirmeye muvaffak olduğu husus, daha önceleri insanların ıstıraplara katlanmalarını kolayca sağlayan bazı değer yargılarına- sabır, tevekkül, şükür gibi- olan inancı giderek zayıflatması olmuştur. Bu ise, insanlık için başlı başına bir ıstırap kaynağı olmaya devam etmektedir.

Sonuç olarak bir değerlendirme yapacak olursak, genellikle on dokuzuncu yüzyıl düşüncesi ve bilim anlayışını temsil eden yukarıdaki anlatılar, yirmi birinci yüzyılın eşiğinde pek çok eleştirilere maruz kalmıştır. İnsanlığın hali hazırda karşı karşıya kaldığı problemler de, pek az iyimserlikler ya-

nında, hala tesirini devam ettirmektedir. Yaşanılan iki dünya savaşı ve soğuk savaş ideolojileri, modernliğin vadettiği iyimserlikleri, dünya çapında çok köklü bir şekilde tartışmaya açık hale gelmiştir. Özellikle post-modern söylemler ve sosyal bilim kuramcısının eleştirileri, modernliğin hakikat algısını örselemiş ve insanlık durumunu yeniden göz önüne sererek, yeni beklentileri ateşlemiş durumdadır.

Gerek modernliği üreten Batı dünyası, gerekse modernleşmekte olan batı dışı ülkelerin değişim serüvenleri, küresel dünyada yaşanmakta olan ve yeni yeni ortaya çıkan benzer insani ve toplumsal krizlerin içinde bocalamaktadır.

Özellikle İslam dünyasının yaşadığı dramatik tarihi tecrübeyi göz önüne alacak olursak, Vael b. Hallağ'ın dediği gibi, tarih yeni ahlak felsefeleri inşasında başvuracağımız ve kendisinden çok şey öğrenebileceğimiz- yegâne değilse dahi- en zengin kaynaklardan biri olarak görünmektedir. Modern şartlarda yaşayan özneler olarak tarihin bize çok öğretebileceğini keşfedebiliriz. Bir başka ifade ile, modernitenin çevre felaketleri, zengin-fakir uçurumu, aile ve toplumun yerinden oynaması, bireysel benliğin parçalanması ve ciddi bedensel ve zihinsel hastalıkların zuhuru gibi, krizlerini dikkate aldığımızda insan özneleri olarak kim olduğumuza veya on dokuzuncu yüzyıldan önceki Avrupa'daki insanlar da dahil olmak üzere, geçmişteki insanların oluşum şeklinden çok farklı bir oluşuma sahip insanlar olarak kim olduğumuza bakmamız gerekmektedir. İnsanlığın zihninde yer eden sorulara geçmişte insanların kendilerini nasıl gördüklerini, davrandıklarını inşa ettiklerini ve değer verdiklerini incelemeyi cevap vermek mümkün gözükmemektedir.

-V-

AZ GELİŞMİŞLİK ÜSTÜNLÜKTÜR

Lütfi BERGEN*

Az gelişmişlik üstünlüktür bir ilahiyat tartışmasıdır

Az gelişmişlik üstünlüktür kitabındaki tezler günümüzde de geçerliliğini koruyor. Ele aldığım konu kaçınılmaz biçimde ilahiyatın da ilgilendiği meselelere işaret ediyor. Diyanet İşleri eski Başkanı Ali Bardakoğlu, yeni çıkan ‘İslam’ı Doğru Anlıyor muyuz?’ kitabı üzerine Taha Akyol’un sorularını cevaplarırken şöyle demektedir:

“Bugün artık Hz. Peygamber döneminde yaşanan hayatı (asr-ı saadet) bütün ayrıntısıyla tekrar etmenin imkân ve ihtimali kalmamıştır. Bunu istemek hayatı dondurmak, İslam’ın evrensel bir din olduğunu kavrayamamak demektir. Hatta burada şu soruyu dahi sorabilmeliyiz: “Asr-ı saadet tek örnek hayat modeli midir, yoksa bir örneklendirme midir?” şeklinde bir soru da sormamız gerekir. Yani asr-ı saadeti her devir Müslümanları için bire bir uygulanması gereken örnek bir hayat olarak ve hedefteki bir toplum modeli olarak mı göreceğiz? Yoksa onu, ‘İslam esaslarının, İslam’ın hayata dair adalet temelli temel ahlak normlarının hayatın ve tarihin akışı içerisindeki bir örneklendirilmesi’ olarak görüp, bundan maksadın da ‘mümkünler arasından en güzel örneğin sunulması ve bundan soyutlama yapılarak hâsıla çıkarıldığı zaman onun gelecek yeni nesillere de rehberlik etmesi’ olduğu şeklinde bir anlayışla ele alamaz mıyız?” (Akyol, 9.12.2019).

Bardakoğlu’nun konuşmasından alıntıladığım bu pasajda da görüleceği üzere ilahiyat camiasında yer alan müellif ve âlim/aydınların bir kısmında Âkif’in de “Doğrudan doğruya Kur’an’dan alıp ilhâmı/Asrın idrâkine

* Lütfi Bergen, Yazar, Bu metin yazarın 11.12.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

söyletmeliyiz İslâm'ı” diyerek gündemine giren bir arayış çağımızın temel problemi sayılmaktadır.

Âkif'in bu mısralarında iki sıkıntı vardır: 1) “İlhamı doğrudan doğruya Kur'an'dan almak” “tarihselci” bir yaklaşım olmanın yanı sıra hadis külliyyatını da bilgi kaynakları dışına çıkarmaya kapı açmaktadır; 2) “Asrın idrakine söyletmeliyiz İslâm'ı” mısraı da “İslâm'ı güncellemek” ve İslâm fikhini teknolojinin, modern bilimin olgusal gerçekliğine uydurmak anlamı ima etmektedir.

Az gelişmişlik Üstünlüktür kitabının soruşturması, Batı uygarlığı karşısına sadece anti-teknolojist bir tavır olarak çıkmakta değildir. Bu kitap, Rousseau'nun, Thoreau'nun “doğaya dönüş” ütopyasını savunmak için de yazılmamıştır. Kitaptaki tartışmam, “Müslümanların Batı'nın bilim ve tekniğini almakla İslâm ahlâkını korumayı sağlayabileceğinin ne kadar mümkün olduğu” sorusundan hareket etmektedir. Diğer taraftan Batı'nın teknolojisini/bilimini almanın İslâm fikhinin nasıl anlamlandırılacağı sorusunu boğduğuna da kitapta işaret edilmektedir.

Modern Teknoloji Fikhin Makası İle Çatışmaktadır

Bilindiği üzere İslâm fikhinin asıl amacı beş emniyeti korumaktır: Can, mal, ırz-nesil, din, akıl. Literatürde bu beş emniyet “zaruriyyat-ı hamse, makasıd-ı hamse” gibi kavramlarla belirtilmiştir.

Az gelişmişlik Üstünlüktür kitabında fıkıh ile teknoloji arasında bir çatışma bulunduğu iddiasını dile getirdim. Verdiğim örnek de atom bombasıdır. Bilindiği üzere İslâm savaş fikhinde sivillerle savaş yapılmamakta, ordularla (askerle) muhatap olunmaktadır. Savaş fikhî konusunda kitapta şu bilgi verilmiştir: Savaş ahkâmı şöyledir: a) Kendilerine harb açılan gayr-ı Müslim toplumlar önce İslâm'a, İslâm'ı kabul etmezlerse zimmete (haraç vererek dinlerinde kalmaya) davet edilir ve bunu da kabul etmezlerse kendileriyle savaşılr; b) Müslümanların dar-ı küfürde olup da hicret etmeyenleri hakkında ise zimmet yoktur (Enfal, 72); c) Savaş sırasında müşriklerin tüyü bitmemiş tıfllarına, kadınlarına dokunulmaz. d) Mü'minler insanları yakacak şekilde silah kullanmaz. Yakma cezası vermek Allah'a aittir. Ayrıca kitlesel imha silahları sivillere kullanılamaz.

Bu savaş hukukunun modern teknoloji ile nasıl uygulanacağına dair tefekkür Müslüman ilahiyatçılar, müftüler, aydınlar tarafından geliştirilmelidir.

Kitapta Çinlilerin Avrupa adamından önce barutu bildikleri ama onu insanları öldürmeye teksif edilecek bomba imalinde kullanmadıklarına da işaret edilmiştir. Bunu, modern teknolojinin 'nötr' yapıda bulunduğu iddiasına itiraz olarak dile getirdim. Zira modern Batı'nın imal ettiği **teknoloji**

binlerce yıldır kullanılan **teknik** bilgidен neşet etmemekte, farklı bir zihinden doğmaktaydı. Batı uygarlığı teknolojinin kitleselleşmesi adına bireyleri yabancılaşmaya maruz bırakmakta, insan aklının ve elinin, ürettiklerinin kullanımını engellemektedir. Bulunan teknikler toplumların o anki ihtiyaçlarının karşılanmasında kullanılmaktan çıkarak toplumu düzenleme, forma sokma çabalarına yöneltilmiş durumdadır.

Çağın problemlerinin çoğunun tekniklerin kitlesel kullanımından kaynaklandığı ifade edilebilecektir. Teknik gelişmeleri boykot ederek yaşamak, teknoloji kırıncılığı yapmak bilgiyi elde etmekten uzaklaştırıcı yön kazanırken; yeni gelişen tekniklerin sorgusuz takipçisi olmak da yabancılaştırıcı faktörleri hayata geçirmektedir. Örneğin Trafik Hizmetleri Başkanlığı'nın istatistiklerinde 2016, 2017, 2018 yılları kaza anında ve kaza sonrası komplikasyonlara bağlı olarak toplamda yıllık 7.500 kişinin öldüğü ve yine yıllık yaklaşık 330.000 kişinin yaralandığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla beş yıllık periyotta trafik kazalarında 37.500 kişinin öldüğü, 1.650.000 kişinin yaralandığı görülmektedir. Bu veriler Türkiye'nin 40 yıllık terör kaybindan yüksektir.

Türkiye'de kuş gribi nedeniyle on binlerce kanatlı hayvan halk sağlığı kapsamında telef edilirken trafik kazaları konusunda bir önlem alınmaması fıkıhın moderniteye direnemediğini kanıtlamaktadır. Oysa fıkıh, "haksız yere bir cana kıymanın bütün insanlığı öldürmek" anlamına geldiğine işaret eden ayete dikkat ederek gündelik hayatın sınırlarını belirlemelidir: "Kim bir kimseyi haksız yere öldürürse bütün insanları öldürmüş gibi olur. Kim de bir can kurtarırsa bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur" (5 Maide 32).

Teknik ve Teknoloji Ayrımı-Batı Teknolojisi ve Resullerin İşleri

Kitapta Batı'nın teknolojisi ile "teknik" arasında bir tefrik yapılmıştır. "Teknik" ile "teknoloji"nin farkı, "teknik araçların kitleselleştirilmesi" kavramlaştırmasıyla ele alınmaktadır. "Azgelişmişlik Üstünlüktür" ifadesi de insanlık üzerindeki tekelleri iktidar pratiği olan bu kitleselleşmeye itiraz fikrinden doğmuştur.

Hz. Nuh'un tekniği, insanlığın kurtuluşu fikrinden hareket etmekteyken, Batı teknolojisi insanlık üzerinde baskı kuran, "Tanrı'yı tabiattan uzaklaştırmaya" çalışan seküler bir iktidar arayışı olarak anlam kazanmaktadır.

Bu anlamda *Azgelişmişlik Üstünlüktür* kitabı Heidegger'in "Tekniğe İlişkin Bir Soruşturma" kitabındaki "tekhne" ile "teknoloji" ayrımını da izlemektedir. Bilindiği üzere Heidegger "Metafizik teknolojiye son bulur" der ve teknolojinin hesaplama, çıkar için dönüştürüp kullanma, hizmete

sunma, kontrol etme, düzenleme, araçsallaştırma, matematiksel/mantıksal düşünme ve tavrın hükümlerle kendini açtığını söyler. Su değirmeni ile HES arasında bu ayrım görülebilir. Su değirmeni bir “teknik olarak” akan nehre tabidir, oysa HES, artık teknolojidir ve onun sisteminde nehir kesinlikle kendi tabiatını yaşayamamakta, dahası elektrik üretiminin nesnesi olmaktadır.

Teknolojinin geçmişteki teknikten farklı olarak kendisine ait çevre kurarak veya binlerce yıldan beri belli bir dengede bulunan beşer-tabiat ilişkisinin yapısını bozarak insan davranışlarını belirlediği ve ona tahakküm etme zihniyetine dönüştüğü kitapta vurgulanmıştır. Teknoloji, insanı tabii ortamından soyutlayıp ona standart getirilmiş, kontrol altına alınmış, yapay ve tek tip gerçekliği “tabiat” “(çevre-hayat)” diye sunmaktadır. Teknik tabii ortamı tüketerek, istila ederek, yeni bir estetik duyum geliştirmekte ve bu gelişimi yaygınlaştırdığı (kitleleştiirdiği-tekelleştirdiği) oranda, kurduğu tabiatı meşrulaştırmaktadır.

Yine kitapta Ivan Illich’ten bu meseleye ilişkin yaklaşım aktarılmıştır. Eski toplumda hastalık evde çekilen bir dert iken modern teknoloji hastalığı ve hastayı nesneleştirmiştir. Artık insan ölememektedir. Ivan Illich şöyle yazmaktadır: “Beyaz insanın ölüm imgesi tıbbî uygarlıkla birlikte yayılmış ve kültürel sömürgeleştirmede büyük bir güç haline gelmiştir (...) Doğal ölümün tarihi, ölüme karşı savaşımın tıplaştırılmasının tarihidir.” Illich’e göre hastasıyla ölüm arasına giren yirminci yüzyıl doktoru ve hastanelerin yoğun bakım üniteleri, ölümü metalaştırmıştır. Illich’in “sağlık” hakkında eleştirileri oldukça radikaldir: “Ölümün tıplaştırılmasıyla, sağlık hizmeti, doktrinleri zorunlu okullarda öğretilen ve etik kuralları ortamın bürokratik biçimde yeniden yapılandırılmasında kullanılan monolitik bir dünya dini haline gelmiştir. Zenginlerin yaşam tarzlarına egemen olan ölüm karşı mücadele, kalkınma örgütleri tarafından, dünyadaki yoksulların uygulamaya zorlandıkları kurallar sistemine dönüşmüştür. Ölüme karşı mücadele, kalkınma örgütleri tarafından dünyadaki yoksulların uygulamaya zorlandıkları kurallar sistemine dönüşmüş, emperyalist bir müdahale biçimi haline gelmiştir.

Kitapta Resullerin bir kısmının da “teknoloji”yi kullandığını, ancak bu teknolojilerin “kul hakkını” gözetmediği için “teknik” düzeyinde kaldığı ifade edilmiştir. Örneğin Hz. Süleyman’ın askerî teknolojisi, karıncaları ezmemekte ve dolayısıyla tabiatı, tabiattaki varlıkları “zafer”, “kalkınma”, “ilerleme”, “gelişme”, “iktidar” için nesneleştirmemektedir. Dolayısıyla modern toplumda da Müslümanların teknolojisinin kul haklarına ve yerde/gökte Allah’ı zikreden tüm canlılığın varoluşuna tecavüzden kendini koruması gerekmektedir.

Modern Teknoloji, Ahlâkî Değildir-Osmanlı Yıkılmasaydı Atom Bombasını Müslümanlar Keşfedecek miydi?

Burada tekniğe yaklaşım biçimimizin de ahlâka aykırı konumda durduğunu kabul etmeliyiz. Örneğin Sezai Karakoç konuşmalarından birinde “Biz Müslümanlar değil atom bombasını, hidrojen bombasını icat etmedik” demektedir.

Tekniği alıp ahlâkî ifade biçimlerini bırakmak mümkün değildir. Her teknik kendi ahlâk anlayışının ürünü olarak biçimlenmektedir. Teknoloji kendi mesajını, kendi kültürünü getirmekte, kendini kullanan fertlerden “makinelere ahlâkî”na uygun eylemler istemektedir. Bu nedenle saatte 120 km. hızla hareket edilen bir otoyolda çoğu şoförün ansızın karşısına çıkan bir köpeğe çarpması kaçınılmaz olmaktadır. Böyle bir hız/akış sisteminde trafiğin durdurulması veya yavaşlatılması dile getirilememektedir. Hız tolumu, tabiatın canlılığının korunması yolundaki düşüncelere taviz vermemektedir.

Bu noktada soru şudur: Dünya illa tek bir teknik anlayışla mı kurulabilir? Başka bir soru da şudur: Müslümanlar kapitalizmin yayılışı karşısında geri çekilmemiş, yenilmemiş olsalardı, teknik yine aynı istikamette mi yürüyecekti?

Bizler zihniyetimizi değiştirdiğimiz için tekniği almış değiliz. Ama kendi zihniyetimize olan itimadımızı korumadığımız için Batı teknolojisini benimsiyoruz. Teknik bize bir zaman önce devlete ait imkânları bahşederken, bir yandan ahlâkî seçilmişliğimizi elden çıkarmamıza yarayacak formları hazırlıyor.

Dolayısıyla *Az gelişmişlik üstünlüktür* kitabında İsmet Özel’in *Üç Mesele* kitabında sorduğu “Güçlü bir topluma ulaşip onun Müslümanlaşmasına mı, Müslüman bir topluma ulaşip onun güçlendirilmesine mi çalışacağız?” sorusu ele alınmıştır. Bu noktada Müslüman toplumun aydınlarının öncelikle “güçlü topluma” erişmeyi hedefledikleri gösterilmiş, ardından Nurettin Topçu ile İsmet Özel’in teknoloji eleştirileri kritik edilmiştir.

Mesuliyet Etiği

İnsanlar teknoloji kullandıkları anda eylemlerinden mesul olduklarını unuturlar ve yeryüzüne *sorumluluk etiği* ile dokunmaktan kaçarlar. Sorumluluk etiğinden kaçmak, insanın egoist bir “kötü” olmasına yol açar. Teknoloji, kötülüğün, ahlâkî değerleri kaybetmenin aygıtı olarak kutsanmaktadır. Teknolojiler İslâmî ahlâk değerlerini hayattan söküp atmaktadır. İnsan, eline geçirdiği bu güçle artık “iyiliğe” dönük amaçlar taşımamaktadır. Onu ilgilendiren tek değer, eğitimini aldığı ve meslek edindiği bilginin teknolojisini hiyerarşik olarak kendisinden daha aşağı gördüğü insana ve

doğaya uygulamaktır. İnsan türü, kendi kalkınma amaçları için tabiattaki canlılığın yaşam alanlarını ve varoluşunu yok etmektedir. Teknoloji, insanlığın kazanç hırsı nedeniyle “masumiyet dokunulmazlığı” elde etmektedir. İnsanlık, ürettiği teknolojiyle kendi türünün ve yeryüzündeki canlılığın korunması hakkında merhamet duygusunu modern bilimin ona verdiği cihazları kullanarak kaybetmektedir. Modern teknoloji bu yapısı nedeniyle etik amaçtan yoksundur.

Jacques Ellul, bir belgeseldeki konuşmasında şöyle demiştir: “Bir doktor dostuma sordular: Siz bir cerrah olarak cerrahideki ilerlemeleri biliyor musunuz? O, şöyle cevap verdi: Tıptaki teknolojik ilerlemeleri tabii ki biliyorum. Ama kendinize şu soruyu sorun. Günümüzde kalp nakil ameliyatları, böbrek nakilleri, karaciğer nakilleri yapıyoruz. Ama bu kalpler, böbrekler, karaciğerler nereden geliyor? Bu ameliyatlarda organ nakli için sağlıklı olmaları gerekiyor, herhangi bir hastalıktan etkilenmemeleri gerekiyor. Daha da önemlisi taze olmaları gerekiyor. Sanıyorum bu kriterler nedeniyle tek kaynağımız var: Trafik kazaları. Bu ameliyatların artması için trafik kazalarının artması gerekiyor. Eğer trafik kazalarını azaltırsak, bu ameliyatları yapamayız.”

Ellul’un trafik sistemi ile tıp arasında kurduğu bu ilişkisellik teknolojinin etikle başının dertte olduğunu ortaya koymaktadır.

Etikle ilişkili olarak bir örnek daha verilebilir: Planlı eskitme. Selim Fuat’ın da ifade ettiği üzere, kapitalizmin geliştirdiği bu uygulama için iki klasik örnek verilir: Ampül ve naylon çorap. 20. yüzyılın başında üretilen ampullerin kullanım ömrü 2500 saat iken, çokuluslu şirketler 1940 yılında bir araya gelerek Phoebus Karteli denen bir kartel oluşturmuş ve ampulün kullanım ömrünü 1000 saate düşürmüştür.

Dupont firması da 1950’lerin başında ilk naylon çorapları ürettiğinde sağlamlığını göstermek için reklâmlarında bu çorapları arabaları çekmek için kullanmışlardır. Ancak kadınlara ömür boyu giyecekleri çorap imal etmek sermaye birikimi ile bağdaşmadığından mühendisler talimat verilmiş ve kısa sürede deforme olan, yırtılan ürünler piyasaya sürülmüştür.

Kapitalizm sadece “planlı eskitme” (teknik eskitme) faaliyeti yapmaktaki, bir de ürünleri “sistemik eskitme” ile değersizleştirmektedir. Bu ise, ürünlerin periyodik olarak daha üst versiyonlarının imal edilmesiyle sağlanmaktadır. Benzer eskitme “moda” yani “kitlese tüketim kültürü” oluşturularak yapıldığı takdirde buna “stil eskitmesi” denilebilecektir (Fuat, 2014).

Teknolojinin etikle ilişkisi Heidegger’in öğrencisi Hans Jonas tarafından da vurgulanmıştır. Richard Wolin’in, *Heidegger’in Çocukları* kitabında Hans Jonas’ın *Sorumluluğun Buyruğu* kitabına yer verilmiş ve Jones’ın

“teknoloji” kelimesinin “yeryüzünün tahribi” anlamını mündemiç olduğunu ifade ettiğinden bahsedilmiştir. Yazara göre insanlığın aşırı ölçülerde artan teknolojik yetenekleri yüzünden hayatın geleceği, kaçınılmaz bir deney eşiğine ya da risk almaya yerleştirilmiştir. İhtiyatsızca ve tedbirsizce ilerlemek “sorumluluktan yoksunluğun” baştan çıkarmalarına boyun eğmek anlamına gelir. Modern bilimin doğuşuyla birlikte, insanlık ile doğayı uzlaştırma beklentileri askıya alınmıştır. Doğa’ya enstrümantal/araçsal aklın merceklelerinden bakılmaya başlandığı için o, kontrol altına alınacak, manipüle edilebilecek, sömürülebilecek bir obje/nesne konumuna “düşürüldü.” Bu objeleştirme, insanı “ontolojik yuvasızlık” haline sürüklemiştir.

Herodian Tavrı ve İbn Haldunculuk

Toynbee, **Zealot** tavrı, bilinmeyenden kaçan ve geleneksel toplumsal yaşam şekillerini ve savaş tekniklerini titizce uygulayan ölmüş bir medeniyetin fosilleri olarak tanımladı. **Herodian** tavrı ise, düşmanın taklitçisi olan, ona benzeyerek onunla yarışan yaklaşımı ifade için kullandı.

İslâmcılık ideolojisi, Batılı bilim ve modernliği dışlamadığını gösterip, “Batı’nın bilim ve tekniğini alalım, İslâm ahlâkında duralım” diyerek, Müslümanların herodian tavra katılımının zor olmayacağını kanıtladı.

İbn Haldunculuk, bu yaklaşımın kök teorisi olarak ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de kırsaldan kentsele olan toplumsal hareketliliği (ve toplumsal değişmeyi) Toynbee’nin Zealot-Herodian geriliminden hareketle okuyanlar olduğu gibi İbn Haldun’un bedâvet-hadâret geriliminden beslenerek okuyanlar bulunmaktadır.

Oysa bu iki tavrın dışında başka bir yol vardır. O da Farabi’nin “Medinetu’l Fazıla”da işaret ettiği toplumsal örgütlenmedir.

Az gelişmişlik Üstünlüktür kitabı, Müslümanların tarım temelli geleneksel toplumdan modern kentsel topluma evrilmesini ve “fazıl şehir” kavramına yer vermemesini yargılamaktadır. “Fazıl şehir” tasavvuru kentin kırsaldan kentsele dönüşümü ve kentleşmenin sürdürülebilirliği konularını gündeme almamakta, ta aksine şehir halkının ahlâkî değerlerini muhafaza edip etmemeye dayalı bir dönüşüm/değişim perspektifine nazır etmektedir. Buna göre **Az gelişmişlik Üstünlüktür** kitabında öne çıkarılan modernite/modernleşme eleştirisi özellikle **Teknik ve Ahlâk** başlıklı makalede **dört erdem** (hikmet, cesaret, iyilik, merhamet) üzerinden yapılmaktadır.

Bilindiği üzere klasik ahlâk teorisinde insanda üç güdü bulunmaktadır: Öfke, şehvet, akıl. Bu üç güdü bir orta ve iki aşırı uç davranışla görünürleşmektedir. Klasik ahlâk teorisinde üç erdem (şecaat, iffet, hikmet,) “orta”

kabul edilmektedir. Şecaatin iki aşırı ucu gazap ve korkaklık; iffetin iki aşırı ucu fücür-hayâsızlık ve ruhbanlık; aklın iki ucu kurnazlık/hilekârlık ve eblehlik/ahmaklıktır. Bu üç güdüyü (öfke, şehvet, akıl) “orta” eylemlerle (şecaat, iffet, hikmet) meczeden kişinin daha üst bir erdem olan adalet’e ulaşacağı belirtilir. Hatta bu ahlâk teorisi “Şecaat, iffet, hikmetin mezcinden adl ve adalet hâsil olur” şeklinde ifade edilmektedir.

Bu noktada *Azgelmişlik Üstünlüktür* kitabının bir ahlâk teorisi getirdiği ifade edilebilecektir. Ahlâk Ayaklanması kitabında da izah edildiği üzere insanın temel güdüsü üç değil dördtür. Buna göre insanda 1) hayvanlık, 2) şiddet, 3) hile, tuzak kurma, aldatma, 4) kendini ilah edinme güdüleri vardır. Bu dört güdüye karşı da temel erdemler dördtür (akıl, şecaat, iffet, adalet). Anlaşılabileceği üzere *Azgelmişlik Üstünlüktür kitabında* dört erdeme atıf yapılarak teknolojinin ahlâk-dışılığı temellendirilmiş, “teknolojinin dönüştürülemez yapısı” vurgulanmıştır.

Kitabın tezi gerek Nurettin Topçu’nun gerekse İsmet Özel’in “ters umrancı” düşüncelerini eleştirmekte ve yeni bir paradigma getirmektedir. İbn Haldun’un toplum kuramında kırdan kentsel yaşama geçen toplumlar dayanışmanın çözülmesi (asabiyetin zayıflaması), kentlere göçün artması, üretimin azalması, tüketim çılgınlığı, vergilerin yükselmesi, liyakatsiz kişilerin yönetimde görev alması, adaletsizlik, sınıfsallaşmanın ortaya çıkışı ve tekebbür edenlerin gösterişçi davranışlarının aşağı sınıflarda öfke biriktirmesi gibi marazlara yakalanır ve çökerler. İbn Haldun bu durumu devletin tamamı bakımından geçirmesi gereken çöküş aşaması olarak görmekte ve bunda bir istisnaya yer vermemektedir. Bu anlamda Ümit Hassan İbn Haldun’un toplum görüşünün “kadercilik” olmasa dahi “belirli değişkenlere bağlı görelî determinizm” olduğundan bahsetmektedir:

“İbn Haldun’un fatalist olarak irdelenmesinin doğru sayılamayacağını çeşitli vesilelerle belirtmiştik. Gerçekten de düşünürün determinist bir görüşe sahip olduğu mülkün siyasal boyutlarının incelenmesi sırasında da kuvvet kazanmaktadır. Mülkün ‘yaşama şansı’nın belirli koşullara göre değişkenliğe uğradığı açık bir biçimde ifade edildiğine göre söz konusu olan, görelî bir determinizmdir, fatalizm değil.” (Hassan, 2010, 265-266).

“Kandaş toplumdan uygar topluma geçiş ile başkanlık örgütünden hükümdarlığa geçiş, İbn Haldun’un tanımlarıyla, bedevikten hadariliğe, riyasetten hükümdarlığa geçiş, genel olarak aynı süreci izler ve paralellik gösterir. Hükümdarlık bir devlet örgütünde, mülk’de uygulanan rejimdir. Söz konusu geçişin “manivelası” asabiyyettir. Asabiyyet sayesinde kurulan devlet, uygarlığın bir ürünü olduğu gibi, uygarlığı geliştirir -ve çöküşe

götürebilir. İbn Haldun, sade hayatın sona ermesiyle devlet çağının başladığını belirtmektedir. Devletin kuruluşunda, bedevi hayatın özelliklerinin tamamıyla bırakılmadığı bir yönetim görülür (...) Asabiyyet yoluyla üstün gelinerek devlet kurulmuştur (...) Devlet, uygarlığın zorunlu ürünüdür (...) İbn Haldun, kandaş özellikleri gösteren kent ile uygarlaşmış şehir'in farklı olduğunun ve birbirini izlediğinin bilincindedir. İbn Haldun'a göre, kentin kurulmuş olması devletin kurulmuş olmasını gerektirir. Kurulan kentlerin *ömr'ü* devletin *ömr'ü* ile 'mütenasib' olur. Bu demektir ki, devletin gittikçe uygarlaşması, iktidarın tekelleşmesi boyunca kent de uygarlaşacak ve 'şehir'leşecektir. Mülk-devlet, bedevi barbar özelliklerden hadari-uygar özelliklere doğru geliştiğine göre, kent de aynı doğrultudaki bir süreci izleyecek ve mülk-devletin söz konusu gelişmesiyle etkileşim içerisinde bulunacaktır (...) Kentin, uygar şehir olma yolundaki gelişimi -ve şehir'in giderek çökkünlük- süreci içerisinde ekonomik yapı ve siyasal yapı birlikte etkili olmaktadır. İbn Haldun, bu süreç içerisinde, devletin ilk kuruluşunda mevcut olan kentin uygarlaşması boyunca moral değerlerin de değiştiğini vurgulamaktadır; yalancılık, kumar, aldatma, hırsızlık, yalandan and içme ve ihtikâr kentin bedevi özellikler gösterdiği zamanlarda gözükmez. Uygar hayatın alışkanlıkları ve bu alışkanlıkların çeşitleri çoğaldıktan sonradır ki şehirde ilişkiler ve düzen değişmeye başlar, şehirler çökkünlüğe doğru yönelir. Ve şehirlilerden ancak pek azı uygar hayatın kötü etkilerinden kendini koruyabilir" (Hassan, 2010, 236-242).

Görüldüğü üzere İbn Haldun'un devletlerin yıkılışına dair bu kötümser görüşü, İstiklâl Savaşı verilerek kurulmuş Türkiye'nin sanayileşme üzerinden uygarlaşması politikalarını kaygıyla izleyen Nurettin Topçu ve İsmet Özel'i "ters umrancı" bir tepkiye yöneltmiştir.

Nurettin Topçu'nun Batı kentine (Batı kapitalizmine) karşı Anadolu köylüsünün "ruhçu sosyalist" teşkilatlanmasıyla direnme teklifi fütüvvet, ahilik, zanaatkâr gibi şehir esnaflarını göz ardı etmesi nedeniyle yetersizdir. İsmet Özel ise medeniyet/teknoloji karşısına birbirleriyle dayanışma içinde hareket eden fertlerden müteşekkil "Müslüman toplum" olarak çıkmayı önermekte olduğu için Azgelişmişlik Üstünlüktür kitabında eleştirilmiştir. Kitabın tezi, Topçu'nun Hallaccı "İsyân Ahlâkı"nı Hacı Bayramcı "şehir inşası" paradigmasıyla karşılaştırmaktadır. İsmail Ankarâvî'nin "el kâsibu Habibullah" ("kesbedenler, kazanç ehli olanlar Allah'ın sevgili kullarıdır") beyanındaki toplum tasavvuruna atıf yapan bu yaklaşımda Topçu'nun ene'l Hakçı sufiliğinin "geçim meselesini" yalnız topraktaki düzenlemelerle halledileceği fikrinin eksik olduğu işaret edilir. Kitapta İsmet Özel'e yönelik

eleştiri ise onun “Dünyaya gelmek saldırıya uğramaktır” ifadesine nazar eder. Azgelişmişlik Üstünlüktür kitabı, İsmet Özel’in “Müslüman toplum” kavramının içeriksiz olduğuna işaret ederek Medine’yi inşa eden Hz. Peygamber’in (asv) beş kurumu hayata geçirdiğini ileri sürer:

“Hz. Peygamber (asv) Yesrib’i “medine/ medeniyet” kılmak için ilk elde Yesrib’de olmayan beş şey getirdi. Pazar, camii, sahabeler arası kardeşlik, Peygamber’in (asv) zatında fıkıh ve iktâ.” (Ber- gen, 2019, 261).

Devletin Teknolojisi Olur, Halkın İse Tekniği

Azgelişmişlik Üstünlüktür paradigması, 1996 yılındaki ilk baskısında teknoloji eleştirisini aşacak bir teori geliştirmekten ziyade “(Ey mü’minler, kâfirlere ve zalim düzenlere karşı) Sakın gevşeklik göstermeyin, üzüntü- ye düşmeyin. Eğer inanıyorsanız (sonunda) galip ve üstün gelecek olan sizsiniz.” (Al-i İmran/3 139) ayetinin muhtevasını Osmanlı’da yenileşme döneminden itibaren aydınları saran “geri kalmışlık kompleksi”ni yenmek üzere kaleme alınmıştır. Nitekim kitap Osmanlı’nın halkı teknolojiye bo- yun eğecek şekilde örgütlenmediğini örnek göstermektedir. İnebahtı Deniz Muharebesi’nde Osmanlı 7 Ekim 1571 tarihinde Haçlı donanmaları ile karşılaşmış ve yaklaşık 250 civarında savaş gemisini kaybetmiştir. Ancak devlet 6 ay gibi bir sürede bu donanmayı yeniden teşkil etmiştir.

Müslümanlar “Onlara karşı gücünüz yettiği kadar kuvvet ve cihad için bağlanıp beslenen atlar hazırlayın.” (Enfal/8, 60) ayetindeki kuvvet kelime- sini de atlar kelimesini de savaş araçları, jipler, kamyonlar, tanklar, uçaklar, toplar, füzeler olarak değerlendirip -kendileri üretmedikleri için- Batılı silah üreticilerinden satın almak şeklinde kabul ettiler. Ancak bu ayetteki “atlar-hayl” kelimesinin gerçekten de “at-hayl” olduğunu düşünmediler. Dolayısıyla toplumu Batı teknolojisinin tüketicisi olmaktan kurtarmanın yolu devletin **teknolojiyi** kendisine tahsis etmesi, ancak millet teşkilatlan- masının ve gündelik hayatının **teknik** temelinde inşa edilmesine fırsat ver- mesidir.

Bugün Türkiye’de halkın teknolojileştirilmesi siyaseti tek boyutlu in- san kurgulamakta ve geleneksel değerleri de çözmektedir. Nitekim Hatice Turan’ın **Sıradanlaşan Teknoloji: Bir Kötülük Deneyimine Doğru** başlıklı makalesinde belirttiği üzere Herbert Marcuse’ye göre teknik, özgürlük ge- tirdiği gibi tutsaklık da getirmektedir.

“Marcuse, teknolojiye içkin bir takım manipülasyon araçlarının (...) kullanıldığının altını çizmektedir (...) Marcuse’ye göre faşist devletin bütünlüğünün teknolojik rasyonalitenin bütünlüğü ve

donukluğu ile yakından ilgisi vardır. Marcuse kapitalizmin büyümesi ve teknolojik gelişmelerin artmasıyla beraber özneyi tek boyutlu olarak tanımlarken zaten çoklukların yerine insani koşul, durum ve eylemlerin bire indirgendiği bir yapıya göndermede bulunmaktadır. Teknolojik örgütlenmenin temelinde yatan totaliter eğilim aynı zamanda totaliterliğe karşı doğacak tepkileri de engeller niteliktedir. Marcuse, teknolojik gücün, ulaştığı herkese yeni bir tür rasyonalite getirdiğini iddia etmektedir. Özneler artık bu teknolojik rasyonalite tarafından belirlenmektedir. Bu yeni rasyonalite öyle standartlar ve belirli ölçüler getirir ki özne, teknik araçların dayattığı bu kalıpları sorgulamadan kabul eder. Bu durum bireyselliği tamamen ortadan kaldırmadığı zamanlarda bile onu araçların önceden dayattığı standart kalıpların içerisinde tutmaktadır. İnsanın düşünce ve eylemi artık doğal süreçlere karşılık gelmemekte; bir imkân olarak insan makina süreçlerine indirgenmektedir. Öznellik artık insanın sahip olduğu metalar tarafından belirlenmeye başlanmaktadır. İnsanın sahip olduğu arabalar, evler ve özel alanını kurduğu donanımlar ruhunun bir temsili olarak ortaya çıkmaktadır (...) Marcuse yaşam-dünyasına işaret edecek şekilde teknolojik gelişmelerin sadece özneleri değil, öznelerin içinde yaşadıkları mekânları, kurumları ve sahip oldukları ilişkileri de dönüştürdüklerini iddia etmektedir (...) Pratik dünyanın bu şekilde matematiksel formlere aktarılmasıyla idealize edilmiş bir yaşam-dünyası ortaya çıkmaktadır. İdealize edilmiş yaşam-dünyasında insan ilişkileri ve insanın doğa ile ilişkisi öngörülebilir bir düzeye indirgenmiştir. Her ne kadar bilimsel yöntem yaşam-dünyasını güvence altına alsın da yeni ilişkiler öngörmesi olanaksızdır. Böylece yaşam-dünyasının ve özneler-arasılığın da tek boyuta indirgenmesi, ilişkilerin hesaplanabilir ve öngörülebilir gerçekliklere kapatıldığını gözlemlemek mümkündür. Nitekim Marcuse kitleleri ve kalabalıkları ele alırken de bireylerin bu kalabalıkların içinde izole olma durumundan çıkmadıklarını, tersine kalabalık bir grubun üyesi olarak öznenin kendini-koruma adı altında standartlaştığını iddia etmektedir. Kalabalığın bir araya getirdiği özneler kendini-koruma temelinde birleşen atomik öznelerdir. Standart hale gelme ve tektipleşme bir imkân olarak öznenin önünü kapatmaktadır ve kendilik ve başkalık deneyimlerini imkânsız kılmaktadır. Marcuse'ye göre, teknolojik gelişmeler ve tekniğin araçları öznedeki ve onun yaşam-dünyasında farklılıkları yok eden bir tarzda işlemektedir. İnsandan insana farklılaşan her türlü eylem, düşünce, duygu ve ihtiyaçlar teknolojik araçların düzeni tarafından aynılaştırılmaktadır." (Turan, 2018, 54-55).

Az gelişmişlik Üstünlüktür paradigması 2015'ten sonra teknolojinin devlete, tekniğin ise millete ait bir karakter olduğu fikrini ifade ederek ken-

disini yenilemiştir. Paradigma, “Devletin teknolojisi, halkın tekniği olur” şeklinde ifade edilmiş, devletin “makasid-ı hamse” denilen gayelere (din, akıl, can, mal, nesil emniyete) yönelmeye zorunlu olduğunu dile getirmiştir.

Kitapta bu anlamda kitle imha silahlarının mevcut imalat zihniyetinin makasid-ı hamse ilkelerini ihlal ettiği, İslâmî değerlere aidiyet duyan bir devlet teknolojisinin suçluları, mücrimleri etkisiz hale getirmeyi gözetmesi gerektiği önerilmiştir.

Anlaşılacağı üzere *Az gelişmişlik Üstünlüktür* paradigması, “Devletin teknolojisi, halkın tekniği olur” yaklaşımıyla devlet hayatı ile millet hayatını birbirinden ayırmakta ve devleti milletin “âleti”, silahı olarak tanımlamaktadır. Bu yaklaşımla kitabın son makalesinde “İslâm Devleti” teorisine mesafeli duran paradigma, devletin de “fıkıhla” sınırlandırılması gerektiği fikrine bağlıdır.

Kaynaklar

- Akyol, Taha. “Devletin Dini Adalettir”. *Karar* (9 Aralık 2019). <https://www.karar.com/gorusler/devletin-diniadalettir-bergen>, Lütfi. *Az gelişmişlik Üstünlüktür*. İstanbul:Yazıgen Yayınları, 2019.
- Fuat, Selim. “Planlı Eskitme”. *Marksist Tutum*. (Nisan 2014). <https://marksist.net/selim-fuat/planli-eskitme>
- Hassan. Ümit. *İbn Haldun-Metodu ve Siyaset Teorisi*. Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2010.
- Turan, Hatice. “Sıradanlaşan Teknoloji: Bir Kötülük Deneyimine Doğru”. *Kilikya Felsefe Dergisi* 2 (Ekim 2018), 52-66.
- Wolin, Richard. *Heidegger’in Çocukları*. çev. Hüsamettin Aslan. İstanbul: Paradigma Yayınları, 2012.

-VI-

YAŞADIĞIMIZ DÜNYA

Necdet SUBAŞI*

Nasıl bir dünyada yaşıyorsunuz? Ve bulunduğunuz dünya ile ilişkileriniz nasıl işliyor, nasıl ilerliyor? Şu da bir gerçek ki hepimiz aynı dünyada yaşamadığımız gibi bu dünya da hepimize aynı şekilde görünmüyor.

Bu cümle bu sunumun belki de anahtar cümlesi olarak değerlendirilmesi gerekir. Buradan yola çıkarak kişisel farklılıklarımızı, düşünsel eğilimlerimizin geçtiği mecraları ve yaşadığımız deneyimleri de dikkate almak gerekiyor. Bazılarımızın imkânları, yaşam enerjileri, dünyaya bakma biçimleri ve perspektifleri geniş olabiliyor. Onlar için dünya belki de çok geniş, oldukça rahat ve bir hayli tatlı bir yapıya sahipken, başka diğerleri ise dünyaya baktıklarında orada yaşam enerjilerini kaybetmiş bir durumda kendilerini bulabiliyorlar. Dilimize, duygularımıza ve onların sınırlarına, gözlem yeteneklerimize, akıl ve onu kullanma stratejilerimize vs. gibi bütün bunlara bağlı olarak dünya bize başkalarına görüldüğü gibi görünmez. Dolayısıyla çevremizde dünyada olup bitenlere karşı son derece sağır ve dilsiz insanlar olabileceği gibi bu dünyaya fazlasıyla dikkat kesilen ve orada olup biteni bütün çıplaklığıyla görmeyi, anlamayı ve hissetmeyi önceleyen, evreni acısı ile beraber karşılayan, hatta kendini acılar içinde yuvarlatan insanların da var olabileceğini deneyimlemek mümkündür.

Bu aşamada şunları da söylemek gerekir ki dünya bilgisine, etrafımızdaki yaşadığımız dünyanın niteliğine, niceliğine, yapısal özelliklerine dikkat kesileceksek ve bu konuda daha fazla bilgiye sahip olmak istiyorsak en başta dilimizi geliştirmek, duygusal evrenlerimizi derinleştirmek, gözlem yeteneğimizi güçlendirmek ve aklımızı sonuna kadar çalıştırmanın, harekete geçirmenin uygun ve elverişli bir yolunu bulmak zorundayız. Bunlar

* Dr., MEB Müşavir, Bu metin yazarın 10.10.2018 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

için neler yapılması gerektiği konusunda kuşkusuz sayısız öneriler duyuyorsunuz ama ben o önerileri sıralamayacağım. Onları siz kendi yaşam döngünüzde mutlaka görüyor, öğreniyor ve biliyorsunuzdur.

Dünya bize her şeyden önce kendi sınırlılıklarımız içinde görünür. Bunun nedeni bizim kendi yetersizliklerimizdir. Görme yeteneğimizin, algılama, bakma, değerlendirme ve hissetme yeteneklerimizin farklılığından kaynaklanan bir görme biçimimiz var ki bu da işin önemli bir parçasıdır. İkinci parçası, bütün bu ihtiyaçları karşıladığımız zaman dünyayı daha iyi görmek, daha iyi fark etmek, orada olup biten şeylerin künhüne vakıf olmak, olguların aslını astarını öğrenmek konusunda daha da genişleyen, daha da derinleşen bir bilgi sistemine ihtiyaç duyduğumuzda, bu sefer bu dünyanın bir soyut tarafının olduğunu birde somut tarafının olduğunu fark ediyoruz. Somut dünya son derece net. Köyde kaldığımız sürece bütün dünyanız o köyün sınırlarıyla mukayyettir. Ev, mahalle, sokak, karşıkı dağlar, koyunlar, kuzular, meralar vs. Her şey o kadardır, gördüğünüzle sınırlıdır. Ama soyutlama dünyanız sizi o coğrafyanın dışına çıkaracak, kişiliğinize önemli katkılar sağlayabilecek kadar farklı bir derinlik içinde olabilir. Soyut dünyanız genişlemeye açık olabileceği gibi somut dünyamız da son derece dar, gözümüzün önündekilerle sınırlı, hemen gördüğümüz şeylerle çevrilmiş olabilir. Bu nedenle şu soruyu kendi kendimize sormamız lazım: Bu dünya bize ne kadarıyla görünüyor, nasıl görünüyor. Bizim dünyamız ne kadardır, verili dünya nelerden ibarettir? Algılama, kavrama ve değerlendirme ölçütleri söz konusu olduğunda bizim dünyamız hakkındaki bilgimiz ne kadardır?

Kabul etmek gerekir ki dünya fikrimizin genişlemesinin biraz yaşadığımız şartlarla da alakası vardır. Geldiğimiz kodlar, üzerinde yaşadığımız topraklar, sahip olduğumuz kültür, içinden geldiğimiz gelenek bize yeni birtakım bilme olanakları sağlar. Bazı gelenekler vardır ki sizi süreç içerisinde kötürümleştirir, giderek dünyayı göremez hale getirir. Bazı kültürel kodlar da vardır ki açıldıkça açılırsınız, keşfettikçe keşfedersiniz ve dünyayı daha fazla görmek için, daha fazla anlamak için kendinize sürekli yatırım yapma, kendinizi sürekli geliştirme çabası içerisinde olursunuz. Farklılıklarımız her birimize farklı bir dünya vaat eder. Bütün bu farklılıkları tek bir noktada kilitlemek, tek bir biçime indirgemek, bunların hepsinden ortak bir resim çıkartmaya çalışmak doğru bir tavır değildir. Bizim bütün güzelliğimiz bu farklılıklarımız içinde ürettiğimiz, algıladığımız dünyadan kaynaklanıyor. Bu farklılıkları geliştirmek gibi bir ödevimiz ya da sorumluluğumuz olabilir ama bu farklılıklarımızı eşitlemek, dünyayı aynı gözle görmek aynı perspektifte okuyabilme çabası birbirimize zulüm etmekten başka bir şey olmayacaktır. Bu dünyanın bilgisine sahip olmak bize baş-

ka bir insanlık hâli armağan eder. Bu dünya ile kapışmak, onunla yüzgöz olmak, bu dünya ile bir şekilde yüzleşmek bizim insanlık durumumuzu, sorumluluklarımızı, kozmostaki yerimizi ve evrendeki pozisyonumuzu gözden geçirmemize fırsat verir.

Maalesef gençlik ürünlerini, kültürel envanterlerini, gençlik edebiyatını yakından takip ettiğimizde, bu kuşağın ürettiği bilgileri dikkatle yorumlamaya kalkıştığımızda bazı gerçeklerle de karşı karşıya kalıyoruz. Dünyaya aldırılmazlık, dünyayı dikkate almama, onu görmeme, burada olup bitenlere karşı bir sorumsuzluk, bir lakaytlık hali gençlerimiz arasında hızla yayılmaya başlıyor. Mesela kimseyi Amerikan politikaları, Suriye’de olup bitenler, etrafımızdaki göçmen stratejileri, işte bir şekilde yaşadığımız şeyler ilgilendirmiyor. Trump bile artık kimsenin umurunda değil sanki. Bu durumun geleceğimiz söz konusu olduğunda her birimizde son derece ölümcül bir hasara yol açacağını vurgulamak gerekmektedir.

Bu konularda sağ ideolojiler, sol ideolojiler, İslamcı ya da başka terkipler içerisinde yaşama bakan ideolojiler içerisinde olabilirsiniz. Ama bunların içerisinde hangisinde olursanız olun o ideolojinin içerisinde, oraya sığmaz bir şekilde dünya bilgisiyle buluşmanın yollarını aramalıyız. Zaten dünya bilgisi ile gerçekten buluştuğunuzda, dünyanın temel parametrelerinden haberdar olmaya başladığınızda, dâhil olduğunuz ideolojinin onu okumaya yetmediğini, dâhil olduğunuz ideoloji ile bu dünyayı sökmenin, bu dünyayı çözümlenmenin imkânsız olduğunu göreceksiniz. Çünkü bütün ideolojiler, bütün sosyal ve siyasal akımlar bize bu muhafaza içinde düşün, bu kalıp içinde kafanı yor, bu ölçülerin dışına çıkma diye birtakım şeyler dayatırlar ve dünyayı da biz ancak o kadar görme imkânına sahip oluruz. Dünyayı daha çok bilmek, olup bitenleri daha iyi fark etmek, buradaki aktörlerin ürettiği bilgiden pay almak, ona ortak olmak gibi konularda esaslı birer adım atmak için bizim sözünü ettiğim bilgiyi daha kucaklayıcı, daha geliştirici bir şekilde öğrenmemiz gerekmektedir.

İnsan bir sınıfın içinde düşünür, bir kültürün içinde mayalanır, kültür sizin bakış açınızı etkiler, gelenek sizin dünyaya olan nazarınızı yönlendirir. Ekonomik kimliğiniz fakirliğiniz, zenginliğiniz, zıvanadan çıkmışlığımız, orta halli bir yaşam tarzı içinde olmanız sizin dünyaya olan bakış açınızı etkiler. Kadın olmanız, erkek olmanız, toplumsal cinsiyet rolleriniz dünya ile olan ilişkilerinizi belirler. Bilgili olmanız, cahil olmanız, avamdan olmanız, havastan olmanız sizin için son derece önemli başlangıçlar üretir. Bütün bu eşikleri geçmek, bütün bunların ürettiği kuşatmayı yarıp aşabilmek için sadece okumanın yetmediğini özellikle söylemek istiyorum. Sadece okumak olsa olsa fantastik bir yol olarak değerlendirilebilir.

Daha fazla bir şeye ihtiyaç var, akli çalıştırmak, yüreği çalıştırmak, duyguları harekete geçirmek, empati becerinizi yükseltmek ve anlama konusunda gerçekten emek vermek. Bunun için bir kere bir dünya analizine ihtiyaç var. Bu dünyanın maddi olsun manevi olsun nasıl işlediğini, hangi parametrelerle çalıştığını, bu dünyanın temel limitlerini, temel argümanlarını, bu dünyada geçerli olan söylemlerin neler olduğunu da bilmek gerekiyor.

Analiz yapmadan bizim yol almamız, bir harita bilgisine ihtiyaç duymadan başkalarına adres sormamız mümkün değil. O zaman önce bir adres bilgisine ihtiyaç var, bir haritaya ihtiyaç var. Bize bu haritayı kim sunacak? Geleneğe bağlı olarak mı bu haritayı bulacağız? Paradigmaya bağlı olarak mı? Verili müfredata bağlı olarak mı? Elimizde bir haritaya ihtiyaç var. Sonuçta bu haritaya bakarak adres bulacağız. Bunları mesela bize çevremizdeki üniversiteler sunabilir, öğretebilir. O hâlde pekâlâ kapısını aralayabilir, aradıklarımızın peşine düşebiliriz. Ne var ki bunu gerçekleştirme şansı da tamamen bizim elimizdedir.

Esas düğüm noktası şurada somutlaşıyor: Biz hakikaten dünyayı görmek istiyoruz, anlamak istiyoruz. Bu dünyanın işleyişi hakkında temel birtakım yasalardan haberdar olmak ve bunları sonuna kadar çözmek ve değerlendirmek istiyoruz. Ama nerden bakıyoruz, bakışımızı, bakışımızın ortaya koyduğu sonuçları mutlaklaştırmadan nasıl ilerleyeceğiz. Mutlaklaştırmadan kastım şu, benim gördüğüm doğrudur, benim dediğim doğrudur, bana görünenler doğrudur, buna karşılık size görünenler belki de biraz farazi şeyler olabilir. Buna mutlaklaştırma diyoruz. Kendi bakışını mutlaklaştıran kendi dışındaki bakış açılarına karşı kör, sağır ya da onları bastırmaya yönelik bir enerjiye sahiptir. Bunun çok tehlikeli olduğunu söylemek gerekir. Kuşkusuz sayısız bakış var ve kuşkusuz her bakış bize kendi bakışımızı güçlendirmek için bir imkân, bir imtiyaz, bir olanak olarak görülebilir.

Burada birtakım şeyler sıralayacağım ama onlara gelmeden önce birkaç formasyona sahip olmak gerekir. Birincisi bu bilişsel dünya dediğimiz tamamen zeka, zihin, kavrayış ve akıl ile alakalı olan belli başlı yeteneklerimizi geliştirmemiz gerekiyor. Okumadıkça açılmaz, tartışmadıkça genişleyemez. Biz düşüncelerimizi zenginleştirmek adına sabahtan akşama kadar onlarca kitabı, onlarca metni, onlarca fotokopiyi arka arkaya okuyabiliriz ama bunları aramızda müzakere etmedikçe bizim için sadece yükür. Daha önemli bir nokta var o da şu: Müzakere ettiğiniz şeyleri kendi yaşamımızda bir karşılığa dönüştürmediğimiz zaman da bunlar başka ağırlıklara dönüşecektir. Öğrendiklerimizi başkalarına kabul ettirmek için öğrenmiyoruz, öğrendiklerimizi başkaları ile aramızda bir prestij savaşı olsun diye öğrenmiyoruz. Aksine öğrendiklerimizi kendimize ne kadar mal edersek o kadar gerçekçi o kadar sahici bir karaktere sahip olmuş oluruz.

Maalesef bugün bilgi de bir sermaye olarak kullanılıyor. Bilgi ile olan ilişkimiz öğren ve sat, öğren ve tüket, öğren ve başkalarına “yuttur” havasında ilerliyor. Oysa bütün bunların yerine bunu biraz dengelemek daha ahlaki bir zeminde bilgi ile aramızdaki ilişkiyi temellendirmemiz gerekiyor. Bilgi ile ilişkimiz eğer bize bir erdem, bir yücelik, bir derinlik katmıyorsa o bilgi ile aramızdaki ilişkinin sorunlu olduğunu da söylemek lazım. Bilgi ile davranış arasındaki uyumu gerçekleştiremediğimiz sürece, bilişsel aktarımların, bilişsel kabullerin bir fanteziden öteye hiçbir anlamı yoktur.

Bütün bunların yanı sıra şu soruları da kendimize sormak zorundayız. Ben dünyayı anlamak istiyorum. Peki, güç kimde? Otorite kimde? Niye bazı insanlar eziliyor? Niye bazı insanlar hep eziliyor? Anlamak istiyorum. Niye şarkı dinliyorum? Nine bizim şarkılarımız hüznü onların şarkıları adamı yerinde tutmuyor, oynatıyor, niye? Bunları anlamak istiyorsunuz.

Bir sürü sorularımız var sadece bu sorular değil ama bunların da bizim içinden geçtiğimiz süreçlerle bir bağlantısı var. Bunlardan birincisi, bedensel varlığımız. Gücünüz kuvvetiniz yani fiziksel varlığınıza bahsediyoruz. Eliniz var mı? Kolunuz var mı? Görüyor musunuz, işitiyor musunuz? Hissediyor musunuz? Bununla alakalı bir şey. Bunlardaki eksiklik için yapacak bir şey yok. Herhâlde bunlarda bir eksiklik olsa Allah herhalde bize başka bir kolaylık sağlıyor. Başka imkânlar, başka araçlar devreye giriyor. Pek çok insanla yarışabilecek yetenek kazanıyoruz. Gözümüz görmüyorsa kulağımız açılıyor, kulağımız duymuyorsa gözümüz açılıyor. Garip dikkatlerle büyüyoruz. Allah bu durumda bize başka yetenekler, başka nitelikler kazandırıyor. Bunu çevremizdeki arkadaşlarda çokça görüyoruz. Kendini salmış arkadaşlar için demiyorum ama kendini hayatın içinde dinamik tutmak isteyen arkadaşlarda bunu fazlasıyla deneyimliyoruz. Birincisi fiziksel yeterlilik, fiziksel donanım, genetik ailemizden getirdiğimiz hastalıklar, ailemizden getirdiğimiz zekâ açıklığı, ailemizden getirdiğimiz burukluklar. Trajedinin içinde doğmuşsunuz, ananız babanız depremde ölmüş gitmişler, rahmete kavuşmuşlar ve siz bu hikâyenin içinde doğup hayata katıldığınızda benim bu söylediklerimi polemik gibi algılayabilirsiniz. Çünkü trajedinin içindesiniz ve hikâye hala devam ediyor.

Bugün biz bu konuları 25-30 yaşlarında düşünmeye başlıyoruz. Bu yaşlarda, “ya ne oluyor nereye gidiyorum? Bu yol nereye çıkıyor yaptıklarım doğru mudur? Hayatla ölçülerim ne ölçüde sağlıklıdır?” sorularına cevap arıyoruz. Bunları sormaya başladığımızda, ki Türkiye şartlarında bu sorular 25 yaşından önce sorulmuyor, kendimizi tatmin edecek cevaplar bulmakta zorlanıyoruz. Buna çok üzülüyorum. Mesela Gazali'nin zamanında bu sorular 8 yaşında soruluyormuş. Fatih zamanında 12 yaşında soruluyormuş. Bu soruların vakti hangi ara ve nasıl geciktirildi de bizim zamanımıza ge-

lince 25 belki birkaç yıl sonra 30'a doğru ilerlemeye yöneldi. Bu gecikmeyi bir an önce telafi etmek zorundayız. Dolayısıyla bizim bugünkü tercihlerimizi bugünkü yönelimlerimizi besleyen aslında bu yönelimlerimizi yönlendiren ana mekanizmalarla yüzleşmek durumundayız.

İçinden geldiğimiz süreçle yüzleştığımızda karşımıza ikinci olarak aile kurumu çıkmaktadır. İnsanın kalıplanma düzeyi en yüksek yeri ev oluyor. Yani bir biçime sokulduğunuz, kendiniz için bir tarz yakaladığınız, bir kişilik örüntüsüyle muhatap olduğunuz mekâna aile ortamından erişiliyor. Biz onlarla beraber yaşayarak onların arasında, dizlerinin dibinde dolaşarak yaşam karşısında yeni birtakım stratejiler öğreniyoruz. Ahlâk dediğimiz şeyin birçoğunu da burada ailemizden kapıyoruz. Duygu, his, dünyaya bakış biçimi, insanlarla ilişkimizi nasıl yönlendireceğimiz tabiri caizse anemimizin babamızın kucağında gerçekleşiyor. Dolayısı ile oradan gelen kalıplara da bir bakmak lazım. Utangaçlık, sıkılganlık, eziklik, cesaret, kibir, kendini büyük görme, kendini küçük görme, azgınlık, mütevazılık bunların hepsini ailede öğreniyoruz. Bazı anne babalar çocuklarının tutarlı ve parmakla gösterilen olması için gayret ediyorlar bazısı da bu konularda vurdumduymaz davranıyorlar ve maalesef ortaya birbirinden farklı değişik insan türleri çıkıyor. O hâlde aile olağanüstü önemlidir ve hayata ilişkin perspektiflerimizin çoğunu bu bağlamda kazanıyoruz.

Aileden sonra karşımıza okul çıkmaktadır. Okul dediğimiz şey özgün ve baskın bir yapılandırma kanalı olarak öne çıkar. Okul yüklediği, yer yer de dayattığı müfredatı ile bizden müstakil bir insan çıkarmaya çalışır. Bizden makul ve makbul vatandaş üretmeyi tasarlar. Türkiye'nin her tarafında müfredat aynıdır ve bu müfredat aracılığı ile gerçekleştirilmek istenen şey, aynı formatta insan yetiştirmektir. Bu formatla da yüzleşmek, bu formatla da zaman zaman kapışmak, bu formatın ürettiği insanlık formunu da sık sık tartışmaya açmak gerekir. Ama bu önümüze gelen her şeyi tartışırız anlamında bir şey değil. Tam tersine ayağımıza takıldığı, önümüze bir filtre olmaya başladığında, bizi körleştirdiğinde gereken bir tartışma.

Yüzleşmemiz gereken bu gerçeklerin yanı sıra zihniyet yapılarını da göz ardı etmememiz gerekir. Dünyaya bakışınız ne kadar farklı olursa olsun, bakış açılarımızı derinlerden yönlendiren bir de zihniyet yapısı var. Geçenlerde okuduğum bir kitapta anlatılan öyküde iki küçük balık denizde yüzüyorlar, büyük balık yanlarından geçerken onlara sesleniyor, "hey gençler" diyor, "su nasıl?". İki küçük balıktan biri diğerine "su ne demek" diye soruyor. Bazen öyledir, biz suyun içinde yüzeriz ama yaşadığımız yerin adını bilmeyiz. Bu zihniyet altyapısı 10-20 yılda ayarlanacak bir şey olmadığından dolayı zihniyet ile ilgili konuları daha geniş bir bakış açısı içinde ele almak ve tartışmak gerekir.

Dünyaya iyi bakmak, dünya hakkında bir fikir sahibi olmak istiyoruz ama ayağımıza takılan ailenin, okulun ve zihniyet yapılarının üzerimizdeki ağırlığını ihmal ediyoruz. Bunların yanı sıra üç temel yapıdan daha söz etmek gerekir. Bunlar da paradigma, din ve gelenektir. Bunlar bir kere her şeyden önce öyle çok da kolay yerlerinden sökülüp atılamayacak kadar güçlü birer yapıya sahiptir. Paradigmayı değiştirecek olanlar eğer varsa entelektüellerdir, dini yeniden yaşanılır hale getirecekler âlimlerdir, geleneği gözden geçireceklerde tutarlı vatandaşlardır. Paradigma, dünyaya böyle bakmamız gerekiyor diye bize sunulmuş özel haritalardır. Paradigma öyle hemen değişecek bir yapı da değildir. Paradigma kendi yasaları, ağırlığı olan bir bilme biçimidir. Bunu değiştirmek için de sınanması, gözlenmesi ve bunu göze alan entelektüellerin, cezayı, dışlanmayı göze alan âlimlerin olması gerekir. Paradigmalarla uğraşmak belki de çok keyiflidir ama o paradigmayı değiştirmek için çok nitelikli donanım da ihtiyaç vardır. Her paradigma değiştirme iddiası beraberinde yeni bir paradigma getirir ve bizden bunun değerlendirilmesi istenir.

Paradigmanın yanı sıra din konusu da oldukça önemlidir. Gündelik hayatta herhalde en çok atıfta bulunduğumuz alan din alanı. Bize haramı, helali, iyiyi, kötüyü gösteriyor. Mütevazılığı, ahlaki, hatta sofrada adabını bile ondan öğreniyoruz. Dolayısıyla din, dindar birisi için gündelik hayatın tamamında karşımıza çıkan bir değerler ve yasalar bütünüdür. Peki, bugün yaşadığınız hayatı mı yoksa dinin koyduğu çerçeveyi mi esas kabul edeceksiniz. Yoksa bu ikisi arasındaki kopukluğu giderecek ara mekanizmalara mı ihtiyaç var.

Aldık başımızı seküler olduk ve din geride kaldı. Peki, o aradaki boşluğu kim dolduracak, kayıpları nelerle telafi edeceğiz? Bunu gazeteciler mi sağlayacak? Yoksa televizyondaki konuşmacılar mı? Nasıl olacak bütün bunlar? Herhalde bunu da sağlayacak olan âlimler olmalıdır. Fakat bu âlimlerin hem din hem de dünya bilgisi ile ilişkili olması gerekiyor. Maalesef tartı her seferinde bir tarafa doğru kaymaktadır. Mesela bazen hoşumuza giden âlim denilen insanların dünyevi tarafının daha fazla ağır bastığını görüyoruz. Etraflarına daha gevşek, daha kolay bir hayat sunuyorlar. Oh ne rahat hepimiz cennetliyiz. Bazen de tam tersine denk geliyoruz, dini denilen bilgi ile donanmış ama dünyayı hiç hesaba katmayan bir tiple karşılaşabiliyoruz. Âlimlerin görevi gündelik hayat akışında dini bir şekilde arkada bıraktıranlara karşı o süreci tamamlayan algılar üretmek, yeni yorumlamalarla tefsirleri kurgulama sorumluluğudur.

Evet, iki mesele daha var ki bunlar eskiden etkili gözükmemeyle birlikte bugün etkisini ciddi şekilde göstermektedir. Bunlar da moda akımlar ve gündelik hayat tasavvurlarıdır. Mesela bütün duyarlılığımıza rağmen ilk

çıkan telefonu kullanmıyoruz. Aynı işi görmelerine rağmen biz istiyoruz ki her şeyin en iyisi olsun. Tatil bağlamında “yorulduk dinlenmemiz lazım” dediğimiz zaman bile önümüze sunulmuş tüketim paketlerinin kurbanı olabiliyoruz. Hayatımızı kendi irademizle yönetme gücümüz kalmadı. Önümüze sunulan paketler bize hem burada yaşa, hem bunu, yap hem de gerektiğinde hava atarsın diyor. Bizi bu kadar etkileyen akımlar karşısında ben nasıl bunlardan ayrılarak doğru dürüst bir şekilde dünyayı anlama hevesine kapılabilirim.

Birde gündelik hayat var. Gündelik hayat dediğimiz şey, “Neden böyle? Niye böyle yapılıyor?” diye soru sormadığımız rutinler topluluğu. Neden bu fabrika sabahları şöyle açılıyor, bunun bir kuralı olmalı. Dolayısıyla da gündelik hayata karşı, eleştirel ve sorgulayıcı bir şekilde neden böyle sorusunu hayatın içerdiği kavramlar ile konuşarak analiz yapmak zorundayız. Bütün bunları yaparken dünya bilgimizin arttığını ve buna bağlı olarak da kişiliğimizin serpilmeye başladığını göreceğiz.

-VII-

DİNDARLIK TÜKETİM İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL DEĞİŞME

Abdullah İNCE*

Bu metinde Türkiye'de dindarların toplumsal değişimi tüketimle ilişkisi bakımından ele alınmaktadır. Türkiye'nin son elli yılı dindarların toplumsal değişimi açısından kritik değişmelerin gözlemlenebileceği bir zaman dilimidir. Metnin teorik çerçevesini tüketim kavramı ve toplumsal değişme oluşturmaktadır. Bu çerçevede öncelikle tüketim kavramının anlamı, değişimi, toplumsal değişme ve değişme ile ilgili kavramlar ele alınacaktır. Takip eden kısımda Türkiye'de dindarların dönüşümü ve tüketimle ilişkisi incelenecektir.

Tüketim Kavramının Değişen İçeriği

Tüketim kavramı ilk bakışta insanın ihtiyacı olan şeyleri alıp kullanması anlamına gelir. Ancak tanımında yer alan ihtiyaç kavramı insanın beklentileri, imkânları, kültür ve inanışları sebebiyle yeniden tanımlanmaktadır. İlk insandan itibaren bir tüketim sınırından bahsetmek mümkündür. İnsan ilk olarak doğal ihtiyaçları olan gıda ve barınma gereksinimini gidermeye çalışır. Ancak bu iki temel gereksinim değişen anlamlara sahip olmuştur. İlk olarak günlük yaşamını sürdürmek üzere başlayan gıda temini insanın farklı ürünleri keşfetmesi ile çeşitlenmiş, depolama ve nakil imkânlarının artmasıyla gıda temininin anlam ve içeriği değişmiştir.

Başlangıçta insanı soğuktan ve sıcaktan koruyacak, mahremiyetini sürdürecektir bir düzeyde yapılan konutlar toplum değiştikçe farklı biçimler almıştır. Göçebe bir toplumda taşınması kolay pratik malzemelerle yapılan çadır vb. barınakların yerini yerleşik hayatta daha dayanıklı malzemelerle yapılan kalıcı konutlar almaya başlamıştır.

* Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Bu metin yazının 20.03.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

İnsanın temel ihtiyaçları belirli bir doyuma ulaştığı andan itibaren tüketim nesnelere çeşitlenmesi israf ve lüks kavramını gündeme getirmiştir. Bu aşamadan itibaren tüketimin anlamı da farklı bir içerik kazanır. Modern toplum bağlamında analiz edecek olursak tüketim, ihtiyaçları gidermenin ötesinde anlamlar kazanmaya başlamıştır.

Sembolik etkileşimcilik, gündelik yaşamı analiz ederken sembollerin mesaj ileten yönüne odaklanmaktadır. Bu anlamda gündelik yaşamda dil-den giyim kuşama, dini sembollerden tüketim nesnelere kadar her şey mesaj alıp vermeyi sağlar. Toplumsal yaşamda kullanılan sembollerin arka planındaki anlamlar, bireylerin mesaj alıp verme sürecinde kimliğini ortaya koyar. Bu anlamda bir dini gruba mensubiyet bireylerin taşıdıkları sembollere yansır. Gündelik dilde kullanılan kavramlar kişinin sosyokültürel kimliğinden izler taşır.

Tüketim de bu noktada ihtiyacı giderme anlamının dışına çıkarak bireyin nesnelere kurduğu ilişkinin dışında anlamlar kazanır. Bireyler kullandıkları markalarla sosyal kimliklerini, statülerini ve sınıflarını yansıtır. Ancak modern dönemin akışkan zemini sürekli yeniden kurulmakla yüz yüze kalınan kimliğin göstericilerini yenilemeyi gerektirir.

Tüketimin değişen anlamını alış-veriş sürecinde kullanılan kavramlar üzerinden okumak mümkündür. Sözgelimi alış-veriş sürecinde daha aktif bir konumda ve karşılıklı ilişkiye gönderme yapan müşteri kavramının yerini “tüketiciye” bırakması değişimin boyutlarını gösterir. Bu kavramsal farklılaşma alış-veriş sürecinde sadece insanın nesnelere ilişkisinin değişmediğini müşterinin üretici karşısındaki rolünün de değişime uğradığını ortaya koyar. Çünkü gündelik yaşamda tüketim ile sadece nesnelere değil insanlarla da “alış-veriş” yaparız.

Tüketim kavramının değişimi en fazla kapitalist ekonomik modelin sosyal hayattaki hâkimiyeti ile ilişkilidir. Zira kapitalist ekonomi modeli insanın değerini bir ölçüde tükettiği nesnelere ve tüketim miktarı üzerinden tanımlayan bir kurguya sahiptir. Ancak kapitalizmin de kendi içinde bir dönüşüm yaşadığı görülmektedir. Kapitalizmin birinci aşaması üretim kavramı ile eşdeğer bir içeriğe sahiptir. Buna göre kapitalizmin birinci aşamasında kapitalist toplumu “bacaları tüten fabrikalar” sembolize etmektedir. Kapitalizmin ikinci aşamasında ise AVM’ler kapitalizmin mabedi olarak nitelenmektedir. İki sembol arasındaki temel farklılık birinin üretimi diğerinin tüketimi sembolize etmesidir. Dolayısıyla kapitalizmin ikinci aşamasının tüketim toplumu olarak nitelenmesi var olan toplumsal yapıyı açıklamada anlamlı bir vurgudur.

Tüketim toplumunda tüketim davranışı ihtiyacı karşılamanın ötesine geçerek yaşam tarzını inşa etmenin aracı haline gelmiştir. Bu toplumda tü-

ketim kalıpları yaşam tarzlarının göstereni olmuş, yaşam tarzlarını ideolojik ayrımların ötesinde sınıfsal farklılıklar üzerinden okumak mümkün hale gelmiştir.

Tüketim toplumunda, insanın kim olduğu sorusuna verdiği cevap olan “kimlik” tüketim kalıplarına göre ayrıştırılabilir. Bu anlamda tüketim kimliğinin tanımlayıcı bir unsuruna dönüşmüş, tüketim, insanların kim olduklarını, kim olmak istedikleri ile ilgili duyarlılıklarını yansıtan ve bunları kalıp davranışlara dönüştürerek sürdüren, koruyan bir olguya dönüşmüştür.

Tüketim toplumu analizlerinin ayrımcı kavramlarından biri olarak görülebilecek “tüketim kültürü” toplumsal yaşama dair çözümlenemelerde temas edilmeden geçilemeyecek bir kavrama dönüşmüştür. Diğer bir deyişle insan üretimini ifade eden en önemli kavramlardan biri olan kültürü, önüne tüketim kelimesini getirerek analiz etmek, sosyal gerçekliğe işaret eden önemli bir analiz birimi haline gelmiştir. Çünkü tüketim kültürü toplumsal ilişkilerin göstereni olarak dile eşdeğer bir anlamlandırma ve iletişim sürecini açıklayan bir anlam kazanmıştır.

Tüketim Toplumunun Özellikleri

Tüketim toplumunun en temel karakteristiği, üretim kavramının anlam ve içeriğinin değişmesinde aranmalıdır. Bu toplumda üretim, ihtiyacı karşılama hedefiyle değil pazarlanabilme kabiliyetine göre planlanmaktadır. Görüldüğü gibi temel insan ihtiyacını karşılama hedefi üzerine kurulan bir planlama süreci artık müşterinin ihtiyacını aşarak sermayenin hedeflerini önceleyen bir konuma yerleşmiştir. Bunun en önemli sonuçlarından biri karlılık hedefine göre üretilen malların, faydasından ve ihtiyacı karşılama-sından ziyade depolanabilir olmaya uygun standartlara göre üretilmesidir. Bu aşamada belki de en fazla ıskalanan unsur insan sağlığıdır. Tüketim toplumunda yeni bir sorun alanı olarak “gıda güvenliğinin” aslında insanın kendi eliyle ürettiği bir sorun olarak ağırlığını hissettirmesi tesadüf değildir.

Tüketim toplumunda ihtiyaç kavramı yanında tasarruf kültürü de ıskalanan hatta hor görülen bir davranış kalıbına dönüşmüştür. Bir sembol dizisi üzerinden açıklanacak olursa banka reklamları ihtiyaç ve tasarruf üzerine planlanan yaşam idealinin yerini harcamaya bıraktığını iyi açıklayan bir örnek olabilir.

Türkiye’de 1980 ve 1990’lı yıllarda banka reklamlarında en fazla öne çıkan figür kumbaralardı. Kapitalist bir hedef için kurulmuşta olsa bankalar müşterilerine kumbara figürü üzerinden tasarruf etmeyi teşvik etmekteydi. Ancak 2000’li yıllardan itibaren bankacılık sektörünün en önemli göstereni

elinde çantasıyla kredi satmaya çalışan “müşteri temsilcileri” ve oldukça kolay bir şekilde -hatta yerimizden kalkmadan- elde edilebileceğine inandığımız banka kredisi reklamlarıdır.

Tüketim toplumunda herkesin ulaşmak istediği hazlar “tükettikçe değerlisin felsefesi” üzerinden durmadan kamçılanan bir prensiptir. Medya, hazları sürekli kamçılayan bir aracı olarak görevini oldukça etkili ve kesintisiz bir şekilde yapmaktadır. Bu anlamda reklamlar ve onun ayrılmaz bir parçası olan moda, ayartmanın normalleştirildiği bir sektör haline gelmiştir. Tükettiği kadar kendini değerli hissedene bireylerden oluşan bir toplum, tüketim ihtiyacını hangi yollarla karşılayacağını hesap etmek yerine mutlaka yerine getirmesi gereken bir ritüeli yerine getirmenin doyumunu ile hareket etmektedir.

Bu durumda toplumun arzularını yöneten kapitalistler rahatlıkla tüketicilerinin elindeki gelire yetinmeyip gelecekteki gelirine odaklanmayı, “düşük faizli ihtiyaç kredileri” ile geleceğini planlamayı bir üretim faaliyeti ve topluma hizmet olarak tanımlayabilmektedir. En temel özelliklerinden biri gelecekteki geliri harcayan bir toplum bu anlamda bir tasarruf cüzdanı toplumu yerine kredi kartları toplumu olarak nitelenebilir.

Toplumsal Değişme Nedir?

Bir şemsiye kavram olarak değişme; gelişme, ilerleme, bozulma gibi kavramları içine alır. Bahsi geçen kavramlar toplumsal değişimin anlam ve ideoloji yüklenmiş yönlerini oluşturur. Buna göre değişme hem pozitif hem de negatif içeriği birlikte barındıran bir kavram iken gelişme ve ilerleme değişmeye belirgin bir anlam yüklenmiş kavramlar olarak kullanılır.

Gelişme, kültürel ve toplumsal çağrışımları içermekle birlikte öncelikle ekonomik bir düzey ve değişimi ifade etmek üzere kullanılır. İlerleme de siyasal ve toplumsal içeriği daha ön planda bir kavram olarak dikkat çeker. Buna göre ilerleme, yönünü Batıya çevirmiş toplumlar için “muasır medeniyetler seviyesini yakalamak” olarak çağdaşlaşma kavramı ile eş anlamda kullanılır.

Kavramların coğrafyası vardır. Bu anlamda bir kavramın vatanından çıkarak farklı anlamlar kazanması ya da farklı kültürlerde ton farklarının ortaya çıkması nadir rastlanan bir durum değildir. Benzer şeyler farklı toplum kesimlerinin kavramlara “yerel bir anlam coğrafyası yüklemesinin” örneklerini de göstermektedir.

Bu anlamda ilerleme, gelişme, büyüme, bozulma, değişme gibi kavramlar ideolojik ve sınıfsal içerik kazandığında farklı anlam setlerine atıf yapmaktadır. Bu sebeple Türkiye’de dindarların değişimi, analizlerin konumlanma biçimine göre ötekileştirilme, görmezden gelme, baskılanma,

özgürlüklerinden edilme anlamına gelebileceği gibi daha nötr bir şekilde kamusal hayata katılma, hakların iadesi, normalleşme anlamına gelebilir.

Karşıt bir konumlanma ile aynı olgu irticanın hortlaması, yeşil sermayenin hâkimiyeti, devletin ele geçirilmesi olarak da okunmaktadır. Dindarların iç kritiği bağlamında meseleye yaklaşıldığında bu sefer de iktidarın nimetlerini görünce bozulma, dünyevileşme, ideallerinden vazgeçme vb. nitelermeler de bir başka boyuttan olguyu okuyan yaklaşımlardır. Bunların bütününe ifade eden ise değişmeyi belirli bir değeri merkeze alarak okuyan bozulma kavramıdır.

Türkiye’de Dindarların Değişimi

Türkiye’de dindarların değişimini ele alan bir çalışmanın soğukkanlı bir analiz yapmasının önünde önemli engeller bulunmaktadır. Bunun en belirgin sebeplerinden biri yerleşik bir elitin hala dini ve dindarları gericilik, çağdışılık söylemi üzerinden okumak istemesi ve literatürde bu söylemin geniş yer tutmasıdır. Takipçileri giderek azalsa da bu tavır zaman zaman kendini hissettirmektedir.

Meselenin diğer bir zorluğu değişmeye devam eden bir olgu üzerinde konuşmaktır. Dolayısıyla dindarların değişimini esas alan bir metnin normal olanla anormal olana karar vermesi kolay değildir. Diğer bir deyişle dindarların değişimine yönelik bir okumaya hem dışarıdan hem de içeriden yükselen itirazlar bulunmaktadır.

Türkiye’de dindarlar -marjinal örnekler dışında- devlete düşman bir çizgiye evrilmemiştir. Uzunca bir süre yerleşik elit tarafından öteki olarak tanımlanmış ve toplumsal görünürlüğü sınırlanmış olan dindarlar, devleti kendilerinden bir parça olarak görmüştür. Yönetici elitlerin bilhassa din eğitimi ve dini kurumların görünürlüğüne yönelik tutumundan memnun olmamakla birlikte devlete karşı tutumları “devlet bizim ama yanlış yönetiliyor” şeklinde ifade edilebilecek bir çizgide sürmüştür. Bu sebeple onaylamadıkları politik tercihlere ve dindarlara yönelik tutumlar karşı “bu da geçer ya hu” ile özetlenebilecek bir tutuma sahip olmuşlardır.

Ancak dindarların varlığı ve toplumsal görünürlüğü konusunda negatif bakışımı sürdüren bir çizgi hep var olagelmıştır. Çok partili hayata geçişle birlikte oluşan görece özgürlük ortamı sonrası dindarların sosyal, siyasi ve ekonomik hayattaki görünürlüğünün normalleşmesi bu yaklaşım tarafından en hafifi tabirle iktidarı ele geçirmek olarak nitelenmeye devam etmiştir.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1946 yılına kadar Türkiye’de tek parti iktidarı hüküm sürmüştür. Tek parti iktidarında uygulanan “ara dönem politikalarının” tonu değişmekle birlikte bilhassa örgütlü dini yapılara karşı

daima baskıcı olmuştur. Bu bağlamda farklı bir siyasi çizginin ortaya çıkması -bir iki denemeye rağmen- mümkün olmamış, dindarların taleplerini ortaya koyacakları bir siyasal ortamın oluşmasına müsaade edilmemiştir. Siyasi talepler bir tarafa, dini eğitimin yasaklanması ve gündelik dini pratiklerini devletin öngördüğü çizgide sürdürmeyenlerin cezalandırılması dahi söz konusu olmuştur.

Dindarların toplumsal taleplerinin siyasi olarak karşılık bulması çok partili hayatla mümkün hale gelmiştir. Doğrudan “İslamcı” hatta “dine önem veren” olarak nitelenmesi mümkün olmayacak politik duruşlar bile, parti yöneticilerinin kimlikleri ile ilişkilendirilerek toplum tarafından büyük rağbet görmüştür. Daha açık bir ifadeyle Demokrat Parti ve Adalet Partisi gibi partiler, açıkça dini talepleri dillendirmemesine rağmen, diğerlerinden farklı oldukları için dindarlarca rağbet görmüştür. Ancak dini yapıların, Demokrat Parti’nin kuruluşundan itibaren geçmişteki travmatik tecrübeyi aşacakları beklentisi ile sağ partilerle etkileşiminin olduğu da bir gerçektir.

1960’lı yılların sonuna doğru Türkiye’de ilk defa açıkça dini kimliği benimseyen ve sosyal taban olarak dini yapılara dayanan bir siyasi gelenek ortaya çıkmıştır. Milli Görüş çizgisi dindar kesimin taleplerini siyasi alanda dillendirmiş, kendini diğer siyasi yapılardan bu yönüyle ayırmıştır. Giderek toplumsal tabanını genişleten bu siyasi gelenek daha sonra Türkiye’nin siyasi hayatındaki ana çizgilerden birine dönüşmüştür. Bugün de aynı siyasi geleneğin farklı versiyonları Türk siyasetinde etkisini sürdürmektedir.

Türkiye’de dindarların dönüşümündeki kritik gelişmelerden biri İmam-Hatip okullarının açılmasıdır. Kuruluşu Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile gerçekleşen bu okullar, bir süre sonra yöneticilerden rağbet göremeyince kapanmıştır. Bu sebeple İmam-Hatip Liseleri, gerçek anlamda 1950 sonrası dönemde halka mal olmuştur. Uzun yıllar dini eğitimden uzak kalan nesillerin din eğitimi ihtiyacı için açılan bu okullar gerçekte halk tarafından hiçbir zaman sadece bir dini eğitim veren okul olarak algılanmamıştır. İmam Hatipler, devletin denetiminde, halkın değerlerinin eğitim müfredatında karşılık bulduğu, devlet-toplum çatışmasını ortadan kaldıran kurumlar olarak işlevsel bir rol oynamıştır. Toplumun İmam-Hatiplere rağbetinin bu arka plandan bağımsız ele alınması olguyu anlamanın önünde büyük bir engel olarak görülmelidir. Uzun yıllar farklı endişelerle bilhassa kız çocuklarını okula gönderme konusundaki çekincenin aşılmasında bu okulların işlevi görmezden gelinemez. Uzunca bir süre devlete mesafeli duran toplum kesimleri bu okullar sayesinde çocuklarını devlet okullarına göndermiştir.

İmam-Hatipler, Türkiye’de toplumsal barış ve fırsat eşitliğini sağlama konusunda önemli bir rol oynamıştır. Bu okulların toplumsal tabanı yakın döneme kadar toplumun alt ve orta kesiminden gelen bireylerden oluşmuştur. Dolayısıyla İmam-Hatipler eğitim aracılığıyla toplumsal statülere tırmanmayı sağlayan okullardır. Meseleyi soğukkanlılıkla ve yanlılıktan uzak bir şekilde ele alacak çalışmalarda bu gerçeklik bütün açıklığıyla ortaya çıkacaktır.

Türkiye’de uzunca bir süre sosyal ve siyasal alanın uzağında tutulan dindar kesim eğitilmiş elit üretmekten de mahrum kalmıştır. Zira geleneksel dini kurumlar olan medrese ve tekke kapatılmış, medreselerin yerine açılan dini kurumlar kısa sürede kapanmıştır. Din kurumu çoğunlukla hu- rafe, efsane ve gericilikle eşdeğer bir konumda değerlendirilmiştir. Dinsel içerikten arındırılan eğitim sistemi, kurumsal dine mesafe koymakla kalmamış, bilgiyi tanımlarken dahi dinsel bilgi paradigmasına uzak durmuştur. İmam-Hatiplerin müfredatının, hem dini ilimleri hem de pozitif ilimleri barındırması; din-dünya, akıl-vahiy bütünlüğünü sağlayacak bir bilgi paradigmasının inşasına katkı sağlamıştır. Aynı gerekçe ile İmam-Hatip okulları dini çevrelerin önceliklerini de dikkate alan bir dilin kamuoyunda yerleşmesini sağlayan entelektüel bir dil kurmuştur.

Dindarların toplumsal dönüşümünde ele alınması gereken bir başka konu ise cemaatlerin sosyal alandaki yeridir. Yukarıda ele alındığı gibi dini gruplar, 1950’li yıllara kadar toplumsal yaşamda görünür olamamışlardır. Daha açıkçası dini grupların toplumsal yaşamdaki görünürlüğü devlet eliyle sınırlanmıştır. Bu dönemde dini grupların yürütebildiği tek strateji varlıklarını sürdürmektir. Çok partili hayata geçişle birlikte varlığını koruma stratejisi yerini kurumlar oluşturma, tabanını genişletme ve nihayet toplumsal taleplerini sönmekte olsa dillendirmeye doğru dönüşmüştür. Şüphesiz burada bazı dini yapıların görmezden gelmesine ve kendine rakip olarak görmesine rağmen İmam-Hatip okulları, dini yapıların toplumsal tabanının genişlemesine zemin oluşturmuştur. Bir farkla ki İmam-Hatipler, dini yapıların daha mutedil bir çizgide kalmasını da sağlamıştır.

Dindarların toplumsal dönüşümünü siyasi, sosyal olarak ve eğitim süreçleri bakımından ele alan bu bölümü gelinen noktaya işaret ederek tamamlamak uygun olacaktır. Türkiye’de artık din eğitimi, dinin kamusal görünürlüğü ve dini taleplerin siyasi olarak dillendirilmesi geçmişe göre daha iyi bir noktadadır. Ancak gelinen noktayı doğru anlamak bakımından altı çizilmesi gereken husus şudur; yukarıda ortaya konan değişim süreci gerçekleşmiş olmakla birlikte Türkiye’de sistem değişmemiş, dönüşmüştür. Türkiye Cumhuriyeti hala laik seküler bir devlettir. Belki değişen şey “devletin makbul vatandaş algısıdır.”

Türkiye’de dindarların şeriat istediği iddiası bütüncül anlamda düşünlüdüğünde tartışmaya açık bir konudur. Ancak kanaatimce dindarların bu talepleri var idiyse bile artmak yerine azalmıştır. Cumhuriyetin ritüelleri olarak nitelenebilecek sembolik tutumlara karşı dindarların değişen tutumları artık kendilerini devletin bir parçası olarak gördüklerinin işaretidir ki bu da toplumsal bir kazanç olarak görülmelidir.

Tüketim Kalıplarının Değişimi Bağlamında Türkiye’de Dindarlar

Türkiye’de dindarlar üzerine yapılacak bir okuma, bu kesimi toplum bütününden ayırarak yapılamaz. Diğer bir deyişle dindar kesim de diğer kesimler gibi Türkiye’de yaşanan siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel değişimlerin hem bir nesnesi hem de öznesidir.

Yukarıda ifade edildiği gibi çok partili yaşamın ortaya çıkışına kadar kendi halinde mazbut bir dini yaşam sürdüren toplum kesimleri, kendini hissettirecek bir özne olarak hareket edememiştir. Çok partili yaşam sonrası ortaya çıkan gelişmeler, zaman içinde dindarların bir sınıf olarak varlığını ortaya koymasını mümkün kılmış, bu sınıf kendini temsil edecek bir siyasi geleneği de üretmiştir.

Ancak Türkiye’de dindarların toplumsal bir aktör olması daha açık olarak Özallı yıllara tekabül etmektedir. Özallı yılların bariz özelliği liberal ekonomi politikalarının uygulamaya sokulmasıdır. Soğuk savaş döneminin ortadan kalkmaya başlaması ile birlikte yeni kurulan dünya sistemi tek kutuplu bir dünyaya dönüşmüş, Batı bloku dünya hâkimiyetini ilan etmiştir. Türkiye de öteden beri sürdürdüğü politikaları daha ileriye taşıyarak Batı blokuna olan mensubiyetini perçinlemiştir.

Özal döneminde ortaya konan liberal ekonomi politikalarının en motto ifadesi “teşebbüs hürriyetidir”. Her türlü ekonomik faaliyetin serbest piyasa ekonomisi kurallarına göre işlediği bu modelde, sermayenin ve müteşebbisin özgür hareket etmesi sermayeyi çok önemli hale getirmiş, işadamları önemli bir toplumsal figüre dönüşmüştür. Ancak serbest piyasa ekonomisi kurallarına göre işleyen bir ekonomik modelin benimsenmesinin doğurduğu sonuçlar teşebbüs hürriyeti ile sınırlı kalmamıştır.

Liberal ekonomik model siyasete, toplumsal yaşama ve sivil oluşumların varlığına yönelik önemli alanlar açmıştır. Devletin denetiminin gevşemesi ile sivil örgütlü yapılar daha önemli hale gelmiştir. Bu özgürlük ortamında dini gruplar sosyal tabanını genişletecek kültürel faaliyetlere yönelmişler, kurumsal yapılarını güçlendirmişlerdir. Sermayenin giderek daha da önemli hale geldiği, teşebbüs hürriyetinin en önemli toplumsal değerlerden biri haline geldiği bir sosyal yapıda, sivil alanda güçlenen dindarlar sermaye ilgisiz kalamamıştır. Sermayenin ülke sınırlarını aşan dolaşım

kabiliyeti, bütün kesimler için görmezden gelinemez bir güç olarak kendini dikte etmesiyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla toplumsal olarak var olmak isteyen her grup, sınıf ve örgütlü yapı kendi sosyal sermayesini, ekonomik sermaye ile desteklemek durumunda kalmıştır.

Özallı yıllarla başlayan toplumsal değişim aşamasında sermayenin önem kazanması ile toplum kesimlerinin sermayeyi önemsemesi aynı zamanda doğal bir süreç olarak görülmelidir. Dolayısıyla ortaya çıkan değişimi sadece dindarların varlığını korumak ya da güçlendirmek için sermayeye yönelmesi olarak okumak eksik bir okumadır.

Ancak yine de Türkiye’de dindarların sermayeyi bir güç olarak ikame etmesinin bazı özel sebepleri bulunmaktadır. Devletin sivil yapılar üzerindeki sınırlamalarının gündeme geldiği bir vasatta dini yapılar, yeri geldiğinde kendini korumak yeri geldiğinde faaliyetlerini yürütmek ama daha genel olarak sınıfsal olarak ekonomik bir yeterliliğe sahip olmak durumunda da kalmışlardır.

Bu aşamadan itibaren dini çevreler, kendilerinin ekonomi ile ilişkisini kritik etmeye başlamışlardır. Ortaya çıkan yeni vasatta, bazı dini yapıların vakıf mantığından şirket mantığına evrildiği yönündeki eleştiriler bunların en bilinenlerinden biridir. Zira dağıtmayı önceleyen vakfın biriktirmeyi önceleyen şirkete dönüşümü, zihniyet kodları bakımından oldukça farklı göndermelere sahiptir.

Bütün eleştirilere rağmen Türkiye’de dindarların yapmaya çalıştığı şey özünde “kapitalist bir dünyada kendi değerleriyle var olma çabası” olarak değerlendirilmelidir. Ancak yakın zamanda uygulanmamış bir modeli kapitalist ekonomik düzlemde inşa etmek kolay gerçekleştirilebilecek bir aşama değildir. Dini çevreler tarafından alternatif model üretme ile sisteme eklenme arasında gelip giden uygulamalar tek boyutlu olarak ele alınabilecek uygulamalar değildir. Dolayısıyla Türkiye’de dindarların ekonomik hayatla ilişkisini bazı özel alanlar üzerinden ve her birini kendi içinde analiz etmek daha doğru sonuca ulaştırabilir.

Türkiye’de dini hassasiyeti olan kesimlerin kendi ekonomik modelini ortaya koyma arayışında “İslami Finans Kurumları”, MÜSİAD ve “İslami Holdingler” önemli bir yer tutar. İslami Finans Kurumları ya da Faizsiz Finans Kurumları ilk olarak Özal hükümeti zamanında Ortadoğu sermayesini Türkiye’ye çekmek amacıyla kurulmuştur. Ancak dini çevreler, ekonomik faaliyetlerini faize bulaşmadan sürdürebilmek için gereken finans kaynağı için Faizsiz Finans Kurumlarını bir alternatif olarak görmüşlerdir. Bir taraftan kurulmaya başlayan “İslami Holdingler” için zaten böyle bir kaynak da gerekliydi.

“İslami Holding” ifadesi esasında sermaye yapısı itibarıyla kar ortaklı-

ğına dayalı oluşturulan ticari kuruluşları niteler. Bu kuruluşların “İslami” olarak nitelenmesi genellikle sahipleri ya da kurucularının dini hassasiyeti ve faizle iş yapmama konusundaki hassasiyeti ile ilgilidir. Ancak bu kuruluşlar sermaye yapısı, farklı bir sosyal tabanın ticari taleplerini yansıtması açısından İstanbul sermayesi ya da yerleşik sermaye tarafından bir rakip olarak görülmüşlerdir. Bir süre toplumun ilgisini çeken bu kuruluşlar, ticari hayattaki tecrübesizlikleri, yerleşik sermayenin engellemeleri, devletin ötekileştirici tutumu ve bazı yanlış uygulamaları sonucu bir alternatif olmaktan çıkmış, karşılıklarına çıkan engellemelerle birlikte etkisini kaybetmiştir. Kendilerine “Anadolu Aslanları” nitelemesi de uygun görülen bu sermaye grubunun dayandığı sosyal taban ve iş yapma biçimi yerleşik sermayeyi rahatsız etmiştir.

MÜSİAD yerleşik sermayeye karşı belirli hassasiyetlere sahip bir işadamları grubunun 1990 yılında kurduğu bir dernektir. MÜSİAD, İstanbul sermayesine karşı yıllarca sermaye ilişkilerinin dışında tutulmuş ve ekonomik gelişmelerden payını alamamış kesimlerin itirazını dillendiren ve merkeze yürüyüşünü temsil eden bir fonksiyona sahiptir. Bu sebeple 28 Şubat sürecinde “yeşil sermaye” tartışmalarıyla canlanan irtica söylemi, aslında bir sınıfsal mücadelenin ideolojik bir çerçevede yürütülmesinden başka bir şey değildir. Ancak MÜSİAD, 28 Şubat sürecinde önemli bir baskı görmesine rağmen üye sayısını diğer dönemlere göre daha fazla artırmıştır. Bu durum MÜSİAD’ın toplumsal tabanının hafife alınmayacak kadar geniş ve temsil kabiliyeti yüksek bir işadamları derneği olduğunu göstermektedir.

Faizsiz Finans Kurumları, “İslami Holdingler” ve MÜSİAD birlikte değerlendirildiğinde dindarların ekonomik hayatta yer almak için kendi değerlerine uygun bir ekonomik model üretmek üzere oluşturduğu teşekküllerdir. “İslami Holdingler” bir tarafa bırakılacak olursa, bu arayış belirli bir noktaya gelmiş görünmektedir. Faizsiz Finans Kurumları yerine kurulan Katılım Bankalarının yasal statüsü güçlendirilmiş, ilk başta tepkiyle karşılanan bir ekonomik model alternatif bir model olarak Türkiye gündeminde yerini almıştır. Artık bazı üniversitelerde lisans, birçok üniversitede de lisansüstü programlarda İslam Ekonomisi bir model olarak okutulmakta, bu sistemle çalışan bankalara eleman yetiştirilmektedir. MÜSİAD ise bugün toplumsal taban bakımından Türkiye’nin en güçlü işadamları derneği olarak çalışmalarını sürdürmektedir.

Türkiye’de dindar kesimin hassasiyetlerini gözeterek ekonomik bir model sürdüren kurumların varlığı, inandığı değerlerle hayatını sürdürmek isteyen bir sınıfın artık yerleşik hale geldiğini göstermektedir. Bu sınıfın ekonomik refahının artması, sosyal yaşamda kendini var edecek alternatif uygulamalara yönelmesini de beraberinde getirmiştir. Daha açık bir ifadeyle

le, dindar kesim kendi hassasiyetlerine uygun bir ekonomik model arayışı yanında sosyal yaşamda da kendi değerlerine uygun alternatiflerle yer almak istemiştir. Bu sınıfın tercihlerini İslami tatil, İslami moda gibi kavramlar üzerinden analiz etmek mümkündür.

Tatil, ekonomik yeterlilikle ilgilidir. Ancak tatile gidecek ekonomik yeterliliğe ulaştıktan sonra kendi değerlerine uygun tatil arayışı ortaya çıkar. Bu bağlamda Türkiye'de yükselen bir sınıf olarak dindarlar, kendi değerlerine uygun bir tatil kültürünün ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu sınıfın tatile yapacağı yatırımı değerlendirmek isteyen sermaye de dini hassasiyetlere uygun tatil mekânları üretmiştir. Ancak "İslami tatil" israf, gösteriş olarak nitelenerek eleştirilere konu olmuştur. Çünkü tatil, kendi içinde belirli ölçüde israf ve gösterişle iç içe geçmiş uygulamalar barındırır. Böylelikle "İslami tatil" din diline yer etmiş diğergamlık, paylaşma, israf ve gösterişten uzak durma vb. kavramsallaştırmalarla bir araya getirilmekte zorlanan bir davranış kalıbını imler. Çünkü tatil mekânları nihayetinde belirli bir kesimin gelir yetersizliği vb. sebeplerle ulaşmayacağı ama bir kesimin de nihayetinde zevklerini tatmin etmek üzere yöneldiği yerlerdir.

Gerek dindar kesimin kendi içinden gerekse dışarıdan yükselen eleştiriler bu yeni davranış kalıplarını tartışmaya açar. Daha açıkçası dindarların tatil yapmak üzere bütçesinin belirli bir kısmını ayırması, dini değerlerin eşlik ettiği bir yaşam tarzının inşası mıdır yoksa dini açıdan eleştiriyi hak eden bir uygulama mıdır?

Zira İslam kültürünün bir yönü Müslümanın daima israftan kaçınmasını, azla yetinmesini, elindekini akraba ve yakınları ile paylaşmasını, yoksulu gözetmesini, ihtiyaç sahiplerine vermesini salık verir. Diğer bir deyişle, İslami tatil uygulamaları başta olmak üzere dindarların yöneldiği yeni davranış kalıpları azla yetinmeyi, israf yapmamayı, gösterişten uzak durmayı telkin eden sosyokültürel bir davranış setinin yerini, sermaye biriktirmenin, dünyevi kazancı önemsemenin, pahalı ve gösterişli yerlerde tatil yapmanın mubah sayıldığı bir davranış setiyle yer değiştirmesi olarak okundu. Bu da dini hassasiyetlerin kaybolması anlamına gelmekteydi. Gerçekte olan dini değerlere uygun alternatif bir yaşam modelinin inşası mıydı yoksa var olan yaşam düzenine eklenmenin meşrulaştırılması mıydı? Bu noktada dindarlara yöneltilen en önemli eleştirilerden biri alternatif üretmek yerine daha önce ekonomik yetersizlikler sebebiyle erişilemeyen davranış kalıplarının başına "İslami" sıfatı getirilerek içselleştirilmesidir.

"İslami moda" kavramsallaştırması bu görüşü haklı çıkaracak en önemli kavramsallaştırmalardan biridir. Zira moda ortaya çıktığı andan itibaren kendini yok etmeye ant içmiş yegâne olgudur. Diğer bir tabirle modanın

varlığı yokluğuna bağlıdır. Tüketimde sürekli yenilenmeyi öngören moda, tüketimin ihtiyaçtan ziyade fark edilme, beğenilme, sergileme üzerine inşa edildiği bir içerik taşıır.

Tüketim toplumunda akışkan hale gelen kimlikler sürekli yeniden kurulmakla yüz yüzedir. Kimliğin gösterenleri olarak iş gören önemli unsurlardan biri de modadır. Diğer bir deyişle moda kendini sınıfsal olarak var etmenin, diğerlerinden ayırmanın, ayrıştırmayı pekiştirmenin aracıdır. Kullanılan markalar sadece zevkleri yansıtmaz aynı zamanda sınıfsal özelliklere işaret eder.

Moda bireylere tükettikleri üzerinden kimlik kurmayı telkin ederken bu kimliği sürekli değiştirmeyi de telkin eder. Bireylere özgürlüklerini sınırsızca yaşayacakları bir alan olduğu hissini veren moda ile gerçekte gözden kaçan şey, arzuların yönetiminin moda tasarımcılarına ve sermaye sahiplerine bırakılmasıdır.

İlk bakışta fark edilme, gösteriş, israf gibi kavramlarla örtüştüğü hemen fark edilen modanın “İslamisini” üretmek ne kadar İslamidir. Dindar elitlere hitap eden moda dergileri bu konuda fikir verecek düzeydedir. “İslami moda dergileri” tüketimi teşvik etmek bakımından diğer moda dergilerinden farklı değildir. Bu dergiler, kadınların politik ve entelektüel kimliğini ve özne olma rolünü desteklemek yerine, onları kocalarının statülerini sergilemeye yönelterek tüketici rollerini pekiştirmektedir. Diğer bir ifade ile bu dergilerde rol model olarak sunulan kadınlar kendi kimliklerinin temsilcisi olmak yerine eşlerinin zenginliğinin gösterenidir.

-VIII-

MODERNİTE-GELENEK İKİLEMİ BAĞLAMINDA AİLEDE DEĞİŞİM, AİLE POLİTİKALARI VE GEÇ EVLİLİK

Fahri ÇAKI*

Modernite genellikle geleneğin zıddı olarak görülür ve geleneksel olanın yerini yeniliğin alması sürecini doğurur. Örneğin otoriteye saygı, dine vurgu, erkek egemen kültür, kürtaj ve boşanmaya toleranssızlık, milli gurur, çocuk yetiştirmeye önem vb. geleneksel değerlere örnek gösterilirken modernlik tüm bunların zıddı olarak görülür.

Değişim ve yenilik her zaman belli bir korku ve endişe yaratır. Nitekim son üç yüzyılda Türkiye'nin (ve diğer Müslüman toplumların) yaşadıkları modernleşme süreçleri belli dönemlerde belli korku ve endişelerin öne çıkmasını sağlamıştır. Önce “din elden gidiyor” korkusu öne çıktı. Sonra “laiklik elden gidiyor” korkusu. Son 15-20 yıl boyunca da “aile elden gidiyor” korkusu gözlemleniyor.

Türkiye’de modernleşmenin entelektüel öncü savunucuları aile yapımızı hep bir sorun kaynağı olarak görmüşlerdir. Ziya Gökalp, mesela, İslam kültürü ve değerleri etkisinde şekillenen Osmanlı aile yapısından şikâyetçi görünür. Gökalp, İslam-öncesi Türk aile yapısının eşitlikçi ve demokratik nitelikler taşıırken İslam kültürünün etkisi altına girdikten sonra bu niteliklerini kaybettiğinden yakınıdır. Prens Sabahattin ise Osmanlı aile yapısının ürettiği birey profilinden şikâyet etmektedir. Ona göre bu birey, kamucu bir zihniyete sahiptir ki Türkiye’nin sorunlarından kurtarılabilmesi için bu birey profilinden biran evvel kurtulması, teşebbüsü şahsi ruhuna sahip bireylerin inşa edilmesi gereklidir. Bu çerçevede Anglo-Sakson ülkelerindeki eğitim ve aile yapısı model alınmalıdır.

Devletin ve toplumun modernleştirilmesini hedef alan politikacılar aile

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Bu metin yazarın 17.04.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

yapısının ve değerlerinin değişim ve dönüşümü için de özel çabalar göstermişlerdir. İsviçre Medeni kanununun tercüme edilerek benimsenmesi, kılık-kıyafet reformları, büyük çoğunluğu kırsal alanlarda yaşayan millletin yeni bir eğitim sistemi içinde formatlanması, belli dönemlerde doğum kontrolü ve aile planlaması politikalarının devreye sokulması, dönem dönem aile, kadın ve çocuklarla ilgili yeni yasaların çıkarılması bu çabalardan bazılarıdır.

Hızlı kentleşme, göç, sanayileşme, eğitimin yaygınlaştırılması, küreselleşme, teknolojik yenilikler gibi süreçler ve bireycilik ve feminizm gibi ideolojik akımlar da aile yapısı ve değerlerinin değişiminde çok etkili oldu. “Aile elden gidiyor” korkusuna yol açan en önemli değişimleri şöyle özetleyebiliriz.

I. Ailede Değişimler

Aile yapısı ve büyüklüğünde değişim: Sanayi devrimiyle birlikte geleneksel büyük aileden çekirdek aileye hızlı bir geçiş olduğu kabul edilir. 21. Yüzyılda ise çekirdek ailenin de giderek küçüldüğü ve alternatif aile formlarına yerini bıraktığı ileri sürülür.

Geleneksel olmayan aile formlarının doğuş ve yaygınlaşması evlenme oranlarındaki düşüşe etki etmektedir. Nitekim ayrı evlerde birlikte yaşamak, kohabitasyon, eşcinsel evlilikler vb. aile formlarının popülerlik kazandığı gözlenmektedir.

Evlenme yaşının geciktirilmesi gibi çocuk sahibi olma yaşının da geciktirildiği gözlenir. Kariyerlerini önceleyen kadın sayısının hızla yükseldiği gibi evlenseler dahi çocuksuzluğu tercih edenlerin sayısı da artma eğilimindedir.

Aile yapısı ve büyüklüğündeki küçülmeye yönelik değişim aile üyelerinin zamanı ve mekânı kullanımlarında ve kan-bağına dayalı akrabalık ilişkilerinde de önemli değişimleri beraberinde getirir. Genel olarak, giderek küçülen ailenin üyeleri arasında daha kısıtlı ortak faaliyetlerin gerçekleştirildiği, aynı mekânda paralel yaşamlar sürdürdükleri ileri sürülebilir. Çocuklar açısından bakıldığında etraflarında çok daha az halalar, teyzeler, amcalar, dayılar, büyük ebeveynlerle kuşatıldıkları ve daha fazla oranda üvey anne/baba, üvey kardeş, anne/baba partneri vb. ile muhatap oldukları söylenebilir (SIRC, 2008, 19).

Doğurganlığın azalması: Bir toplumun mevcut nüfusunu koruyabilmesi için yani nüfusun kendisini yenileyebilmesi için gereken doğurganlık oranının (doğurganlık yenilenme oranı) kadın başına 2.1 olduğu kabul edilir. Bu açıdan bakıldığında yüksek gelirli ülkelerde doğurganlık oranlarının hızla azaldığı görülmektedir.

İslam ülkeleri 1950 ile 2007 yılları arasında 104 milyondan 432 milyona yükselen şaşkırtıcı bir nüfus artışı yaşasalar da bu ülkeler içerisinde İran, Tunus ve Türkiye gibi ülkelerin şimdiki toplam doğurganlık oranları Avrupa, Kuzey Amerika ve Uzak Doğu'dan çok farklı görünmemektedir. İran'da, örneğin 1983'de 6.5 olan toplam doğurganlık oranı 2000'de 2.2'ye ve 2010'da 1.67'ye düşmüştür. Zikredilen diğer İslam ülkelerinde de günümüzde toplam doğurganlık oranı 2.1 olan yenilenme oranının altındadırlar (Kotkin, 2012, 11).

Boşanma: Ailenin değişimiyle ilgili trendlerden birisi de boşanma oranlarındaki hızlı yükseliştir. Boşanma, sadece yasal düzenlemelerle kolaylaştırılmış değildir, aynı zamanda birçok toplumda sosyal olarak kabul görmüş de bir olgudur. Nitekim Batı toplumlarındaki boşanma oranları dünyanın diğer bölgelerinden çok daha fazla görünmektedir (Wardle, 2015, 241; Becker, 1993, 350).

Baskerville'e göre devlet boşanmayı olumlu görür ve bu sayede bir boşanma makinesine dönüşmüştür ve boşanmalardan yararlanan geniş bir sektör (hâkimler, avukatlar, sosyal hizmet uzmanları, danışmanlar, psikologlar vb.) oluşmuştur (Baskerville, 2009, 172-74).

Kohabitasyon: Bireylerin evlilik bağı olmadan birlikte yaşaması anlamına gelen kohabitasyona başvurmadaki patlama da ailedeki değişimler bağlamında sıklıkla dile getirilmektedir (bkz. Örneğin Wardle, 2015, 242; Becker, 1993, 350). Kohabitasyonun özellikle gençler (20-34 yaş arası) ve üniversite öğrencileri arasında daha yaygın olduğu vurgulansa da (OECD, 2011, 24) diğer sosyal gruplar arasında da yaygınlaşmakta olduğu gözlenir. Öte yandan, geçmişte kohabitasyon (ve evlilik-dışı doğumlar) akademik ve popüler söylemlerde ciddi bir sosyal problem olarak görülse de 21. Yüzyılda Batılı toplumlarda artık sosyal bir kabul gördüğü söylenebilir.

Yalnız annelerin ve tek ebeveynli ailelerin sayısında artış: Ailedeki önemli değişimlerden birisi de tek ebeveynli ailelerin (özellikle yalnız annelerin) sayısındaki hızlı artıştır. Kohabitasyonun ve boşanmanın aksine yalnız annelik hala bir sosyal problem olarak görülmektedir (SIRC, 2008, 18) çünkü bu trend bir yandan evlilik-dışı çocuk doğumlarının toplumda yükselmesi ve diğer yandan yalnız annenin akademik başarısızlık, yoksulluk, stress, dışlanma ve yalnızlaşma vb güçlüklerle karşılaşması anlamına gelmektedir (Zimmerman, 1992, 424).

Eşcinsel evlilikler: eşcinsellik tarihte yeni değildir ancak onun yasallaşması yeni bir olgudur. Bu olgu özellikle Batı toplumlarında dikkat çekmektedir.

Aile-içi rollerde, değerlerde ve dindarlıkta değişimler: Ailede değişimlere yol açan faktörlerden birisi de aile içi rollerin ve değerlerin dönüşmesidir.

Bu süreçte etkili unsurlardan birisi ideoloji ve değerlerdeki dönüşümdür. Bu bağlamda özellikle feminizm, bireycilik ve eşitlik akımlarının önemli bir rol oynadığı söylenebilir (Duncan, 2007, 1283-86). Ancak, bazılarına göre ailenin krizi sadece 1960'lardaki siyasi ve feminist radikalizmin etkisiyle doğmamıştır, doğrudan modernizm ile ilgilidir (Baskerville, 2009, 169).

Kadınların eğitim ve iş yaşamına katılımlarının yükselmesine paralel olarak geleneksel aile-içi roller ve davranış kalıpları da değişmektedir. Erkeğin ekmek-kazanıcı olduğu ve kadının da ev ve çocuk işleriyle uğraştığı geleneksel çekirdek aileden artık kadının da ekmek-kazanıcı bir aktöre dönüştüğü bir aileye doğru küresel bir evrilme gözlenmektedir. Bu süreçte belki de en fazla darbe yiyen taraf baba olmuştur. Nitekim aile-içi ilişkiler ve sorumluluklarda kadın-erkek eşitliği fikri popülerlik kazanmakla kalmamış annenin çoğu durumda artık babanın rolünü de üstlendiği yeni bir resim doğmuştur. Anne, aile ile ilgili her konunun uzmanı ve yetkilisi rolünü üstlenmeye başlamıştır ve “uzmanlar” ve medya da bu algıyı pekiştiren pozisyonlar almıştır. Bu yeni ailede baba kendine özgü rolleri olan bir kişi olmaktan çıkıp yardımcı ya da yedek bir anne rolüne bürünmeye zorlanmıştır. McCann'ın deyimiyle “yeni baba, annelik arabasında yalnızca beşinci bir tekerlek” olmaya indirgenmiştir (McCann, 1999, 47).

Baba, aile içinde bir rol erozyonu yaşarken çocuk ailede merkezi bir rol edinmeye başlamıştır. Bu, çocuk hakları söyleminin yasal ve siyasal bir destek kazanmasıyla pekiştirilmiştir. Çocuk hakları yönelimi aslında bireyselcilik akımının bir uzantısıdır ama aynı zamanda çocukların refah ve selameti endişeleriyle de yakından ilgili görünmektedir. Nitekim bu yönelimin iki boyutundan birincisi, çocukların eğitim ve sağlık gibi sosyal haklarına yönelik hizmetlere erişim olanaklarının geliştirilmesidir. İkinci boyut ise, çocukların siyasal hakları (özellikle kendilerini doğrudan ilgilendiren kararlara katılım hakkı) hakkında farkındalık oluşturmalarının sağlanmasıdır.

Küreselleşmenin etkileri: Küreselleşme, öncelikle uluslararası ticaretin, yatırımların ve sermaye akışının büyümesi yoluyla ulusal ekonomik sistemlerin etkileşim ve entegrasyonuna yol açan makro-ekonomik bir fenomen olarak görülür. Giddens gibi birçok sosyolog küreselleşen ekonominin ve iş yaşantısının bireyler ve aileler üzerindeki dayatmalarına birçok örnek verirler. Küreselleşen iş dünyası, örneğin, rekabet ve üretimin verimliliği gerekçelerine dayanarak çalışanlarından daha fazla zamanlarını işlerine ayırmalarını ister. Böylece bireyler ailelerine daha az zaman ayırırlar ve dolayısıyla iş, aileden önce gelmeye başlar.

Küreselleşme, küresel medya ve kültür kurumları üzerinden feminizm gibi ideolojileri, kadın-erkek eşitliği fikirlerini de küresel ölçekte yaygınlaş-

tırır. Küreselleşme, aynı zamanda tüketim kültürünü de tüm toplumlarda yaygınlaştırır ki bu da aile yaşamını ve ilişkilerini derinden etkiler.

II. Aile Politikaları

Yukarıda kısaca zikredilen değişimler bazı toplumsal aktörleri endişelendirdiği gibi hükümetleri de bir takım eylemlere sevk eder. Hükümetler, bazı değişimleri önlemek veya hızlandırmak için çeşitli politikaları devreye sokar. Bunlar içinde en sık rastlanan politikalar aşağıda özetlenmektedir.

a) Nüfus Planlaması ve Gelir Destek Politikaları

Nüfus fazlası olan ülkeler genellikle doğurganlığı sınırlayan politikalar uygularken nüfus yenileme seviyesi düşük olan ülkeler de doğurganlığı teşvik edici politikalar uygulamaya çalışırlar. Bu politikalar temelde gelir desteklerini içerir. Gelir destek politikaları doğurganlığı yükseltmek, yoksul ailelere destek ve çocuk refahını geliştirmek amacıyla güden uygulamaları içerir ve ülkelere göre farklılıklar gösterebilir.

b) Aile-İş Barışı Politikaları

İş-aile politikaları ebeveynlerin (özellikle annelerin) çalışma gereksinimleri ile çocuklarının bakımı arasındaki potansiyel çatışmalara ilişkin politikalarlardır. Teorik olarak ebeveynlerin iş hayatında olmaları daha yüksek aile geliri anlamına gelir. Ancak pratikte bu, özellikle düşük gelirli ve düzensiz işlerde çalışan ebeveynlerin aile yaşamları ve ebeveynlik sorumluluklarında birçok soruna neden olur. İşte bu sorunların aşılmasına yardımcı olmak üzere devreye sokulan çeşitli aile-iş barışı politikaları görülebilmektedir.

Bunlardan birisi, **doğum iznidir**. Birçok ülke farklı şekillerde bunu uygulamaktadırlar. Doğum izni, yeni doğmuş çocuğu olan veya evlatlık edinmiş olan ebeveynlerin işleri koruma altında olmak üzere belli bir süreliğine izne ayrılmalıdır.

İkinci bir uygulama **esnek iş sözleşmeleridir**. Esneklik bir yandan çalışma saatlerinde bir yandan da çalışma yerinde söz konusu olabilir.

Üçüncü bir uygulama ise **çocuk bakımıdır**. Çocuk-bakım hizmetleri, endüstrileşme çağının başında devletin ve toplumun yetimler ve yalnız/çalışan annelerin sahipsiz çocukları hakkındaki endişeleri sonucu doğmuştur. 20. Yüzyılın başında çocuk-bakım hizmetlerinin ana amacı maddi yardımdan eğitime dönüşmüştür. Bu dönemde çocuk-bakım hizmeti sunan kuruluşlar sadece çalışan annelerin yoksul çocuklarına gündüz bakım hizmeti sunmakla kalmamışlar aynı zamanda alt sınıfların çocuklarına okul-öncesi eğitim hizmeti de sunmuşlardır. Amaç, çocukların sosyal ve bireysel gelişimlerini desteklemektir.

c) Tek-Ebeveynli Ailelerle İlgili Politikalar

Tek ebeveynli aileler sorununun yaygın olduğu toplumlarda sorunu aşma amaçlı politikalar da bir çeşitlilik gösterir. Üzerinde özellikle durulan hususlardan birisi kayıp babaların aile ile maddi ve manevi ilişkisini güçlendirmektir. Bu bağlamda kayıp babaların bir yandan maddi sorumluluk almaya ve gelirlerinin bir kısmını çocuklarına ayırmaya diğer yandan da çocuklarıyla kaliteli zaman geçirmeye özendirici programlar, eğitim faaliyetleri ve kampanyalar düzenlendiği görülmektedir.

Bu bağlamdaki politika uygulamalarından bir diğeri de **evlilik-dışı hamileliklerin önlenmesine** dönüktür. Bazı sosyal ve siyasi aktörler (muhafazakârlar) gençleri evliliğe kadar cinsel aktivitelerden uzak tutmaya odaklı programlar öngörürlerken diğerleri (liberaller) cinsel açıdan aktif gençler arasında gebelikten korunmaya odaklı programları öncelerler.

Evlilik-dışı gebeliklerin önlenmesi uygulamalarına paralel olarak doğrudan **evliliğin teşvik edilmesi** yönünde de politikalar üretilmektedir. Türkiye’de de son yıllarda uygulamaya giren “çeyiz parası” desteği veya boşanmaları zorlaştırıcı yasal düzenlemeler bunlara birer örnektir.

III. Aile Politikalarının Eleştirisi

Modernleşmeyle birlikte baş gösteren aile sorunlarına karşı geliştirilen aile politikalarına yöneltilebilecek en 3 ana eleştiri noktası olduğunu ileri sürebiliriz:

- 1) Devreye sokulan aile politikalarının birçoğu mevcut sorunlara yemelerini eklemeyele sonuçlanmaktadır. Örneğin, aile planlaması politikaları devreye sokulduktan sonra düşüşe geçen nüfusu yeniden arttırmayı amaçlayan politikalar artık işe yaramamaktadır. Diğer bir deyişle nüfus artışı durdurulmakta fakat onu yeniden arttırma gereği ortaya çıktığında uygulamaya konulan politikalar etkisiz kalmaktadır.
- 2) Aile politikalarının pek çoğu gerçekte aileyi koruma kaygısından ziyade kapitalizmin gereksinimlerine cevap vermeyi amaçlamaktadır. Örneğin, aile-iş gerginliğini azaltma maksatlı politikalar (doğum izni, çalışan annelerin çocukları için işyerlerinde kreşler açma, esnek çalışma saatleri getirme vb.) görünüş itibariyle kadını ve aileyi korumaya yönelik olsa da gerçekte kapitalizmin işine yarayan politikalarıdır.
- 3) Aile politikalarının pek çoğu milli kültürü ve gelenekleri dikkate almayan, yukarıdan aşağıya dayatılan ve esas itibariyle Batı’dan aktarma yoluyla devreye sokulan politikalarıdır. Bu bağlamda oluşturulan yasal düzenlemeler de aile bütünlüğünü tehdit edici sonuçlar do-

ğurabilmektedir. Örneğin 2011'de imza atılan İstanbul Sözleşmesi çerçevesinde başlatılan uygulamalar, toplumsal cinsiyet eşitliği adı altında Türk ailesinin bütünlüğünü bozucu sonuçlara zemin hazırlamaktadır.

Aile politikaları, programları ve kampanyaları hususunda devlet kadar bazı sivil toplum kuruluşlarının da etkili olduğu gözlenmektedir. Örneğin, KADEM adlı kuruluşun aile-içi şiddete karşı yürüttüğü kampanyalar ve medyada yer verdiği afişler, erkeği vahşi hayvanlarla mukayese ederek aile içerisindeki itibarını zedeleyebilecek bir etkiye sahiptir. 2019 yılındaki 8 Mart Kadınlar günü etkinlikleri sırasında kullanılan bazı pankartlar, sloganlar ve açıklamalar da Türk aile bütünlüğünün hedef alındığının göstergeleri olarak okunabilir.

Elbette devletin aile politikaları geliştirmesinin ve bunları uygulamaya koymasının bizatihi kendisi sorun değildir. Sorun, bu politikaların oluşturulmasında gözetilen temel kaygılar ve hedefler ile uygulama konan politikaların gerçek yaşamdaki etkilerinde kendini gösterir. Toplumsal çıkarlarını dikkate alan her devlet aile politikaları üretecek ve uygulayacaktır. Bununla birlikte Türkiye'de gerek devlet gerekse toplum hem modernleşmeye karşı büyük bir arzu ve çaba göstermekte hem de eşzamanlı olarak modernleşmenin yarattığı etkilere karşı gelenekleri korumanın savunuculuğunu yapmaktadır. Ne var ki bu çabanın belli bir sistematik programa ve kurama dayandığını söylemek zordur. Bu nedenle modernleşme ve gelenek arasında adeta rekabete dayalı ve dolayısıyla çelişkilerle dolu yaşamsal süreçlere tanık olunmaktadır. Çelişkilerden arınmak için modernleşme ile gelenek arasında bir seçim mi gereklidir? Aile hayatı bağlamında bu ikisiyle nasıl bir ilişki kurulmalıdır? Gelenek modern sorunların çözümüne yardımcı olabilir mi? Spesifik olarak aile kurumuyla ilgili beliren ve kökleşen sorunların çözümünde gelenekten yararlanabilir miyiz? Bu yazı geç evliliklere odaklanarak bu konuda bir öneri sunmayı amaçlamaktadır. Ama bunun öncesinde modernleşme ve gelenek ikilemine ilişkin bazı kuramsal yaklaşımlara değinmek yararlı olacaktır.

IV. Modernleşme ve Gelenek İkilemi

Giddens'a göre aile, gelenek ve modernite arasındaki mücadelelerin yeridir, aynı zamanda onlar için bir metafordur. Politikacılar ve aktivistler rutin olarak aile yaşamının bozulmasını teşhis ediyor ve geleneksel aileye dönüş çağrısında bulunuyorlar. Giddens'a göre gelenekler her zaman grupların, toplulukların veya toplulukların mülküdür. Bireyler gelenekleri ve adetleri izleyebilir, ancak gelenekler alışkanlıklardaki gibi bireysel davranış nitelikli değildir.

Gelenek (lat. Traditio) kelimesinin kökeni, bireylerin, grupların, ulusların ve insanlığın kültürel kimliğini gösteren değerlerin, özelliklerin, geleneklerin ve ilkelerin, formların aktarılması, sunulması ve sürdürülmesi sürecine işaret eder (Petković, 2007, 24).

Edward Shils'e göre, gelenek, geçmişten günümüze aktarılan herhangi bir şeydir. Maddi nesnelere, inançlar, imgeler, uygulamalar ve kurumları içerir... Geçmişte yaratılmış, gerçekleştirilmiş ya da geçmişte var olduğuna inanılan, geçmişte gerçekleşmiş olduğuna inanılan bir şeydir. (Shils, 1981, 12-13).

Modernleşme ve gelenek arasındaki ilişki hakkındaki kuramsal yaklaşımları 4 ana grupta toplamamız mümkündür.

a) *Gelenek-Modernite Karşıtlığı Yaklaşımı*

50'li ve 60'lı yıllarda T. Parsons, D. Lerner, S.N. Eisenstadt veya A. Inkeles gibi figürlerce yapılan sayısız araştırma, modernleşme teorisinin ilk taşı hazırlamıştı. Bu teori, iki tür sosyal sistemi ayırt eden tarihsel gelişime atıf yapıyordu: geleneksel sistem ve modern sistem. İkincisi açıkça batı toplumlarına gönderme yapıyor. Modernleşme, batılı olmayan toplumların ancak geleneksel kültürlerini terk ederken kucaklayabilecekleri tipik bir oksidental süreç olarak görülüyordu. Dolayısıyla klasik modernleşme teorisinde modernlik ve gelenek açık bir karşıtlık içermektedir. Basit bir ifadeyle birinin olduğu yerde öbürüne yer yoktur.

b) *Gelenek-Modernite Birlikteliği Yaklaşımı*

Sonraki on yıllarda klasik modernleşme teorisinin bu katı yaklaşımından vazgeçilmeye başlandı. Modernleşme ve geleneğin bir arada olabileceği kabul edilmeye başlandı. Nitekim Petković'in de belirttiği gibi "klasik modernleşme teorisi geleneğe karşıyken, çağdaş sosyoloji literatüründe bu ikisinin birbirini dışlamadığı görüşü yaygınlık kazanmış bulunmaktadır" (Petković 2007, 25,).

Örneğin Huntington (1971) "gelenek ve modernitenin" karşılıklı olarak birbirini dışladığına" inanmanın yanlış olduğunu ileri sürdü. Ona göre, "modern toplum basitçe modern değildir; o hem modern ve gelenekseldir. Tutumlar ve davranış kalıpları bazı durumlarda kaynaşabilir; diğerlerinde, rahatça bir arada bulunabilirler."

Bellah ise Japonya'da dinin, modernleşmenin önünü açıcı, olumlu bir rol oynarken Türkiye'de dinin modernleşmenin hızlanmasını sağlayamadığını belirtir (Altun, 2000, 174-75). Reinhard Bendix de benzer bir pozisyon takınmış ve Japonya'da Samuraylık geleneğinin Japon modernleşmesindeki *olumlu* rolleri üzerinde durmuştur (Altun, 2000, 179).

Appelbaum'a göre (1998, 92), gelenek ve modernite arasındaki karşılık sahte bir ikiliğe dayanır. Aslında gelenek ve modernite iç içe geçmiştir ve birbirini etkiler. Bu nedenle modernitenin geleneğin yerini almasından ziyade, ona eklenmesinden söz etmek daha doğrudur.

Joseph R. Gusfield da, 1967'de yayınladığı bir makalede gelenek ile ilgili 7 yanılı olduğunu ileri sürmüştü. Buna göre;

Yanılı 1: gelişmekte olan toplumlar statik bir toplum geçmişine sahiptirler.

Yanılı 2: geleneksel kültür, birbiriyle tutarlı normlar ve değerler bütünüdür.

Yanılı 3: geleneksel toplum homojen bir toplumsal yapıdır.

Yanılı 4: eski gelenekler yerini yeni değişimlere bırakır.

Yanılı 5: geleneksel ve modern formlar daima çatışma halindedir.

Yanılı 6: geleneksel ve modern birbirini dışlayan sistemlerdir.

Yanılı 7: modernleşme süreci gelenekleri zayıflatır.

Gusfield da, bu 7 yanılıya dikkat çekerek modernlik ve geleneğin birlikteliğine inananlar arasında yer almıştır. Öyle görünüyor ki yukarıda görüşlerine atıf yapılan teorisyenler modernleşme teorisine içeriden ve dışarıdan gelen eleştirilere karşı, Batı-dışı toplumlara modernleşmeyi önermekten büsbütün vazgeçmemek için, çözümünü modernleşme ve gelenek arasında beraberlik ve destekleyicilik ilişkisinin olabileceğine vurgu yapmakta bulmuşlardır. Ancak eklemek gerekir ki söz konusu beraberlik vurgusu her toplumun geleneklerini kapsayıcı bir boyutta kullanılmamaktadır.

c) Geleneğin İcadı Yaklaşımı

Geleneğin icadı fikri Anderson'ın modern ulus-devletlerle ilgili "hayali topluluklar" (1991) yaklaşımıyla doğrudan ilgilidir. Buna göre modern çağda halkların ulus haline gelmesi ancak nispeten yakın zamanda bir bölgede yaşayan bireylerin basılı sözler yoluyla (kapitalizm çağı) kendileriyle ilgili kolektif ve birleşik bir imaj oluşturmalarıyla mümkün olmuştur (Anderson 1991, 6-7). Bu "hayali topluluklar" ortak hikâyeler, efsaneler ve paylaşılan yaşam deneyimleriyle (geleneklerle) kurulur.

Anderson'ın çizgisinde ilerleyen Hobsbawm da, geleneklerin "geleneksel" toplumlarla sınırlı olmadığını, aynı zamanda modern toplumlarda da yer aldığını savunuyor. Ona göre, modernitedeki gelenekselliğinin en önemli özelliği, geleneklerin kasıtlı olarak yeni sosyal ve politik güçlerin hizmetinde oluşturulmasıdır. Modernitenin ortaya çıkmasıyla ilişkili toplumsal bozulma, 'eski' geleneklerin tasarlandığı sosyal modellerin zayıflatıldığı ve yeni - en önemlisi milliyetçi - geleneklerin boşluğu doldurmak için yeni ortaya çıkan sosyal güçler tarafından bilinçli olarak yaratıldığı bir duruma yol açtı (Hobsbawm 1992, 4-5).

Hobsbawm'a göre icat edilen gelenekler, sembolik nitelikte kurallarla yönetilen, davranış değerlerini ve davranış normlarını tekrar ederek aşılacak isteyen uygulama kümeleridir (Hobsbawm 1992, 1). Ona göre icat edilmiş geleneklerin en önemli özelliği, yeni ve bilinçli yapılar olmaları ve geçmişe sahte referanslara dayanmalarıdır. Uzun tarihsel teamül iddialarına rağmen, icat edilmiş gelenekler gerçekte modern gelişmelerdir ve organik olarak kalıtsal 'şeyleri yapma biçimleriyle' bağlantılı olmaktan çok uzaktır, genellikle kasıtlı ve daima yenilikçi olan 'sosyal mühendislik' egzersizlerine dayanırlar.'

Görülüyor ki Hobsbawm gelenekleri bir sosyal inşa olarak değerlendirir. Bu sosyal inşa sürecinde Hobsbawm, "geleneğin icadının," modern ulus-devletin doğuşunda çok önemli bir rol oynadığını ileri sürer (Hobsbawm, 1992, 1-14). Ona ve ondan etkilenen diğer birçok sosyal bilimciye göre "eski olduğu düşünülen birçok kültürel pratikler, adetler ve değerler aslında kökleri itibarıyla oldukça yenidir" (Farkas, 2016, 34).

Giddens da Hobsbawm'dan etkilenen sosyologlar arasında yer alır. Nitekim Giddens'a göre de gelenek fikri, modernitenin bir yaratımıdır ve bütün gelenekler icat edilmiş geleneklerdir. Hiçbir geleneksel toplum tamamen geleneksel değildi ve gelenekler ve adetler çeşitli nedenlerle icat edildi. Giddens'a göre*, geleneğin bilinçli yapısının yalnızca modern dönemde bulunduğunu düşünmemeliyiz. Üstelik gelenek, kasıtlı olarak inşa edilmiş olsun veya olmasın, her zaman gücü içerir. Krallar, imparatorlar, rahipler ve diğerleri uzun zamandır kendilerine uygun olmaları ve kurallarını meşru hale getirmek için gelenekleri icat etmişlerdir.

d) Geleneğin Seçilmişliği Yaklaşımı

Geleneğin icadı yaklaşımı bazı yazarlarca abartılı ve yanıltıcı bulunur. Hatta Farkas gibi bazı yazarlar "icat edilmiş geleneklerin" asla tamamen icat edilmediğini ileri sürerler. Aksine, Farkas'a göre geleneklerin, "kabul edilmeleri ve içselleştirilebilmeleri için hemen her zaman sıradan insanların kalıtsal deneyimleri ve hatıralarıyla yüklü olmaları gerekir" (Farkas, 2016, 34). Geleneğin icat edildiğini kabul etmek, yanlış, uydurma ve gerçekte var olmayan pratik, tutum ve değerlerin topluma empoze edilmesi, diğer bir deyişle toplumun kandırılması anlamına gelebilir. Bu ise pratikte pek de mümkün değildir.

Geçmişte var olmayan geleneklerin icat edilmesi yerine bu yaklaşım geçmişteki gelenekler içinde uygun ve kullanışlı olanların seçilmesi ve kullanıma sokulmasının yaygın form olduğunu kabul eder.

* Giddens, A. Runaway World. http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/events/reith_99/default.htm.

Vlastos'a atıfla Farkas, kültürel geleneklerin "seçildiklerine", miras alınmadıklarına vurgu yapar. Ona göre, "geleneklerin 'seçildiğini' belirtmek, kökenlerinin kültürel mirasta bulunabileceği anlamına gelir ki bu da ulusal kimliğin oluşturulmasında ve modernleşmede belirleyici bir role sahiptir. "İcat edilmiş gelenekler" terimi, mevcut ya da eski geleneklerin bir kısmını gerçekten yenilerini icat etmekten ziyade, onları güçlendirmek, vurgulamak ya da kurumsallaştırmak anlamına gelir. (2016, 35)

Ortak paylaşılan bir kültür duygusunu inşa etmek ve meşrulaştırmak için tarihi geçmiş kullanılır. Bu kullanım, farklı ülkelerde gözlenen benzer bir kullanım kalıbıdır. Tarihi geçmiş, "modernleşmiş geleneklerin yeniden canlandırılması, gözden geçirilmesi ve icadı için seçilebilecek, yorumlanabilecek ve kullanılacak değer yönelimleri ve sembolik gösterimler seçenekleri sağlar" (Farkas, 2016, 35).

Görüldüğü üzere "geleneğin icadı" fikrinden farklı olarak bu yaklaşım bir sosyal inşaya değil, yeniden inşaya vurgu yapar. Yeniden inşa icat ile aynı şey değil. Bu bağlamda Arnason, geleneğin icadı fikrinin, somut içeriğin belki de 'icat edilmiş' olmasına rağmen, geleneğin tarihsel ufkunun böyle olmadığını farkına varamamakla çok önemli bir noktayı kaçırdığını savunur (Arnason 2007, 23). Arnason, belirli geleneklerin icat edilebildiği halde, her zaman belirli kültürel noktalardaki belirli kültürel "dünyalar" içinde yaratıldığını ileri sürer. Bu geniş sosyo-kültürel bağlamlar, icat edilenlerin parametrelerini sağlar. Başka bir deyişle, icat edilmiş gelenekler kültürel ve tarihsel olarak konumlandırılmış bileşenlerden yapılmıştır ve bu daha geniş bağlamların özgülüğünü ve etkisini tanımak önemlidir.

V. Bir Çözüm Kaynağı Olarak Gelenek: Geç Evlilik Meselesine Alternatif Bir Yaklaşım

Bugün modernleşmenin getirdiği en önemli aile sorunlarından birisi evlenme yaşının geciktirilmesidir. Sosyal bilimciler ve politikacılar erken evliliği önemli bir sorun olarak değerlendirmekte ama geç evliliği pek de öyle görmemektedirler. Artık genç insanlar neredeyse 30 yaştan önce evlenmemektedirler ve bu normal karşılanmaktadır. Oysa bu durum ülkenin demografik yapısını etkilediği gibi aile yapısını da etkilemektedir. Her şeyden önce evliliğin bu kadar geciktirilmesi doğal değildir. Doğada her canlı belli bir biyolojik ve ruhsal olgunluğa eriştiğinde kendine bir eş (ya da eşler) arar. Hiçbir canlı türü bu süreci geciktirmek veya iptal etmek eğilimi göstermez. İnsan ırkının bir istisna olmasını gerektirecek herhangi bir neden bulunmamaktadır. Zaten çoğunlukla insan ırkı da geçmişte diğer canlı türlerinin ortak temayülünü göstermiş, belli bir biyolojik ve ruhsal olgunluğa erişen gençlerini evlendirmiştir.

Ne yazık ki toplumlar bugün bu hassasiyeti göstermemektedirler. Genel olarak evlilik ve aile kurma süreci bireylerin kendi imkânları doğrultusunda çözecekleri bir özel yaşam sorunu olarak kabul edilmektedir. Modernitenin getirdiği yeni bir boyut olan insan hakları yaklaşımı da aynı eğilimi taşımaktadır. 30 maddeden oluşan Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi'nde (EİHB) bireylerin çeşitli hak ve özgürlüklerine vurgu yapılsa da bu beyannamenin hiçbir maddesinde doğrudan evlenme ve aile kurma hakkının kullanımıyla ilgili açık bir toplumsal sorumluluk belirtilmemektedir. Bu beyannamede her bir bireyin yaşama hakkı, seyahat hakkı, özel hayatın mahremiyeti, mültecilik hakkı, uyrukluk hakkı, mülkiyet hakkı, fikir, vicdan ve din hürriyeti, ifade hakkı, örgütlenme hakkı, siyasi katılım hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hürriyeti, dinlenme, eğlenme ve tatil hakkı, öğrenim hakkı, kültürel faaliyetlere katılım hakkı bulunduğu yer verilmektedir. Spesifik olarak evlilik ve aile kurma süreciyle ilgili olarak bu beyanname şu ilkeleri ortaya koyar (madde 16):

1. *Evlilik çağına varan her erkek ve kadın, ırk, uyrukluk veya din bakımından hiçbir kısıtlamaya tabi olmaksızın evlenmek ve aile kurmak hakkına haizdir. Her erkek ve kadın evlenme konusunda, evlilik süresince ve evliliğin sona ermesinde eşit hakları haizdir.*
2. *Evlenme akdi ancak müstakbel eşlerin serbest ve tam rızasıyla yapılır.*
3. *Aile, cemiyetin tabii ve temel unsurudur, cemiyet ve devlet tarafından korunmak hakkını haizdir.*

Görüldüğü üzere EİHB, evlenme hakkını tanımakta fakat evlenecek tarafların kararlarının özgür iradeye dayanmasına vurgu yapmaktadır; bu konuda devlete ve/veya topluma bir görev yüklememektedir. Aile ancak kurulduktan sonra devlet tarafından korunması gereken bir kurum olarak ele alınmaktadır. Oysa evlenmek, tıpkı diğer haklar gibi temel insani ihtiyaçlardandır. Bir birey yoksulluktan dolayı nasıl ki eğitim hakkından mahrum bırakılamazsa aynı nedenden dolayı evlenme hakkından da mahrum bırakılamaz. Bu konuda toplum ve devlet sorumluluk üstlenmek durumundadır.

Oysa günümüzde evlilik ve aile kurumunu doğrudan olumsuz etkileyen en büyük sorun evliliğin geciktirilmesi ve evliliğe giden yolda bireyin büyük engellerle yüzleşmek zorunda olmasıdır. Her şeyden önce günümüzde evlilik, ancak öğrenim hayatı bittikten, askerlik görevi tamamlandıktan, yeterli gelir getiren bir işe yerleştikten ve evlilik hazırlıkları tamamlandıktan sonra gerçekleştirilebilecek bir aşama olarak görülmektedir. Evlilik hazırlıkları ise çok karmaşık ve yüksek maliyetli bir süreç haline gelmiş durumdadır. Kuşkusuz kapitalizm bu süreci büyük bir sektör ve kar aracı haline getirmiştir.

Günümüzde evliliğin maliyeti daha evlilik teklifi yapılmadan başlamaktadır. Flört dönemi dahi pahalı ve gösterişli seremonileri gerektirmektedir. Artık sıradan bir evlilik teklifi kimseyi tatmin etmemektedir. Aksine evlilik teklifinin özel, sıra dışı, sürpriz dolu bir boyut taşıması beklenmektedir ki tek başına bu teklif dahi büyük bir maliyettir. Nişanlılık dönemi de benzer sürprizler ve seremoniler gerektirmektedir. Bu aşamaları geçip nikâh aşamasına gelen çiftler ailelerinin ikametgâhlarından ayrı bir ikametgâh satın almak veya kiralamak ve onu en azından 50-60 bin TL değerinde mobilya ve eşyalarla donatmak zorundadırlar. Sadece nikâhın kendisi de en az 50-60 bin TL değerinde masraf gerektirmektedir (nikâh/düğün salonu kiralama, gelinlik ve damatlık kıyafetler, fotoğraf çekimleri, canlı müzik, ikramlar vb. birçok masraf). Nikâhın ardından çıkılacak balayının yaratacağı masraf da ayrı bir kalem tabii. Tüm bunlar dikkate alındığında evliliğin çok masraflı ve zor bir süreç olduğu açıktır (nişanda ve nikâhta takılacak takılarla birlikte vasat bir evliliğin bugünkü koşullarda (2018 yılı itibariyle) en az 150-200 bin TL'ye mal olduğu söylenebilir*).

Demek ki toplum evlilik ve aile kurma sürecini çok fazla zorlaştırmış bulunmaktadır. Bu zorlaştırma, esasen boşanmayı zorlaştırma amacını güdüyor olabilir. Ancak istatistiki veriler bunun çok da işe yaramadığını kanıtlar nitelikte. O halde evlilik neden hala bu kadar zor ve insanlar neden evliliği geciktirsinler? Bu durum böyle mi devam etmek zorunda?

Dolayısıyla ailedeki değişimler bağlamında öncelikle çözüm aranması gereken hususlardan birisi evliliğin şu anki karmaşıklık ve zorluktan arındırılması için ne yapılması gerektiğidir.

Bu yazıdaki savımız geleneğin bu konuda bizim için ilham ve çözüm kaynağı olabileceğidir. Türkiye’de hükümet 3 yıl önce gençlerin evliliğine katkı sağlamak için geleneksel bir değer olarak “çeyiz sandığı yardımı” uygulamasını başlattı. Bu bağlamda bankalardan ihtiyaç kredisi çekmek de bir alternatif. Ancak bunların hiçbiri evliliğin karmaşıklığını ve yüksek maliyetini giderici nitelikte değil; aksine bunlar bu durumu pekiştirici bir etkiye sahip.

Biz evliliğin basitleştirilmesi ve sadeleştirilmesi gereğini ileri sürüyoruz. Aynı zamanda mevcut durumdaki gibi geciktirilmesini de doğru bulmuyoruz**. Bu bağlamda İslami geleneğin yeniden icat ya da inşa edilmesinin bir çıkış yolu sağlayacağını ileri sürüyoruz.

* Dugun.com sitesinin hesaplamasına göre “ortalama bir düğün masrafı için en az **135 bin TL**’yi gözden çıkarmaya hazır olmalısın.” <https://dugun.com/planlama-rehberi/a-dan-z-ye-dugun-masraflari-1704>

** Evliliğin geciktirilmesine karşı çıkmanın yasal açıdan reşit olmayan çocukların evlendirilmesini savunmak anlamına gelmediğini hatırlatmak gerek.

İslami geleneğin evliliği ve aile kurmayı teşvik ettiği zaten bilinen bir gerçektir. Burada en önemli husus, İslami geleneğin nikâhın ve evliliğin sade, basit ve gösterişten uzak olmasını öngörmesidir. Bu geleneğe göre nikâhın temel şartı evlenecek olan çiftlerin evlilik isteklerini kendi hür iradeleriyle ikrar etmeleri ve en az iki şahidin nikâh akdinde hazır bulunmalarıdır. Nikâh bu kadar yalın ve basit bir işlemdir. Ancak kişilerin sosyal statülerine ve örflerine göre topluluk üyelerine yemek vermek ve eğlence düzenlemek gibi ilave etkinlikler de söz konusu olabilir. Ancak bu tür ilave etkinliklerin dahi lüksten ve gösterişten uzak kalması esastır. Buna göre, bugünkü koşullar itibariyle İslami geleneğe göre bir evlilik 5-10 bin TL'lik bir maliyetle gerçekleştirilebilir.

İslami geleneğin evlilik ve aile kurmayla ilgili en önemli özelliği ise, özellikle ilk evliliklerin topluluk sorumluluğu dâhilinde olmasıdır. Kur'an-ı Kerim bu hususla ilgili ilkesini Nur Suresinde şöyle koymuştur:

“İçinizden bekârları, köle ve cariyelerinizden iyi olanları evlendirin. Eğer fakir iseler, Allah, onları lütfu ile zenginleştirir. Allah, kuşatıcıdır, âlimdir. Evlenmeye imkân bulamayanlar, Allah kendilerine lütfuyla bu imkânı verinceye kadar, iffetlerini korusunlar” (Nur/24, 32-33).

Bu ayetler evliliği salt bireylerin değil aynı zamanda toplum/devletin bir görev ve sorumluluğu olduğunu göstermektedir. Bu görev ve sorumluluğu sadece arabuluculuk/çöpçatanlık yapmak şeklinde anlamak doğru değildir. Aksine bekârların evlilik maliyetlerinin ve geçimlikleri için gereken koşulları (istihdam) sağlanmanın da toplum/devlet görevi olduğunu düşünmemiz gerekmektedir. Dolayısıyla, İslami gelenek, devlet yönetiminde bütçe planlaması yapılırken bekârların evlendirilmesi masrafları için ayrılmış bir bütçe kalemini şart koşmaktadır diyebiliriz. Çeyiz sandığı yardımı bu devlet sorumluluğunun karşılığı değildir. Bugün belediyeler cenaze işleri sürecinde ailelere gerekli birçok desteği sağlamaktadırlar. Bunu bekârların evlendirilmesi işleri için de yapabilirler. Ya da bu sorumluluk Aileden sorumlu bakanlıkça üstlenilebilir.

VI. Bazı İtirazlar

Bu noktada tekrar etmekte fayda vardır: Evliliği geciktirmek hem insan doğasına aykırıdır hem toplum yararına aykırıdır. İslami gelenek canlandırılarak bu sorun aşılabilir. Ancak bu görüşlere yöneltilebilecek birçok itiraz bulunacaktır.

Öncelikle, gençlerin öğrenim hayatlarının onların evliliklerine engel olmasını engellemesi çözülebilir bir sorun mudur? Öğrenciyken evlenen gençler konut ve geçim sorunlarını nasıl çözecekler? Öğrencilik hayatı

devam ederken bebek sahibi olmaları yaşamlarında başka sorunlar doğurmaz mı?

Hemen belirtelim ki evliliğe bakış tarzı değiştikten sonra bu sözde sorunların hepsi çözüm bulur. Örneğin konut sorunuyla ilgili şu söylenebilir. Öğrenciler bekâr olsalar da bir konut ihtiyacı duymaktadırlar. Genellikle öğrenci evlerinde ve öğrenci yurtlarında bu ihtiyaçlarını karşılamaktadırlar. Evli öğrencilere uygun konut seçenekleri de piyasada pekâlâ yerini bulabilir. Öğrenci yurtları içerisinde evli öğrencilere özel 1+1 konut seçenekleri oluşturulabilir. Belediyeler de benzer şekilde evli öğrencilere özel sosyal konut imkânları sunabilirler. Gerek konut ihtiyaçları gerekse geçimlik gelir sorunu da mevcut olanaklar içinde sağlanabilir. Öğrenciler hâlihazırda zaten ailelerinden masraflarını karşılamaları için harçlık almaktadırlar. Ayrıca öğrenciler çeşitli burslar ve öğrenim kredisi imkânlarından da yararlanmaktadırlar. Evlenen genç erkek ve kadın öğrenciler tüm bu imkânlardan yararlanmaya devam edebilirler. Hatta iki tarafın elindeki bu aile desteği, burs ve öğrenim kredisi kullanımı imkânlarıyla birleştirildiğinde çekirdek bir aileyi geçindirecek kaynaklar sağlanmış olur. Evli gençler öğrenimlerini tamamlayıp istihdam imkânı buluncaya kadar bu koşullarda sade ama gerçek bir evlilik hayatı yaşayabilirler.

Gençlerin evli olmalarının onların akademik performanslarını olumsuz etkileyeceğini düşünmek için bir neden görünmüyor. Aksine işbirliği ve işbölümü yaparak gençler hem evliliklerini hem akademik yaşamlarını başarıyla sürdürebilirler. Bu dönemde bebek sahibi olmak mezuniyete kadar tehir edilebilir. Yine de bebek dünyaya gelirse, iş yaşamındaki doğum iznine benzer uygulamalar akademik yaşamda da devreye sokulabilir ve hatta evli öğrencilerin kaldıkları yurt ya da sosyal konutlarda kreş hizmetlerinin sağlanması yoluna gidilebilir.

VII. Diğer Muhtemel Engeller ya da Direnç Noktaları

Geç evlilik aleyhine yaptığımız tüm bu açıklamalar ve yanıtlara rağmen başka dirençler ve engeller olacaktır elbet. Ebeveynler bu direnç ve engel noktalarının muhtemelen başında gelecektir. Onlar çocuklarının öğrenim hayatları devam ederken ve bir iş-güç sahibi olmadan evlenmelerini istemeyeceklerdir. Ayrıca kendi denetimleri ve rızaları dışında bir evliliğe de karşı çıkacaklardır. Dahası, çocukları için “anlarına-şanlarına yakışır” bir düğün yapmak isteyeceklerdir. Ebeveynlerin çoğu muhtemelen öğrencilik yıllarında yapılacak evliliklerin yeterince isabetli seçimlere dayanmayacağı ve belli riskler içerebileceği kuşkusunu da taşıyacaklardır. Nitekim bugün muhafazakâr dünya görüşü ve yaşam tarzına sahip ebeveynler de bu genel temayüllerin dışında değillerdir.

Öte yandan gençlerin bizzat kendileri de yukarıda çerçevesini çizdiğimiz erken evlilik fikrine sıcak bakmayabilirler. Onlar, evliliklerinin her bakımdan özel olmasını ve hafızalarında özel bir gün olarak kalmasını isteyeceklerdir.

Kuşku yok ki gerek ebeveynlerin gerekse gençlerin sözü edilen türden kaygılar taşımaları bir yandan materyalist değerlerin ve tüketim kültürünün diğer yandan güvenlik endişelerinin ürünleridir. Bu kaygılar işine geldiği için kapitalizm tarafından sürekli beslenmekte ve kışkırtılmaktadır. Bizim öngördüğümüz çerçevedeki geciktirilmemiş evlilik* kapitalizme ve tüketim kültürüne zarar verici bir nitelik taşımaktadır. Kapitalizmin kaygılarını bir kenara bırakabiliriz. Ancak ebeveynlerin ve gençlerin kaygılarının giderilmesini göz ardı edemeyiz. Bu yüzden geciktirilmemiş evliliğin tüm aktörlere sağlayacağı yararları açıkça izah etmek gereklidir.

Öncelikle öngördüğümüz çerçevedeki evlilik, Türk-İslam geleneğinin doğal bir uzantısıdır. Geç evlilik, bizim kültürümüzün doğal gelişiminin dışında, Batı kökenli kapitalizmin ve modernizmin bir dayatmasıdır. Geciktirilmemiş evlilik, bizim inançlarımıza ve kültürümüze daha yakın bir pratiktir. Ayrıca yukarıda vurguladığımız gibi geciktirilmemiş evlilik insan doğasına ve toplum faydasına da daha uygun bir pratiktir. Medya ve diğer iletişim araçları kullanılarak bu hususlarda kamusal farkındalık yaratılabilir.

İkinci olarak, geciktirilmemiş evlilik ebeveyn ve akrabalık sistemini dışlamayı gerektirmez. Aksine ebeveyn ve akrabalık sisteminin desteğine ihtiyaç duyan bir anlayışı gerektirir. Nitekim Türk-İslam kültürü evliliklerde ebeveyn rızasına ve desteğine büyük önem verir. Bu geleneğin sürdürülmesi hem gençlerin evliliklerine sayısız yarar sağlayacak hem de ebeveynlerin güvenlik kaygılarını gidermelerine izin verecektir.

Gençlerin düğünlerinin çok özel olması ve hafızalarında özel bir yer taşıması yönündeki arzuları da yine başka bazı geleneklerden ilham alınarak tatmin edilebilir. Sünnet düğünü uygulamaları bu bağlamda bir ilham yaratabilir. Bilindiği üzere erkek çocuklarının büyük bir kısmı doğumdan kısa bir süre sonra genellikle de ilk 6 ayda sünnet ettirilmektedir. Ancak sünnet düğününün kendisi çocuğun yaşı epey ilerledikten sonra gerçekleştirilmektedir. Evlilik de tıpkı bunun gibi ilk aşamada sade ve basit bir nikâh gerçekleştirilebilir. Gençlerin öğrenimlerini tamamlamaları, istihdam edilmeleri ve belli bir refah düzeyine erişmelerinden sonra da hafızalarında özel bir gün olarak yer edinecek bir düğün yapabilirler.

* Geç evliliğin zıddı erken evlilik gibi algılanabilir. Erken evlilik, çocuk evliliklerini çağrıştırdığı için bu terimi kullanmaktan kaçınıyoruz. Onun yerine "geciktirilmemiş evlilik" terimini kullanıyoruz.

Son olarak, geciktirilmemiş evliliğin toplumda baskın hale gelmesi hem ebeveynlerin hem gençlerin bilinçaltılarında onları rahatsız eden duygu ve kaygılardan kurtulmalarını da sağlayacaktır. Geç evlilik, geç cinsel yaşam demek değildir. Gençler çoğu durumda statü olarak bekâr kalsalar bile cinsel olarak aktiftirler. Hem İslami inançlara sahip olmak hem evlilik dışı cinsel aktiviteler içinde olmak onların bilinçaltılarında bir suçluluk/günah-kârlık duygusunun yarattığı rahatsızlıkla beraberliğe mahkûm etmektedir. Çoğu ebeveyn de özellikle kız çocukları açısından bu yönde içten içe kaygılar yaşamaktadırlar. Geciktirilmemiş evlilik uygulaması tüm bu kaygıların büyük ölçüde giderecektir de. Ayrıca ebeveynler kendilerinden uzakta yaşasalar da evlilik yapan çocuklarının güvenliğinden daha fazla emin olacaktır çünkü genç çiftlerin birbirlerine sahip çıkacağını hissedeceklerdir. Geciktirilmemiş evlilikle kadın olsun erkek olsun gençler “başıboş” bir durumdan “başı bağı” bir duruma transfer olmuş olacaklardır.

VIII. Sonuç

Modernite ve gelenek ilişkisinin birbirini dışlayıcı şekilde kurgulanması günümüz toplumunda ihtiyaçlara yanıt vermek bir yana birçok yeni problemlere yol açmaktadır. Bu yazıda gençlerin 30’lu yaşlara varan geç evlilikleri bu problemlerden birisi olarak ele alınmıştır. Evlilikte gecikme bir yandan toplumun demografik yapısını bozmakta diğer yandan temel insani ihtiyaçlara ve haklara aykırılıklar doğurmaktadır.

Modernleşmeyle birlikte gündemimize giren ailevi değişimler ve sorunların aşılmasında geleneğe ilham alan politikalar yaratıcı ve etkin çözümler üretebilir. Bunun için geleneğin tamamen geçmişte olduğu gibi bugün uygulanması mümkün değildir. Geleneğin günün koşullarına göre güncellenmesi ve yaratıcı ve seçici bir şekilde hayatın içine sokulması gereklidir.

Bugünün temel sorunlarından birisi olan geç evlilik bu bağlamda düşünülebilecek önemli bir örnektir. Çerçevesi yukarıda çizildiği üzere geleneğe hareketle gençlerin geciktirilmemiş evliliği sağlanabilir. Bunun için toplumsal bir zihniyet değişikliğine ihtiyaç vardır. Bir yandan devletin bu konuyla ilgili sorumluluklarını üstlenmeye razı olması diğer yandan bir sosyal hareketin doğması her şeyi değiştirebilir.

Kaynaklar

- Altun, Fahrettin. “Modernleşme Kuramı ve Gelişme Sorunu”. Divan/1 (Haziran 2000), 123-186.
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: 1991.
- Appelbaum, David. “The Moment of Modernity”. Sacred web. Erişim 12 Nisan 2019. http://www.sacredweb.com/online_articles/sw2_appelbaum.pdf

- Arnason, J. P. 'Civilizational Analysis: A Paradigm in the Making', pp. 34 in Encyclopedia of Life Support Systems (EOLSS). UNESCO Publishing-EOLSS Publishers: Oxford (2007), UK.
- Baskerville, Stephen. "Freedom and the Family: The Family Crisis and the Future of Western Civilization," *Humanitas* 22/1-2, (2009), 168-184.
- Becker, Gray S. A Treatise on the Family. London: Harvard University Press, 1993.
- Duncan, William. C. "Does The Family Have A Future?". *North Dakota Law Review* 83 (2007), 1273-1297.
- Farkas, Maria Ildiko. "Reconstructing Tradition. The Debate on "Invented Tradition" in the Japanese Modernization". *Acta Asiatica Varsoviensia* 29 (2016).
- Giddens, Anthony. "Runaway World". BBC (12 Nisan 2019), http://news.bbc.co.uk/hi/english/static/events/reith_99/default.htm
- Gusfield, Joseph R. "Tradition and Modernity: Misplaced Polarities in the Study of Social Change". *American Journal of Sociology* 72/4 (January 1967), 351-362.
- Hobsbawm, Eric. 'Inventing Traditions'. *The Invention of Tradition*. ed. Eric Hobsbawm - Terence Ranger. Cambridge: Cambridge University Press, 1992.
- Huntington Samuel P. "The Change to Change: Modernization, Development, and Politics". *Comparative Politics* 3/3 (1971), 283-322.
- Kotkin, Joel. *The rise of post-familialism: humanity's future?* Joel Kotkin; contributing author, Anuradha Shroff, Ali Modarres, Wendell Cox; edited by Zina Klapper. Singapore: Civil Service College, 2012.
- McCann, R. (1999). "Father, Families and The Future Fatherhood in an Historical Context Perspectives on Fathering" *Perspectives on Fathering* Edited by Stuart Birks & Paul Callister, Centre for Public Policy Evaluation, New Zeland.
- OECD, *Better Policies for Better Lives. Doing Better for Families*. 2011. www.oecd.org/social/family/doingbetter
- Petković, Jelena. "Traditional Values And Modernization Challenges In Forming Urban And Rural Culture". *FACTA UNIVERSITATIS Series: Philosophy, Sociology and Psychology* 6/1, (2007), 23 - 39. UDC 316.72; 316.334.56
- Shils, Edward A. *Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press, 1981.
- SIRC, The Social Issues Research Centre. *Childhood and Family Life: Socio-demographic Changes*. UK: 2008.
- Wardle, Lynn D. "The Future of the Family: The Social and Legal Impacts of Legalizing Same-Sex Marriage" *Ave Maria Law Review*, 13/2 (2015), 237-279.
- Zimmerman, Shirley. L. "Family Trends: What Implications for Family Policy?" *Family Relations* 41/4 (October 1992), 423-429.

-IX-

AİLE SORUNLARI VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Saffet KÖSE*

Aile konusuna dikkat çeken bir örnekle başlamak isterim. Nişanlı olup evlenmede güçlük çeken gençleri evlendirmek üzere Konya'da kurulmuş bir vakıf var: Mehir Vakfı. Verilere bakıldığında vakıf şu ana kadar 14.000 çift yani 28.000 genç evlendirmiş, 40 şehirde yurtdışında düğünler yapmıştır. 1996 yılından bu yana evlendirilen çiftler arasında sadece ikisi boşanmıştır. Dünyanın boşanmaların arttığı, evlilik yaşının yükseldiği, evliliklerin azaldığı bir süreç içinde olduğu dikkate alınırsa bunun çok iyi bir sonuç olarak değerlendirilmesi gerekir. Vakıf, evlenmek isteyen ve şartlarını taşıyan -ki bu da iki asgari ücretten fazla gelire sahip olmamasıdır- bütün çiftlere açıktır ve kişisel tercihlere, şahsi ilişkilere göre hareket etmemektedir. Çünkü bütün ilahi dinlerde kadın-erkek ilişkisini meşru kılan tek yol vardır, o da nikâhtır.

Aileyi konuşurken toplumu konuştuğumuzu bilmeliyiz. Zira aile, toplumların örgütlenme biçimidir. Dolayısıyla aileyi konuşmak, o toplumu konuşmak demektir. Medeniyet tarihimize bakıldığında aile ve devlet birbirleri üzerinden tanımlanır. Buna göre aile küçük bir devlet, devlet de milletin büyük ailesidir. Ailede bir mesken vardır, orada yaşayan anne-baba ve çocuklar vardır, diğer yakınlar ve komşularla ilişkiler söz konusudur, ailenin bir bütçesi vardır, aile yönetimi vardır. Devlet de böyledir. Devletin bir toprağı, vatandaşları, yönetimi, bütçesi, komşuları ve diğer devletlerle ilişkileri söz konusudur. Görüldüğü üzere devlet ile aile kurumsal yapılarıyla birbirlerine çok benzerler. Ama aile toplumun yapı taşlarını oluşturur. Her

* Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi, Bu metin yazarın 30.10.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

bozulan aile oradan bir taşın düşmesi ve duvarda açılan bir gedik anlamına gelir. Bu sebeple aile duyarlılık gösterilmesi ve sürekli olarak konuşulması gereken bir kurumdur.

Son zamanlarda aile, baş gösteren sıkıntılar sebebiyle daha çok konuşulmaya başlanmıştır. Bununla birlikte dünyadaki trendlere baktığımızda yine de bizim ailemizin daha iyi durumda olduğunu söylememiz hakkaniyetin bir gereğidir. Ancak bazı sıkıntılar yaşadığımızı da kabul etmemiz gerekir. Bu bağlamda artılarımızın ve eksilerimizin neler olduğuna ciddiyetle eğilmemiz gerekir. Bu konuşmamızda bir nebze de olsa bunlara değinmeye çalışacağız.

Aile sorunlarının arka planında modernite ile din arasındaki gerilimin olduğunu ifade etmemiz gerekir. Ne demek istediğimi şöyle açabilirim. Modernlik, kendisini din karşıtlığı üzerine konumlandırmıştır. Bu duruşu belirleyen de tarihi süreç içinde kilisenin insanlığa yaşattığı olumsuzluklardır. Hıristiyanlığın Roma İmparatorluğunda devlet dini haline gelmesinden sonra Tanrı adına dini ve devleti yöneten sürecin başlamasıyla karşı biriken hoşnutsuzluk XVIII. yüzyılda Aydınlanma ile birlikte sonuç verdi din mabede hapsedilerek insanı merkeze alan seküler hayat tarzı yüceltildi, insan kendi kendisinin efendisi oldu. Özgürlük Tanrı'dan daha doğru bir ifade ile kiliseden bağımsızlaşma olarak tanımlandı. Teknolojinin gelişimi ile birlikte bu hayat tarzı bütün dünyayı etkisi altına almayı başardı ve dinden arınmış bir dünya projesi haline geldi. Sosyolojik tespitle insan, Tanrının tahtına oturdu. Artık aileyi ilgilendiren konular da dâhil her alanda kendi kararını kendisi veren bir insan tipi geliştirildi, siyaset ve uluslararası ilişkiler buna göre şekil aldı. Bu süreç bütün ilahi dinlerin ayrıntılarıyla düzenlediği aile konularında yüksek gerilime sebep oldu. Mesela cinsel birleşmenin tek meşru yolu olan nikâh bireysel özgürlük önünde bir engel olarak değerlendirildi. Tanrının tahtına oturan insanın tahtına da nefsi yani hazları oturdu. Dolayısıyla birçok sorun bu noktada ortaya çıktı.

Bütün ilahi kitaplarda mesela Tevrat'ta, Zebur'da İncil'de ve ahlak kitaplarının tamamında insanın en zayıf olduğu yönünün cinsel arzular olduğuna işaret edilir. Mesela Kur'an-ı Kerim bu konuda Hz. Yusuf'u (a.s.) örnek verir: Peygamber olmasına rağmen Züleyha'nın isteğine cevap verecekti ve Züleyha kapıyı kapatıp "haydi gel" dediğinde Hz. Yusuf (a.s.) da onun talebine olumlu cevap vermek üzere niyetlenmişti. Ama Cenab-ı Hak o peygamber ya da peygamberliğe hazırlanan bir genç olduğu için onu korudu. Peygamberlerin tutum ve davranışları insanlar için bir delildir. Çünkü onlar model kişiliklerdir. Aynı zamanda söz-eylem çelişkisi inandırıcılık önünde bir engel teşkil ettiği için peygamberlik görevi ile bağdaşan bir tutum değildir. Dolayısıyla Allah Teâla bütün peygamberler gibi onu da

korumuştur. Burada dikkat çekmek istediğim husus şudur: Cenab-ı Hak, peygamberinin bile şehvi arzuları konusunda bir zaaf yaşayabilecek riske sahip olduğuna dikkat çekerek diğer insanların çok daha dikkat etmesi gerektiği mesajını vermektedir. Modern dünya, cinsel hazzı serbestlik ilkesi üzerinden düzenleme eğilimindedir. Bu alan gün geçtikçe genişlemekte ve cinsel uyarıcılar yaygınlaşmaktadır. Din ise bunu nikâhla meşrulaştırmakta ve nikâhsız birleşmeleri yasaklamaktadır. Dini değerlerle modern yaşam biçimi arasında bu noktada bir problem ortaya çıkmakta ve yüksek gerilim yaşanmaktadır. Fakat bizim toplumumuzda dini değerler doğrultusunda kökleşmiş güçlü bir gelenek var ve hala hemen hemen bütün kesimler buna sahip olduğundan aile güçlü bir korunak içinde bulunmaktadır.

Kur'an Kerim'e baktığımızda aile, bu dünyada başlayıp ahiret yolunda devam edecek bir süreci ifade eder. Bu sürecin sağlıklı ve kalıcı bir şekilde devam edebilmesi için Kur'an-ı Kerim üç kavramdan bahseder. Rum Suresi 21. ayetinde söylenen üç kavram şunlardır: *Rahmet, meveddet ve sekinet*. Rahmet ve merhamet İslam'ın ana dinamiğidir. Kur'an-ı Kerim de Cenab-ı Hak, daha ilk surenin başında kendisini âlemlerin Rabbi olarak takdim ettikten hemen sonra Rahman-Rahim sıfatına vurgu yapar. Merhamet, insan açısından o kadar değerli bir özdür ki, Hz. Peygamberin şu hadisi bunu ortaya koyar: "Allah, merhametini yüz parçaya böldü, birisini dünyaya indirdi, 99'unu yanında tuttu. Onun dünyaya indirilen %1'lik dilimi bütün varlığa yetiyor, %99'unu yanında tuttu ki ahirette müminlere onunla muamele etsin diye. Hz. Peygambere soruyorlar: "Ya Rasulallah! Bunu biz insanlara müjdelese ne dersin? Peygamberimiz: Bu Allah'ın merhametidir diye cevap verir." Bu Allah'ın merhametinin büyüklüğünü gösteren muhteşem bir ifade! Cenab-ı Allah elçisini de "rahmet peygamberi" olarak gönderdiğini söylüyor. Mesela onun hayvanlara gösterdiği merhameti insanlar birbirine gösterse birçok sorun kendiliğinden çözülür.

Bir örnek verilecek olursa, Peygamberimiz bir bahçeye girmiş, bir deve ağlayarak yanına geliyor ve Hz. Peygamber onun başını okşayarak teselli ediyor sonra sahibini çağırıp diyor ki: "Bu hayvan seni bana şikâyet etti bu hayvana fazla yük vurmuşsun, yeterince dinlenmesine müsaade etmiyormuşsun ve açlık çektiriyormuşsun. Allah'ın size verdiği bu hayvan konusunda niçin Allah'tan korkmuyorsun" deyip hayvanın hakkını gözetmesi konusunda kendisini uyarıp ondan söz almıştır. Bugün merhamet peygamberinin getirdiği merhamete önce Müslümanların ihtiyacı vardır. Maalesef bu dünya vicdanını kaybetti. Kur'an-ı Kerim Müslümanlarında kendi aralarında merhametli olmasını ve onu tavsiye etmesini istemektedir. Bu da gösteriyor ki merhamet dinin ana dinamiğini oluşturmaktadır! O zaman merhamet ne anlama gelmektedir? Mesela karı- koca arasında mer-

hamet deyince ne anlamamız gerekiyor? Biraz da ona bakalım. Karı-koca arasında merhamet denildiğinde acımayı anlamamak gerekir, zira acımak incitici bir şeydir ve bir ast-üst ilişkisini deyimler, dikey ilişkiyi hatırlatır. Oysa merhamette yatay ilişki söz konusudur. Kaynaklara bakıldığında karı-koca arasında merhametin iki unsurunun olduğu anlaşılıyor. Bunlardan birisi nezaket ve zarafetle muamele etmek, kırıp dökmemek, incitmek, kabalık yapmamaktır. Bunun getirdiği bir esneklik ve gönül kapısını açıcı özelliği vardır. Mesela Kur'an-ı Kerim, Peygamber efendimiz için söylüyor: “Sen kaba birisi olsaydın, katı kalpli taş yürekli olsaydın insanlar etrafından dağılırlar giderlerdi.” Kurumsal yapıların en büyük problemi kabalık ve gereksiz sertliktir. Örneğin, bir idareci insanlara bağırıp çağırsın, haklı oldukları noktalarda insanlara hakkını teslim etmesin, çalışan diğer insanları orada tutmak zorlaşır ve orada huzur ortadan kalkar. Merhametin birinci unsuru işte budur. İkinci unsur ihsandır. İhsan; iyilik yapmak, iyi davranmak demektir. İyilik de istenileni istenildiği zaman istenildiği kadar hatta fazlasıyla ve en önemlisi içtenlikle, içten gelerek yapmak demektir. Cenab-ı Hak Kur'an-ı Kerim de iyiliği *hasene* kelimesiyle ifade eder. Hasene aynı zamanda güzellik de demektir. Şayet iyiliğe bir güzellik katılmadıysa mesela istenilen yapılmış olsa da içtenlik yoksa istemeyerek yapılmışsa ona negatif enerji yüklenmiş demektir ve bunun ne kadar iyilik anlamına geldiği tartışılması gerekir! Bahsedilen iki unsuruyla merhamet ailede hâkim olmuşsa bundan da *meveddet* doğar. Meveddet, karşılıksız ve sürekli sevgi demektir. Mahabbet, gönüldeki sevgi, meveddet onun dışarıya yansımasıdır. Dolayısıyla gönüldeki mahabbeti meveddete dönüştürecek, ilişkileri sevgi ile örecekle eylemlere de özen göstermek gerekir. Örneğin hediyeleşmek bunlardandır. Hz. Peygamber (s.a.s.), “hediyeleşin, çünkü hediye sevgiye vesiledir” buyurur. Diğer bir hadiste de hediye, kalpteki kını giderir.” buyurur. Bunun yanında yapılan iyiliğe teşekkür beklememek ama iyilik görenin teşekkür edebilmesi keza bir hata yaptığımda hatasını kabul edip özür dileyebilmesi sevgiyi örgüleyen tutum ve davranışlardandır. Mesela peygamberimiz, “biriniz hata yaptığımda özür dilesin muhatabı da o özrü kabul etsin, şayet kabul etmiyorsa aynı hatayı işlemiş gibidir.” buyurur. Kendisi de her konuda olduğu gibi bu konuda da örnektir. Bir gün ihtiyaç sahiplerine elinde bir değnekle göstererek yardım malzemesi dağıttığı esnada bir Arap Bedevisi gelip onun üzerine abanmış ve rahat çalışmasını engellemektedir. Hz. Peygamber yanlışlıkla adamın yüzünü çizmiş ve hemen ondan şöyle diyerek helallik istemiştir: “Yüzünü çizdim özür dilerim hakkını bana helal et, helal etmiyorsan al sen de benim yüzümü çiz” deyip değneği uzatmıştır. O zat da peygamber efendimize “ben sizin yüzünüzü nasıl çizeyim, hakkım size helaldir.” demiştir. Peygamber de olsa kul hakkından sorumludur ve

affi yoktur, hak kime aitse ancak o affeder. Bu konuda Hz. Peygamberin hassasiyeti önemli bir örnektir.

Rahmetten meveddet, ondan da *sekînet* doğar, *sekînet* de kalpteki huzur, iç rahatlığıdır. Burada bahsedilen üç kavram ailedeki ilişkilere yön veriyorsa orada mutluluk ve süreklilik vardır. Bu sebeple eve mesken denilmiştir ki *sekînet* yurdu, huzur yuvası anlamına gelmektedir. Böyle bir ortamda aile fertlerinin birbirleri için yaptığı her güzellik mesela karı-kocanın cinsel ilişkileri bile ibadet değerinde kabul edilmiştir. Hz. Peygamber bunu açık bir şekilde ifade eder. Ancak merhamet, meveddet ve *sekînet* atmosferinde bile olsa aile ilişkilerinde problemin ortaya çıkmayacağı anlamına gelmez, problem mutlaka olacaktır. Peygamberimizin ailesinde de bazı problemler yaşanmıştır. Fakat burada önemli olan problemlerin çözülebilecek noktada kalması, aileyi bitiren noktaya gelmemesidir. Hz. Peygamberin bir hadis-i şerifi vardır ve ailede sorunların var olabileceğine işaret eder: İblis, sabahleyin yardımcılarını toplar, Allah yolundan saptırmak üzere onları insanlar içine salar ve der ki “gidin insanları Allah’ın yolundan saptırın.” Akşam olduğunda da tek tek onlardan hesap alır. Her birisini de “sen bir şey yapmamışsın” diye de tersler. Oysa onlar, insanları saptırmak üzere bir eylemde bulunmuş ve bunu da başarmıştır. Ama onun aradığı bir şey vardır. Onu da içlerinden birisi söyler: “Ben karı-koca arasına girdim, aralarını bozdum ve onları ayırdım” dediğinde heyecanlanıp ayağa kalkar ve alnından öpüp onu başkôşeye oturtur. Bu hadis, bir taraftan fert ve toplum hayatında ailenin ne kadar değerli olduğunu anlatırken diğer taraftan da sorunsuz aile olmayacağına da işaret eder. Elbette düşman düşmanını en fazla hasar verebileceği yerden vurmaya çalışır. İblis de insana düşmandır ve o da aileden vurmaktadır. Bu konuda duyarlı olmak gerekir. Çünkü İblis’in bizimle bir hesabı var ve o da hesabını görmek istiyor. Şöyle ki: Cenab-ı Hak Âdem babamızı yarattıktan sonra meleklerinden ve İblis’ten onun önünde saygı ile eğilmelerini istedi. Melekler emre uydular, İblis ise, “onu topraktan beni ateşten yarattın, ben ondan hayırlıyım” diyerek reddetti. Bu onun İlahi rahmetten kovulmasına sebep oldu. Bu sefer insan ile uğraşmak üzere Allah’tan mühlet istedi ve bu da kendisine verildi. Onun stratejisi insanların zaafalarını bulup onun üzerinden ayartmaktır. Zaten bunu da söylüyor: “Ya Rabbi! Her insanın bir zaafı vardır, her insanın bir zayıf noktası vardır, onu bulacağım ve oradan ayartıp saptıracağım.” demiştir. İlk operasyonu da Âdem babamıza ve Havva annemize yapmıştır. Oysa Allah Teâla onları cennete koyduğunda İblisin kendilerine düşman olduğunu ve dikkatli davranmaları gerektiği konusunda da uyarıda bulunmuştu. Onlara demişti ki: “Cennet size ait, yiyeceğinizi ama şu ağaca yaklaşmayın” diye emretmişti. İblis ise onların ölümsüzlük duygusu içinde olduklarını tespit ederek zayıf

noktalarını bulmuştu. Atamız Âdem ve Havva validemize verdiği vesvese ile o ağaçtan yemeleri halinde ölümsüz olacaklarını, kendilerine iyilik için bunu söylediğini fısıldadı. Onlar kandılar ve o yasaklı ağaçtan yediler, sonrasında hata yaptıklarını anladılar, tövbe ettiler, tövbeleri kabul edildi. Ancak Allah Teâla bu sınavın devamı için Hz. Âdem-Hz. Havva ve İblis'i yeryüzüne indirdi. Bu süreç devam ediyor. Bu olaylar Kur'an-ı Kerim'in muhtelif ayetlerinde anlatılıyor. Aynı şekilde Cenab-ı Hak bize: "Âdem ve Havva'nın çocukları! Dünya size ait, yiyin, için ama etrafınıza yasak ağaçlar diktim, onların meyvesi zehirli, onlara yaklaşmayın, yoksa Âdem babanız ve Havva annenizin akıbetine uğrarsınız, şeytan sizi onlara yönlendirecek dikkatli olun ve onlara gitmeyin!" diyor. Bu yasak ağaçlar da Allah'ın haramlarıdır. Zaten insanın onlara da ihtiyacı yoktur. Hz. Ömer der ki: Allah neyi yasakladıysa Allah ona alternatif helaller yaratmıştır." Helallerdeki haz haramlarda yoktur. George Simmel'in bir tespiti vardır: "İnsanlar hiçbir zaman hazlarını gayri meşru yollardan tatmin edemezler. Çünkü gayri meşru bir haz yaşamaya başlayınca yenisini düşünmeye başlar, hazların tatmin yolu meşruiyettir." Bunu şunun için anlattım. İblis ile mücadele devam ediyor onun da özel ilgilendiği alan aileyi ifsaddır. O sebeple aileyi sağlam tutmak için ciddi bir mücadeleye ihtiyaç vardır. Aile içi sorunlar yaşanmaya başladığında insanlar bilmelidirler ki İblis'in yardımcıları orada ve akşam efendisine sevindirici haberi vermek için yanınızda ve sizi körüklüyor!

Günümüz ailesinin yaşadığı bazı sorunlara da değinmek icap ederse bunların başında aile üyelerinin birbirleri ile ilişkilerini koparan bireyselleşmenin geldiğini söylemek çok da hatalı değildir. Çünkü aile, değerler üzerinden birbirine bağlanmış uyumlu üyelerden oluşan sistemli bir yapıdır. Tıpkı bir motorun parçaları gibi. Modernite bu yapı içindeki her bir parçayı sistemden koparıp kendi başına yeniden tasarlama ve inşa etme eğilimindedir. Örneğin, özgürlük temelli olarak erkeği, kadını, çocuğu... ayrı bir birey olarak ele almakta onun baba, koca, anne, eş gibi vasıflarını ötelemekte, kimseye bağımlı olmaması gerektiğini aşılıyarak ana yapı ile bağını zayıflatmaktadır. Bunun sonucunda kişiler aidiyetlerden koparılmakta sonrasında da farkında olmadan yeni aidiyetler edinmektedirler. Ev, yuva özelliğini kaybetmekte, yeni alışkanlıklar oluşmakta, bunlar yaşanırken farkında olmadan da insanlar değiştirilmektedir. Hamburger kültürüne sahip yeni nesiller doğmakta, hayatımıza yön veren kavramlarımız kaybolmaktadır.

Hz. Peygamber veda hutbesinde erkeklere seslenerek "kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız" buyuruyor. Allah'ın emaneti şu demek: "Siz onu mülkiyetinize alamazsınız, köle gibi göremezsiniz." Bu da şu anlama gelir, kadına kötü davranıp ihanet ederseniz, zulmederseniz Allah'a ihanet etmiş

olursunuz. “Emanet” kelimesi sorumluluk bilincini ifade eden en kıymetli dini kavramlardandır. Kur’ân ve Sünnette geçer. Ama bugün bazı kadınlar “biz sığıntı değiliz, kimsenin emaneti değiliz” diye itiraz ediyorlar. Bunun sebebi kavramların kaybolması ve anlam dünyasının yitirilmesidir. Oysa “emanet”, sorumluluk bilincinin en üst düzeyini ifade eder. O sebeple çok kıymetlidir. Keza gündemde tartışılan ve konuyla da alakalı diğer önemli mesele de, anayasamızın 41. maddesindeki kadın-erkek eşitliğidir. Eşitlik aynileştirmek, özdeşleştirmek demektir. Oysa kadın ve erkeği birbirleri için anlamlı kılan farklılıklarıdır. Buna da ihtiyaç vardır. Bu konuda eşitlik değil “eşdeğerlilik” kavramının daha tanımlayıcı ve öze uygun olduğunu ifade etmek gerekir. Kuran-ı Kerim’e ve Hz. Peygamber’in hadislerine baktığımızda eşitlik değil eşdeğerliliğin esas olduğunu görürsünüz. Kadın-erkek farklıdır ama aynı değerdedir, dengeyi sağlayan da budur. Bu da birbirini tamamlamayı ve birbirine olan ihtiyacı deyimler. Bir Arap kadınının kızını gelin olarak evden çıkarırken son tavsiyesi bu hususu çok iyi anlatır: “Kızım sen kocana cariyeye ol ki o da sana köle olsun.” Bu metaforik bir ifadedir, kölelik-cariyelik anlamına alınmamalıdır. Çünkü kölelik-cariyelik insan onuruna yakışan statüler değildir. Bunlar bizim kaynaklarımızda da anlatılır. İslam ilk vahiyle birlikte kucağında bulduğu bu sorunu zaman içinde çömmüştür. Bahsedilen kadının sözü ile anlatmak istediği şudur: Birbirinize öyle bağlanın ki bütünleşip yekvücut olun. Bu aynı zamanda bir mahabbetin, sevginin de ifadesidir. Nitekim İslam toplumlarında fertler arası ilişkiler adalet değil mahabbet üstüne kurulur. Adalet, kurumsal olarak zorunludur. Yani idarenin çalışanına, anne-babanın çocuklarına karşı gözetmesi gereken bir değerdir, hak edene hakkını vermektir. Oradan ötesi haksızlıktır, zulümdür. Oysa fertlerin kendi aralarında mahabbet esastır. Mahabbetin olduğu yerde hak davası olmaz, bazen hak edilenin fazlası verilir bazen de hak eden hakkını bağışlar, hak ettiğinden feragat eder. Bu gönül bağını kuvvetlendiren bir yaklaşımdır. İlişkilerde mahabbeti unutmamak gerekir.

Son bir şeye daha değinip sözlerimi tamamlayayım. Evliliklerin kolaylaştırılması ve masraflarının düşürülmesi gerekir. Kuran-ı Kerim’de ve peygamber efendimizin hadislerinde evlenmede iyi niyetli ve samimi olanlara Allah’ın yardım edeceğine dair vurgulu ifadeler vardır. Günümüzde evlilik yükü artmış ve gereksiz masraflar hem evlilikleri geciktirmekte hem de sonrasında borç yükü altında ezmektedir. Hz. Peygamberin “nikâhın en makbulü masrafı en az olandır” hadisine kulak vermek gerekir...

Özet olarak, aile bir toplumu oluşturan en önemli kurumdur, onu anlamak toplumu anlamaktır. İslam kaynakları ailenin kalıcı ve mutluluk esası üzerine kurulmasını hedeflemiştir. Bunu temin eden üç kavramı Kur’an-ı

Kerim belirlemiştir. Bunlar, *merhamet*, *meveddet* ve *sekinettir*. Bunlar varsa o ailede huzur olur, mutluluk olur, kalıcılık olur, çıkan sorunların çözümü kolaylaşır.

Aile, değerler ve kavramlar üzerinden birbirine bağlanmış uyumlu üyelerden oluşan sistemli bir yapıdır. Bugün aile üyelerinin birbirlerinden koparıldığı bir süreç içindeyiz. Bunun bilincinde olmak gerekir.

Günümüz ailesinin önündeki en büyük problemlerden birisi kendi kavram dünyamızı kaybetmemiz, değerlerimizi yitirmemizdir. Farklı kültürlerden etkilenmemek mümkün değildir. Özellikle günümüz dünyasındaki iletişim ve ulaşım araçları sayesinde etkileşim çok daha güçlü olmaktadır. Önemli olan bu süreci kendi değerlerimiz doğrultusunda yönetebilmek, hayatımıza giren yeni kavramları ve değerleri kendi değerlerimizle yoğunlaştırarak, mayalayarak hayatımıza sokmak, böylece yabancı unsurları aşılayarak ehlileştirmektir.

Maddi zenginlik ile mutluluk gelmez. Gerçek zenginlik, Hz. Peygamberin hadisinde geçtiği üzere gönül zenginliğidir ve mutluluk da oradadır. O sebeple aile önünde engel olan gereksiz masrafları kaldırıp aile kurmayı kolaylaştırma yönünde bir zihniyetin geliştirilmesine herkes kendi ölçüğünde katkıda bulunmalıdır.

-X-

“SINIFLI TOPLUM” OLDUK MU? TÜRKİYE’DE TOPLUMSAL TABAKALAŞMA ÜZERİNE TARİHSEL TARTIŞMALAR

Lütfi SUNAR*

“Sınıf toplum olduk mu?” sorusunun Türkiye’nin toplumsal yapısına dair incelemelerinde bir karşılığı vardır. Sınıf çağdaş tarihimizde uzunca bir süre korkulan, uzak durulan bir kavramdır. Bunun çok önemli duygusal ve politik kökenleri mevcuttur. Bununla birlikte özellikle 1980 sonrasında sınıfların daha da belirginleştiğini ve gittikçe sınıfın tayin edici bir sosyal kategoriye dönüştüğünü söyleyebiliriz. Bu çalışmada Türkiye’de toplumsal tabakalaşmada yaşanan değişimler ele alınacaktır. Ama önce sınıf kavramına neden şüpheli yaklaştığımızı ele alalım.

Cumhuriyeti kuran en önemli duygu; parçalanma, dağılma ve yok olma korkusudur. Çünkü Cumhuriyet en nihayetinde koskoca bir imparatorluğun bölünmesi neticesinde elimizde avucumuzda kalan bir toprak parçası üzerinde kurulmuştur. Osmanlı Devleti’nin parçalanma dönemindeki en önemli etken; farklı devletlerden, farklı etnik gruplarından, farklı dini gruplardan gelen ayrılıkçı yönelimlerdir. Dolayısıyla bunlar Cumhuriyet’in hafızasında “parçalanma korkusu” oluşturmaktadır. Cumhuriyet’in kurulması için bir milli mücadele verildi. Milli mücadele neticesinde Misâk-ı Milli ile belirlenen sınırların birkaç parçası hariç önemli bir bölümü kurtarıldı.

Osmanlı’nın son dönemi ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında göç ve mübadeleler Anadolu tarihinde o güne kadar görülmemiş homojen bir nüfus yapısı meydana getirdi. Bu homojenizasyonun zaman içerisinde katlanarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Homojenizasyon sonucunda

* Prof. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bu metin yazarın 13.02.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

kaynaşmanın olması beklenir. Günümüzde Türkiye’de farklı etnik gruplar vardır. Fakat 1920’lerde Cumhuriyet’i kuranların hafızalarında yer alan parçalanma korkusundan ötürü ülke içerisindeki bu farklılıkların dile getirilmesi zorlaşmıştır. Zihinlerde farklılık, değişkenlik kavramı doğrudan parçalanma duygusunu çağrıştırmıştır. Bu yüzden de “sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle” sözü Cumhuriyet’i kuran temel duyguyu yansıtan önemli sözdür.

Cumhuriyet’in erken döneminde yer edinen düşünceye göre Türkiye’de sınıflardan bahsedebilmek mümkün değildir. Hatta daha ileriye gidilerek Türkiye’de sınıflardan bahseden kişinin Türkiye gerçekliğini tanımadığı söylenmekteydi. Türkiye toplumunun sınıfsız, imtiyazsız kaynaşmış bir kitle olduğu iddia edilmekteydi. Sınıfsızlık söylemi iki ana kaynaktan beslenmektedir. Bunlardan ilki; Cumhuriyeti kuran kadronun parçalanma korkusu, ikincisi ise 1950’lerde ve 60’larda meydana gelen üçüncü dünya devrimlerinin korkusudur. Dolayısıyla sınıfsızlık söylemini ortaya çıkarmak isteyenlerin, işçi sınıfından korktuğu ortadadır. Bu iki temel korku Türkiye’de, uzunca bir süre sınıf mevzusunun çalışılmamasına sebep olmuştur.

Sınıf, tabakalaşma konusu, sosyal bilimlerde genellikle belirli bir ideolojik çerçeve içerisinde yer alır. Bu nedenle sosyolojide sınıf konusunu çalışanların belli bir grup olduğunu söylemek mümkündür. Örnek vermek gerekirse muhafazakârların ve milliyetçilerin sınıf konusunu çalışmaya pek yanaşmadıkları görülmektedir. Zira konunun ideolojik bir yapısının olduğu düşünülmektedir. Siyasal uzantıları bulunan bir konu olduğundan sınıfı tartıştığınızda aslında sadece akademik bir mevzuyu tartışmış olmazsınız. Aynı sorunlarla yoksulluğu ve milliyetçiliği işleyenlerin de karşılaştığını söyleyebiliriz. Sosyoloji alanında pek çok konuda böyle bir problem vardır. Ama sınıf konusunun kendisinin bizzat politik bir konu olduğunu söyleyebiliriz. Bir konunun sadece belirli bir kesim tarafından ele alınması o konuyu kısırlaştırır. Bu bağlamda akademik çalışmaların mümkün olduğunca ideolojik çerçeveden kurtarılması gerekmektedir. Akademik çalışmalarda konuların belli bir çerçeveye sıkıştırılması, konunun alanını daraltır. Bu mevzuya Türkiye’deki kadın çalışmaları örnek olarak verilebilir. Kadınlarla ilgili konuları çoğunlukla feministlerin çalışması konuyu bir süre sonra kısırlaştırmıştır. Çalışılan konunun çok farklı alanlardan ampirik açılımlarla desteklenmesi bu ideolojik çerçeveyi kırabilir. Ancak sınıf ve tabakalaşma çalışmalarının Türkiye’de genellikle bu yönde değil de siyasi aktivizm yönüyle geliştiğini de söyleyebiliriz. Herhangi bir konu aktivist bir biçimde sahiplenildiğinde kısa vadede çok fazla çiçeklenir ama uzun vadede ölür.

Sınıf konusunun Türkiye'de Marksistler tarafından sahiplenilmesi, uzun vadede akademinin bu konudan soyutlanmasına yol açmıştır. Aynı zamanda devletin ideolojik bakımdan Türkiye'de sınıfların varlığını kabul etmemeye yönelik bir tutumu vardır. Devlet tarafından "Türkiye'de sınıf yoktur" düşüncesinin benimsenmesi sınıf konusunu çalışmak isteyen bir akademisyenin-araştırmacının işini zorlaştırmaktadır. Elbette sınıf konusu bugün akademik olarak daha özgür bir biçimde çalışabilir aşamaya gelmiştir. Fakat aynı durumu 1960-70'lerde söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla Türkiye'de oluşan bu "sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle" anlayışının, sınıf çalışmalarını engelleyici rolü de ortadadır. Yani bu inanç belli bir süre sonra çalışmalara da yansımıştır. Çalışmaların azalmasıyla birlikte inanç da kendini besleyen bir karaktere sahip olmuştur. Buna politik konjonktür denebilir.

Meselenin başka bir boyutundan daha bahsetmek yerinde olacaktır. Klasik sosyolojide sınıfların Batı dışı toplumlarda ortaya çıkmadığına dair bir inanç mevcuttur. Bu anlamda Marksist "Asya tipi toplum" yaklaşımı da Weberyen patrimonyalizm yaklaşımı da sınıfların Batıya mahsus olduğu konusunda hemfikirdir. Bu inanca göre modernliği sağlayacak olan imkânlar hali hazırda Batı dışı toplumlarda yoktur. Bu şekilde düşünülmesinin esas sebebi modernitenin gelişimini ateşleyecek esas unsurun *sermaye* olarak görülmesidir. Karl Marx'a göre Batı toplumlarında burjuva sınıfının ortaya çıkışını sağlayan sermaye Batı dışı toplumlarda yoktur. Ona göre burjuvazi farklılığı ve toplumsal çeşitlenmeyi sağlayan temel toplumsal unsurdur. Bu nedenle Batılı toplumlar demokrasi ile ilişkilendirilirken Batı dışı toplumlar despotik olarak ifade edilir. Batı dışı toplumlarda sermaye ve dolayısıyla burjuvazi gelişmediğinden demokrasiyi oluşturacak bir yapı oluşmaz. Böyle bir karşıt anlatı içerisinde dünya toplumları tarihsel olarak görülür. Marx, farkı toplumları bir tarafa "doğulu despotik sistemi" bir tarafa "batılı demokratik sistemi" koyarak inceler. Marx'a göre Doğu'da despotizmin kaynağı sınıfların oluşmamasıdır. Bunu aydınlanma düşünürlerinde de çok merkezi bir yere oturtur. Aynı şey tabii ki Osmanlı toplumu içinde uygulanır. Aydınlanmacıların gözünden baktığımızda Osmanlı sultanı despot olarak görülmektedir. Aslında Osmanlı'da böyle bir toplumsal yapı söz konusu değildir. Ancak bugün bu perspektifle yazılmış ve yerleştirilmiş bir Osmanlı toplum tarihi olduğunu görmekteyiz.

Despotizm tezi, hiçbir ampirik temele dayanmadığı halde sosyal bilimlerde çok fazla kullanılan bir tezdur. Aslında bu birkaç seyyahın gözlemine dayalı bir tezdur. Aristo Osmanlı'dan önce yaşamasına rağmen, Osmanlı üzerindeki despotizm tezi Aristo'ya dayandırılır. Bu bağlamda Osmanlı toplumunda her şey sultanın mülküdür, özel mülkiyet yoktur. Özel mülki-

yet olmadığı için sınıfta yok. Marx'a göre değişimin motoru sınıf çatışmasıdır dolayısıyla sınıf olmadığı için sınıf çatışması da yoktur.

Despotizm tezleri Marx'la sınırlı kalmamıştır. Weber de patrimonyalizm yaklaşımı çerçevesinde kendince Osmanlı toplumunu açıklamak üzere Sultanizm diye bir model kurmuştur. Weber'e göre Sultanizm despotizmin en güçlü olduğu modeldir. Ona göre Osmanlı'da Sultan her şeye tek başına karar verir, her şeyin şahsıyla ilişkili olduğu bir siyasal sistem mevcuttur. Ona göre de Osmanlı'da sivil toplum ortaya çıkmamıştır. Ara kademeler ortaya çıkmadığı için despotizm egemen olmuştur. Despotizm kavramına hiç atıf yapılmasa bile "sınıfsız imtiyazsız kaynaşmış bir kitle" denildiğinde aslında despotik bir toplum olduğu söylenmiş olur. Bu fikirden beslenen Osmanlı tarihçilerine göre Osmanlı'da sınıf (özellikle burjuva sınıfı) olmadığı için gelişme ve modernleşme de gerçekleşmemiştir.

Sınıftan bahsettik, Osmanlı toplumunun despotik bir toplum olarak etiketlendiğini anlattık. Şimdi Türkiye'de sınıf mevzusunun ele alınışına biraz daha yakından bakalım. Girişte bahsettiğimiz "sınıfsız kaynaşmış bir kitle sözü" maçlarda, ulusal kutlamalarda ve her yerde çalan Onuncu Yıl Marşında yer alır. Bu marş adından da anlaşılacağı üzere 1933'teki Cumhuriyet'in onuncu yıl kutlamaları için bestelenmiştir. Marşın sözleri Faruk Nafiz Çamlıbel ve Behçet Kemal Çağlar tarafından yazılmış ve Cemal Reşit Rey tarafından bestelenmiştir. Aslında bu beste Jean-Jacques Rousseau'nun 1752 yılında kendisini eğlendirmek için yazdığı Köyün Kâhini isimli operanın bir bölümünden alınmadır.

Onuncu yıl kutlamalarında ve bunun için bir marşın bestelenmesinde Kadrocuların çok önemli bir rolü vardır. *Tek Adam*, *İkinci Adam* ve *Menderes'in Dramı* gibi kitapların yazarı Şevket Süreyya Aydemir iyi bir biyografi yazardır. 1932-1935 yılları arasında yayınlanan *Kadro Dergisi* yazarları, kadrocular, 1920'lerde Sovyet devriminden etkilenmiş bir grup genç marksisttir. Kadrocular, devrimin bir ideolojiye ihtiyacı olduğunu ve uzun vadeli yaşamak istiyorsa kendi özel hissiyatını ve fikriyatını oluşturması gerektiği fikrinden hareketle 1930'larda Kemalist ideolojiyi oluşturmak üzere kolları sıvamışlardır. Aslında Mustafa Kemal, İnönü'nün gücüne karşı alternatif güçler oluşturmak istiyor ve Kadrocuları bu sebeple destekliyor. Fakat sonunda başarılı olamıyorlar ve dergi 1935'te kapatılmak zorunda kalıyor.

Kadrocular aslında Sovyet devriminden etkileniyorlar ama dönem itibarıyla sosyalizmden korkulduğu için kendi fikirlerine sosyalizm diyemiyorlar. Türk devrimi kavramını ve fikrini ortaya atan ve yerleştirenler de bunlar. Ancak Kadroculara göre Sovyetlerde bir devrim neticesinde ulaşılmak istenen sınıfsız toplum zaten Türkiye toplumunda kendiliğinden mevcuttur. Dolayısıyla da burjuvaziye geliştirecek siyaset yerine sosyal sı-

nıfların olmadığı bir iktisadi ve siyasi yönetimi savunuyorlar. Bu, dönemin kalkınma tartışmalarında önemli bir nokta. Uzun vadede devletçiliğin doğuşunu sağlayan bir bakış. Onlara göre burjuvaziye ihtiyaç yoktur çünkü Türkiye toplumunda öteden beri sınıf olmadığı için kalkınma devlet eliyle gerçekleştirilmelidir.

Kadro Dergisi'ni okuyan birisi bu modelin, dönemin Nasyonel Sosyalist ekonomi politikalarından beslendiğini kolaylıkla görebilir. 1930'lu yılların 1830'lardan itibaren başlayıp gelen, o milli tartışmaların yeniden alevlendiği dönem olduğunu söyleyebiliriz. Devlet bu anlamda ekonomiyi yeniden organize etmektedir. Aynı zamanda tam bu dönemde İş Bankası'nın vs. açılmasıyla özel sektörün de geliştiğini söylememiz mümkündür. Bu nedenle sınıf sorunları tekrar gündeme geliyor. Aslında bir taraftan sermaye ve burjuvazi gelişirken bir taraftan da devlet ideolojisinde toplumun sınıfsız olduğu ve sınıftan bahsedenlerin ifsad edici olduğu anlayışı yerleşiyor. Dolayısıyla devlet eliyle sermaye birikimi gerçekleştirilirken toplumsal muhalefet de susturulmuş oluyor.

Gerçekten 1930'lara baktığımızda sınıfsız kaynaşmış imtiyazsız bir kitle miydik? 1960'larda Osmanlı toplumunun sınıfsız bir toplum olduğu tezleri yaygın fakat bu aslında olumlu bir kanaat değil. "Neden gelişmedik?" sorusu bu tezleri doğuruyor.

Tabi ki Osmanlı toplumu için Batı tipi, özellikle modern dönemdeki toplumlar gibi sınıflı bir toplum olduğunu söylemek mümkün değil. Osmanlı'da batılı tipte sınıfların olmadığını söyleyebiliriz. Batıda her şeyi dönüştüren burjuvazinin Osmanlı'da olmadığını çok rahatlıkla söyleyebiliriz. Ancak bu toplumun; tekdüze, farklılaşmamış ve "tabakasız" olduğunu söylemek anlamına gelmez. Zira sınıf derken eğer sosyoekonomik olarak birbirinden farklılaşmış grupları kastediyorsak bunlar Osmanlı toplumunda zaten vardır. Sosyoekonomik olarak, siyasal güç olarak, mevki ve statü itibarıyla birbirinden farklılaşmış grupların varlığını ifade ediyorsak -yani sınıfın kullandığı o özel kavram olarak değil de bir cins isim olarak kullanıyorsak- o zaman sınıfların Osmanlı toplumunda olduğunu söylemek mümkündür. Esnafların, zanaatkarların, ulemanın, işçilerin, askeriyenin varlığı bunun örneğini oluşturmaktadır. Bunlara Osmanlı'da zümre sistemi denilmekteydi.

Osmanlı toplumu farklı niteliklere sahip toplumsal grupların, sosyoekonomik grupların ve statü gruplarının olduğu bir toplumsal modeldir. Fakat bunlar, batılı sosyal modelde olduğu gibi birbirinden bütünüyle ayrılmış grupları değil fonksiyonel ve geçişli bir ayrımı ifade ediyorlardı. Osmanlı toplumu daha fazla geçişli, daha entegre, daha bütünlük bir toplumdur. Yani tabakalar arasında ilişkinin Osmanlı toplumunda daha fazla

mümkün olduğu söylenebilir. Tabakalar arası ilişki mümkün olduğu için uzun vadede o sınıflarda tabakalaşmanın keskin yapısını gözlemlememiz mümkün olmamaktadır. Batıda özellikle feodal bir geçmişin tabakalarda hala çok keskin olduğu görülmektedir. Çünkü feodalite de babadan oğla geçen veraset sistemi vardır. Yani lordun oğlu yine lord olmaktadır. Köylünün çocuğu ise köylü olarak hayatına devam eder. Tabakalar arası geçiş pek nadirdir.

Osmanlı toplumsal yapısında ise geçişler daha fazladır. Toplumsal katmanlar vardır ama hareketlilik de mümkündür. Bir üst katmana geçmeniz kolaydır, çünkü arada sert bir plaka yoktur. Dolayısıyla bu anlamda baktığımızda Osmanlı toplumundaki geçişlilik ve hareketlilik toplumsal yapıdaki tabakaların algılanmasını güçleştirmektedir. Uzun vadede baktığınızda toplumsal grupları statik bir biçimde göremediğimiz için tabakalaşma sisteminin anlaşılması zordur. Avrupa toplumunda feodal yapıdan ötürü yüzlerce yıl devam eden sabit unvanlar, sabit toprak mülkiyeti ve sabit maduniyetten ötürü sınıfları görmek, takip etmek ve toplumu sınıflamak kolaydır. Benzer şekilde Hindistan'da kast konusu vardır ve sınıflama kolaydır. Çünkü nesilden nesile geçen ve dışına çıkılamayan bir tabakalaşma modeli söz konusudur. Ama Osmanlı toplumu; hareketli, akışkan ve dinamik bir toplum olduğu için tabakalaşma konusunu kavramak güçtür. Araştırmacıların biraz da Osmanlı toplumunda sınıflaşma olmadığını söylemesinin sebebi bu aşırı dinamik hareketli toplumsallıktır. Ama bu, Osmanlı toplumunda belirli bir anda belirli bir tarihsel durumda sosyoekonomik grupların olmadığı anlamına gelmez.

Dolayısıyla Osmanlı'da ciddi bir tabakalaşma sistemi olmakla birlikte geçişliliğin olduğu söylenebilir. Yani toplumda bir devir daim vardır. Babadan oğla devredilen unvanlar sistemi yoktur. Bu sistemde özellikle memuriyet mirası da çok ciddi bir biçimde bastırılmıştır. Dolayısıyla tabakaların katı bir biçimde oluşması engellenmiştir. Bir toplumun en sonunda iyi bir toplum olmasını, ender bir toplum olmasını sağlayan şey bu hareketliliktir. Yoksulların hep yoksul kalmadığı zenginlerin de hep zengin olmadığı bir toplum. Aşağıdan yukarıya doğru bir gelişme ve hareketliliğin olduğu bir toplum söz konusu.

Oryantalist araştırmacıların zannettiği gibi Osmanlı toplumunu güçlü kılan, gücün ve iktidarın merkezde toplanması değil aksine dağıtılması ve yeniden dağıtılmasıdır. Kapitalist sistemin en önemli özelliği ise gücü merkezde toplamasıdır. Osmanlı sistemi; iktisadi, siyasi ve kültürel gücü merkezde toplamak yerine dağıtıyor ve gücü merkezde toplamanın oluşturduğu çatışmalardan kaçınıyor. Böylece uzun vadede istikrar elde ediyor.

Fakat öte yandan 1700'lerin başından itibaren Batı'yı farklı bir yöne

sevk eden modernleşme ve sanayileşme yeni bir dünya sistemi meydana getirdi. Modernleşme ve sanayileşmenin aynı zamanda sermaye demek olduğunu daha önce de söylemiştik. Sanayileşme sürecinin önemli bir kısmı Osmanlı devleti için aynı zamanda sermaye ve piyasa oluşturma işidir. Bu anlamda 19. Yüzyılda ciddi bir dönüşüm söz konusudur. 1930'lara geldiğimizde aslında çok da azımsanmayabilecek bir burjuvazi mevcuttur. 19. yüzyılda küçük esnaf -özellikle gayri Müslim esnaf- bir çeşit burjuvaya dönüşmüştür. Devlet bu bağlamda burjuvanın oluşumunu desteklemiştir. 1850'lerden itibaren takip edilen toprakta özel mülkiyet siyaseti, 1910'larda uygulanan ve 1930'larda tekrardan ortaya çıkan milli iktisat politikaları devlet desteğiyle ve onun gözetimi, kontrolü ve şemsiyesi altında bir burjuva sınıfının ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bunun da artarak devam ettiğini söylemek mümkündür. Türkiye'de burjuvazi hep devletin desteği ve kaynak tahsisiyle oluşmuştur. Yani aslında sınıfsız, imtiyazsız ve kaynaşmış bir kitleyiz denildiğinde arkada alt metin olarak burjuvazinin hariç tutulması gerekir. Sınıfsız dediklerinde aslında işçi sınıfı kastedilmektedir. İşçi sınıfı tehlikeli görülmektedir. Burjuvazi ise "bir sınıf" olarak görülmez aksine devlet için faydalı olma durumu söz konusudur. Kalkınma için sermaye lazım, sermaye de burjuvazide var. Hâlbuki o sermaye devlet eliyle oluşturuluyor. Öte yandan aslında Osmanlı sanayileşmesi ve erken Cumhuriyet dönemi iktisat siyaseti nedeniyle azımsanamayacak bir işçi sınıfı oluşmuştur. Yani aslında Burjuvazinin varlığı, kalkınma ve sanayileşme beraberinde işçi sınıfını da getirir.

Türkiye'de işçileşme sürecinin 1800'lü yılların ortasında başlayıp hala devam eden bir süreç olduğu söylenilebilir. 1960'lara geldiğimizde Türkiye'de işçiliğin oranı %15-16 civarındadır. Bu durumda sınıfsız imtiyazsız kitle sözünü söylemek zorlaşıyor. Bir tarafta işçileşme deneyimi, öte taraftan da burjuvalaşma deneyimi var. Toplumda katmanlar, tabakalaşma yavaş yavaş oluşuyor. Ama toplumun siyasi işleyişinin henüz sınıf olgusu üzerinde yürüdüğü ve siyasetin bütünlüklü bir sınıfsallık kazandığı söylenemez. Zira sınıfı aşan bazı başka sosyal ilişkiler hala belirleyicidir. Aynı zamanda Osmanlı'dan alınan sosyal hareketlilik sistemi azalarak da olsa devam etmektedir. Bunun 1980 sonrasına kadar devam ettiği söylenebilir.

1980'e kadar bütün toplumsal akışı ve ilişkileri sınıf belirleyememektedir. Yani zenginle yoksul aynı kültürel havzada, aynı kültürel ortamda yaşayabilmektedir. Bugün için -her yer için geçerli olmasa da- bu mesafelelerin çok açıldığını söyleyebiliriz. Rezidanslar, kenar mahalleler, gece kondu mahalleleri arasında gittikçe bir kopuşun, uzaklaşmanın, temassızlığın arttığını görmekteyiz. Bir toplumda sınıfın olması o toplumun sınıflı toplum olduğu anlamına gelmez. Türkiye'de 1980'e kadar tabakalar mevcuttur an-

cak henüz her şeyi ile belirleyici değildir. 1980 sonrasında ise uygulanan ekonomi politikaları, ciddi bir biçimde toplumsal yapının sınıf ekseninde şekillenmesine yol açmakta ve gittikçe sınıfları birbirinden uzaklaştırmaktadır. Böylece sınıflar giderek birbirinden kopmakta ve toplumsal tabakada sınıflar arası mesafeler artmaktadır. Bunun hissedilmemesini sağlayan şey ise sosyal hareketliliktir. 1980'e kadar göçün oluşturduğu dinamizm, ekonomik kalkınmanın ve kayıt dışı ekonominin oluşturduğu dinamizm, devlet kadrolarının genişlemesinin oluşturduğu dinamizm, yatılı okullar gibi birtakım uygulamaların oluşturduğu dinamizm oluşan tabakalaşmayı hissettirmiyor. Bu dönemlerde Türkiye' de aşağıdan yukarıya doğru müthiş bir hareketlilik söz konusudur.

1980 sonrasında ise özellikle sermaye oluşumunun tamamlanması, küresel sermayenin ülke içinde belirleyici hale gelmeye başlaması, şehirleşmenin tamamlanması ile hareketlilik imkânları gittikçe daralmıştır. Böylece Türkiye sınıflı bir toplum halini kazanmış ve gittikçe daha katı bir sosyal modele sahip olmuştur.

-XI-

TÜRKİYE EKONOMİSİNDE SON GELİŞMELER

Murat TURGUT*

Ekonomi ile alakalı konuların birbirinden bağımsız olmayışının yanı sıra, toplum bilincinden bağımsız bir ekonominin olmadığını söylemek de mümkündür. Motosiklet sürenler bilir ki, motosiklet sürerken nereye bakarsanız oraya doğru gidirsiniz. Ekonomi de bu özelliğiyle motosiklet sürmeye benzemektedir. Çünkü ekonomide de nereye bakarsak ekonomiyi o yöne doğru yönlendiririz.

Ekonomi nasıl gidiyor diye bir soru yöneltildiğinde ülkemizdeki insanların çoğunluğu kötü gittiği yönünde kanaat belirtmektedir. Ekonominin kötü gittiğini düşünen insanlar bunu nasıl anlayabiliyorlar ya da hangi gerekçelerle bu kanaate varmaktadırlar? Genelde cebimizde para yok, hayat pahalı gibi cevaplarla karşılaşmamız mümkündür. Bunun yanı sıra döviz yükseldikçe ekonominin kötüye gittiğini düşünen insanların sayısı da azımsanmayacak kadar çoktur.

ABD'de en büyük sorun işsizliktir. Almanya'da ise en büyük sorun enflasyondur. Enflasyonlar yaşandığı zaman Alman toplumu krize girer. Bu durum Türkiye tarihinde de vuku bulmuştur. Belli bir tarihte döviz bozmak yasaktı fakat 24 Ocak kararıyla bu yasak ortadan kalktı. 1994'te büyük bir krizle karşı karşıya kaldık. Birçok banka bu krizde battı.

Ardından 1998'de bir kriz daha geldi. Bu krize Asya krizi deniliyordu. Sonrasında 2001 yılında banka krizi olarak nitelenen çok büyük bir krizle daha yüzleşmek zorunda kaldık. 2008'de bir kriz daha geldi geçti ama bu kriz ülkemizi teğet geçti ve çok fazla etkisi görülmedi. Bu kriz aslında Amerikan kriziydi. Amerika'daki gibi sermaye piyasaları çok sayıda türev enstrümanı olan bir ülke olsaydık eğer 2008 krizi ülkemizde çok daha

* Dr., Ostim Teknik Üniverstesi, Bu metin yazının 31.10.2018 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

büyük etki meydana getirebilirdi. Nihayetinde en son 2018'de adına kriz denilip denilemeyeceği tartışmaya açık olan bir süreçle daha karşı karşıya kaldık.

Ekonomiyi ölçerken döviz baz alan insanlara Çin örneğini vermek istiyorum. Çin, Amerikan parası karşısında kendi parasının değerini kendi isteğiyle düşürme eyleminde bulunmuştur. Bu durum karşısında Çin, daha çok satmak için parasının değerini düşürdü diyebiliriz. Mesela Çin sadece Amerika'ya ürün satmıyor. Aynı zamanda dünyanın dört bir yanına ihraçta bulunuyor. Sonuç olarak Çin parasının değerini daha çok satış yapabilmek için düşürürken biz paramızın değeri düştüğü zaman kriz geldi diyoruz.

Mesela geçen sene Rus parası %90 değer kaybetti. İnsanlar bu durumun başarısızlık olduğunu ve iktidarın görevi bırakması gerektiğini düşünmediler. Son birkaç ayda euro, dolar karşısında %20 değer kaybetti. Neticesinde Alman vatandaşlarından kimse bu durumu başarısızlık olarak görüp, Angela Merkel'e istifa çağrısında bulunmadı. Çünkü açık piyasa ekonomisinin en iyi bilindiği yerlerde bu tür şeyler konuşulmaz. Oysa bizde bu durum tam tersidir.

Bir şey neden ithal ederiz? Birincisi üretim olmadığı için, ikincisi yetmediği için, üçüncüsü daha maliyetli olduğu için. Mesela saman ithal etmek üretmekten daha ucuza geliyor. Sizin paramız çok değerli ise cebinizdeki telefondan tarladaki samana kadar her şeyi ithal edersiniz ama bizim bu şansımız yok, çünkü merkez bankasında her şeyi ithal edebilecek kadar paramız mevcut değil.

Döviz ihracat getirir. Döviz almak için de faiz vermek zorundayız. Faiz vermek zorunda kaldığımız zaman tarlada saman üretmek size cazip olmaktan çıkar hepimiz saman ithal etmeye başlarız. Mesela iPhone 20 bin lira, Vestel Venüs 2000 lira olsa herkes Vestel Venüs alır. Dolayısıyla hem saman ithal ediyoruz hem de TL değerli olsun diyenler ekonomi bilimyenlerdir.

Uzun yıllardan sonra ilk kez cari açık fazla çıktı. Cari açığın fazla olması ne demek? İhracatımızın ithalatımızdan fazla olması demektir. Cari açığın fazla olması artık daha az mal tüketiyorsunuz demektir.

Mesela ekonominin dışı kapalı ise A ve B'nin aralarında alışverişleri yoksa ve ikisi de 10 üretilen 10 tüketen bir ekonomiye sahipse bu durum kapalı ekonomi ile açıklanmaktadır.

A, B'ye çay içmeye gider sonra neyse kahve içelim der ve 2 dakikada hemen B kişisi kahve makinasında kahveyi yapar getirir. A kişisi bunu nasıl yaptığını sorar ve B kişisi kendisinde kahve makinasının olduğunu söyler. B kişisi makinanın çok güzel olduğunu belirtip, kendisinde böyle

bir makinanın olmadığını ifade eder. B kişisi kendisinde bu makinadan bir tane fazla olduğunu ve isterse kendisine verebileceğini söyler. A kişisi o makineyi alıp eve gittiğinde üretim değişmemiştir aksine üretim on iken tüketim on bir olmuştur. Yani A kişinin cari açığı -1 olmuştur. A kişinin evinde tüketimin on iken 11 olması sonucu genel toplumsal refah artmış oldu. Yani cari açığın ekonomik yönünün mutluluğu artırdığını söylememiz mümkündür.

Cari açığı finans yöntemi çok önemlidir. Cari açık birike birike bir süre sonra ekonomiye büyük bir tahrifata uğratar. Dolayısıyla cari açığı gerçek değerlerle kıyas etmemiz gerekmektedir. Bu gerçek değer dediğimiz şey de dövizdir ve dövizde ihracattan gelir.

Sonuç olarak 10 üretim ve 10 tüketim gerçekleştireceksek ve yabancı yatırım kullanmayacaksak sorun yoktur.

Sonuç kısmında şu soruyu tekrar sormakta fayda vardır. Türkiye neden saman üretmiyor? Bu sorunun birinci cevabı talep ile alakalıdır. Maliyet ise bunun ikinci cevabıdır. Mesela su lira 1 lira ama yurt dışından 50 kuruşa gelse su üretimi yapmayız. Demek ki üretim yapabilmek için en önemli şartlardan biri maliyetinin kurtarmasıdır. Üretimin önemli bir diğer şartı da talep olmasıdır ki eğer talep yoksa hiçbir şey üretemeyiz.

-XII-

OSMANLI SİYASETİNİN RUHU: TASAVVUF

Özkan ÖZTÜRK*

İnsan; kültür ve medeniyet kurucu bir varlıktır. Fakat medeniyete giden yollar ferdiyetten geçer. Öncelikle insan, kendisini bir “ben” olarak tanımladıktan sonra psikolojik varlık durumunu yapılandırmış olur. “Ben” olmak veya bir vahdet çekirdeğidir. İnsanın tek başına iken bu haliyle güven yüklüdür. Çünkü birlik ve teklik, güvenlik inşa eder. Oysa insan sadece psikolojik bir varlık değildir. Hem cinsleri ile cemiyet halinde de yaşar. Dolayısı ile insan sosyolojik alana intikal ettiğinde içindeki güvenlik duygusunu besleyecek bir birlik formuna daha ihtiyaç duyar. İnsan psikolojik olarak “ben” formunda elde ettiği güveni, sosyolojik olarak çokluğun içinde de inşa etmek ister. Toplumsal olanda bunun karşılığı “biz”in alanıdır. Bir topluluk, birlikteliğe esas olan kabuller sistemi, kanun, nevâmis etrafında birleşir. Medeniyetlere bu açıdan nazar ettiğimizde her birinin kökeninde toplumsal güvenlik alanı oluşturan ve hayatın bütün bağlamlarını inşa eden temel bir ilke buluruz. Bu ilke etrafında millet olunur, geçmiş ve gelecek bu ilke etrafında tasavvur edilir.

Tarih boyunca insanlar bir araya geldiler, aile ve şehirler kurdular fakat bunların her birini, yani sosyolojik örgütlenmelerini bir tasavvur ve zihniyet etrafında inşa ettiler. Sosyolojik güvenlik alanını var ettikten sonra medeniyetler kültür, sanat, ilim gibi temel çıktılarını verdiler. Dolayısı ile bir medeniyete bu perspektifinden baktığımızda kurucu zihniyeti, temel fizik ve metafizik kabulleri fark edebiliriz.

Roma medeniyeti bir şehir kurarken tarihsel bir şuurdan ve inanç temellerinden hareket etmiştir. Nitekim Romalıların gök ve yeraltı tanrıları

* Dr. Öğretim Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Bu metin yazarın 07.11.2018 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

vardı. Romalılar bir şehir kurarken, öncelikle geometri ve yüzey bilgisine sahip memurlar; göksel kutsiyetlerin varlıktaki konumuna uygun gelecek şekilde yeryüzünde, şehrin göbeğini tespit eder ve oraya bir mabet inşa ederlerdi. Buraya yeraltı tanrılarına sunak olarak adadıkları bir kuyu kazarlardı. O kuyunun içine ayinlerle bazı şeyler sunarlar; sonra üstünü kare bir formda kapatırlardı. Bu, şehrin göksel plana uygun olarak kuruluşunun bir temsidir. Şehir gücünü göksel ve kutsal temelinden alır. Nitekim Roma, gücün temerküzü ve zuhuru merkezli bir medeniyet olarak belirmiştir.

Antik Yunan'ın kendilik tasavvurunda ise daha dünyevidir. Temel anlam haritası açıklık, serbestlik ve özgürlük fikri merkezlidir. Mimaride tavanı açık, çatısız alanlar, gözün içe doğru devam edebildiği sütunlu galeriler veya görülebilecek en açık alana tapınağın inşa edilmesi gibi uygulamaların temel nedeni Yunan medeniyetinin açıklıkla ilgili kabulleridir. Agora ve tiyatroların yapısal fonksiyonları göz merkezli inşa edilmiş olduklarına işaret etmektedir. Parlamento ve demokrasi gibi siyaset ve yönetim formlarında özgürlük ve açık fikirlilik gibi tavırların ortaya çıkması da rastlantı değildir. Yine Spartalılar'ın gündelik hayatlarında, açıklığın bir başka göstergesi olan çıplaklık da söz konusudur. Antik Yunanlıların beden eğitimi yaptıkları, çevresinde revaklı avlular bulunan "gymnasium" gibi mekânlarda da bunun izlerini görmek mümkündür. Nitekim "gymno (γυμνο)" çıplak demektir. Hâsılı bir medeniyetin ürettiği anlam ve kabuller varlık tasavvurundan bağımsız değildir.

Orta çağda ilk kilise babalarının şehir kurmaktan kaçınmaları da benlik idrakleri ile ilgilidir. Çünkü Hristiyanlığa göre tarihsel ilk şehir inşası, yerleşiklik hakikat izleğinden bir sapmaya işaret eder. Nitekim ilk şehir, Kabil kurmuştur. Habil ise hayatını hep göçebe olarak geçirmiştir. İlk Hristiyanlar için evler sadece toplanmaya yarayan mekânlar anlamında değerli görülümüştür. Sonra ise toplayıcı mekân olarak kiliseler inşa edilerek orta çağ gerçekliğinde tanrısal olanın temsilcisi olarak kilise ile bütün hakikat düzeni yapılandırılmıştır. Modern zamanlara ampirik ve fizik gerçeklik merkezli bilimsel kabullerin oluşması ile benlik idrakleri değişmiş ve yeni şehir ve siyaset yaklaşımları ortaya çıkmıştır. Makine üretimi ve sanayi toplumu ile de modern zamanların varlık anlayışlarına uygun daha seküler temelli siyaset üslupları oluşmuştur.

Medeniyetlerin varlık duyuşları ile siyaset ve şehirleri arasında kuvvetli bir bağlantı vardır. Bu bağlantı perspektifinde İslam medeniyetine bakmak gerekmektedir. Buna göre, Hz. İbrahim (as) Allah'ın emri ile Mekke'ye oğlunu ve eşini bırakmıştır. Bilindiği üzere genel olarak medeniyetler su havzalarında kurulmuştur. Oysa bütün şehirlerin anası olarak Kuran-ı Kerim'de tanıtılan Mekke'de böyle bir durum yoktur. Kâbe'nin kuruluş hikâ-

yesine baktığınız zaman su havzası bulamasak da suyu buluruz. İlk şehir olan Mekke su sebebi ile değerli değildir. Kutsal olduğu için kendisinden su çıkmıştır. Nitekim Safa ve Merve tepesi arası Hacer'in koşuşturması sonrası Hz. İsmail (as) yere topuğunu vurmuş ve oradan su çıkmıştır. Etimolojik olarak "ka'b (كعب)" topuk anlamına gelir. Kâbe ve topuk kelimeleri ve bunun su ile ilişkisi çok önemlidir. Nitekim topuk vurulan yerden maddî hayat kaynağı olan su çıkmış ve yine aynı yere manevî hayatın merkezi olan Kâbe yapılmıştır. Kâbe, kurulduğunda henüz orada bir şey yoktur. Kâbe, kelime olarak küp anlamına gelir. Bir yokluğun ortasında beliren beşerî bir varlık alnıdır, evdir, beytullahtır. Bu anlamda İslam medeniyetinin merkezi vurguları Kâbe ve su gibi gözükse de aslında izhar edilen şey arka fonda hayattır. Su; maddî, mabed ise, manevî anlamda hayattır. Nitekim ilâhî isimlerde ilklik nisbeti de el-Hay ismi ile ilişkilidir. Kuran-ı Kerim'in de Kâbe'yi emniyet kaynağı olarak tasvir ettiğini görüyoruz. Çünkü ihtiyaçlar hiyerarşisinde hayattan sonra güvenlik gelir.

İslam medeniyetinin Hz. İbrahim (as) ile başlayıp Hz. Muhammed ile devam eden tarihsel çevrime baktığımızda net olarak görebilir ki zihniyet inşasının temelinde hayat ve emniyet fikri vardır. Öncelikle İslam düşüncesinde Allah kendisini *el-Mümin* olarak tanımlamaktadır. Yani güven duyulan ve güven duyulan. Oysa Roma ve Yunan tanrıları antropomorfik/teşbihî bir tavırla tasavvur edilmiş ve tanrılara hep insanî hasletler vermişlerdir. Bu tanrıları el-Mümin olarak tanımlayamayız. Kur'an-ı Kerim Allah ile insan arasında aracı olan Cebrail adlı meleği de "Rûhu'l-emîn" sıfatı ile tanıtmaktadır. "Emîn" kelimesi de aynı kökten olup güven duyulan demektir. Yani tanrı ile irtibatı sağlayan melek de kendisi ile tahakkuk eden bilgi alanının da güvenliğinin imkânıdır. el-Mümin olan Allah'ın Rûhu'l-emîn olan elçisi, metafizik güvenlik alanının temel kriterleridir. Fizik gerçekliğimizin özellikle de tarihsel ve toplumsal alanın güvenlik kriterlerine gelirse üç güvenlik tanımı ile daha bulunur. Nitekim Fil vakiasında Ebrehe ordusunun eabil kuşları ile karşılaşmaları ve gerçekleşen hadisenin sonrasında Mekke'nin "Beledü'l-emîn" olarak tescillenmesi yeryüzünde emniyetin şehirlere de sıfatı olması gerektiğinin işaretidir.

Yine peygamberimizin risaletten evvel Hakem olayı diye maruf vakıada toplum tarafından "Muhammedü'l-emîn" olarak adlandırılması, bir şehrin çatışmadan uzak olarak kurulabilmesi için adaletli ve güvenilir hâkimlere muhtaç olduğuna da işaret eder. Son olarak İslam medeniyeti kendisine inanç aidiyeti olanları da "mümin" olarak tanımlamıştır. Nitekim "*Mümin müminin aynasıdır.*" Müminler güveni, sonsuzluk hissi uyandıracak şekilde birbirlerine dönük olarak çoğaltırlar. Nitekim aynalar birbirlerine baktıklarında birbirlerindeki sonsuz bir derinlikle yansıtırlar. Güven duyulan

ve güven veren nispetleri ve ayna olarak tahakkuk etme, İslam toplum düşüncesinin merkez fikridir. Demek ki el-Mümin olan Allah, onun Rûhu'l-emîn'i, beledü'l-emînler ve güvenlik şehirlerinin yöneticileri olan emînlerle birlikte güvenlik halkaları tamamlanmış oluyor. O vakit denilebilir ki İslam toplum ve siyasetinin ruhu güvenlik kavramı merkezlidir.

İslam düşüncesinin siyaset üzerinde yaptığı etüt kadar çok az meselede yoğunlaşmıştır ve bu konuda çokça eser yazmıştır. Fıkıh ve kelim kitapları içerisinde "imamet" bahislerinde bu mesele görebilir. Bu başlık altında siyaset, hilafet, yöneticinin özellikleri, şehir fikri ve sosyolojik ilişkilere dair açıklamalar bulunabilir. Felsefi ahlak ve siyasete dair eserlerden, nasihatname türlerindeki eserlere kadar İslam medeniyetinin siyasete kattığı ruhu izlemek mümkündür. Fakat özellikle sūfîlerin vahdet-i vücûd, merâtibu'l-vücûd ve ilâhî isimler teorisinden hareketle ürettikleri siyaset fikri hala daha incelenmeye muhtaç bir alan olarak araştırmacıları beklemektedir. Özellikle sūfîlerin devlet dediğimiz mefhumun ne olduğu ile ilgili yaklaşımları belirgin ve özgün bir şekilde fıkıh, kelim ve hikemî siyaset düşüncesinden farklılaşmaktadır.

Vahdet fikrini metafizik gerçeklikten hareketle geliştirmişler ve toplumsal ve siyasal birlik ve bütünleşmenin ilkesi haline getirmişlerdir. İbnü'l-Arabî düşüncesinin varlık ve mertebeler arası ilişkilere dair yorumunu başta Osmanlı'da Ekberî kültürün temsilcisi sayılan İsmail Hakkı Bursevî olmak üzere birçok sūfî geliştirmiş, varlık fikrini devlete, mertebe fikrini devlet hiyerarşisindeki rütbelere uygulamış ve yönetim düşüncesini vahdet-i vücûd görüşünden hareketle temellendirmişlerdir. Sufilere göre âlem, ilâhî isimlerin tecellisidir. Bütün ilâhî isimlerde zuhur eden ise Hakk'ın varlığıdır. Dolayısı ile âlemdeki bütün mevcûdlar veya formlar bu hakikatlerin mertebelerdeki görünümünden ibarettir. Devlet denen varlık alanı da âlemdeki formlardan birisidir. Devlet, milletin oluşturduğu birlik formudur. Yani madde ve form ilişkisi içinde düşünecek olursak millet birçokluk, devlet bir birliktir. Devlet değişmeyen bir birlik formudur. Millet ise değişebilir. İşte sūfîler devlet dediğimiz formu inşa etmenin kriterinin ne olması gerektiğini ve dolayısı ile de siyasî ilişkilerin doğasını belirleyen şeylerin neler olduğunu sorgulamışlardır.

Sūfîler Hakk'ın varlığını bir kenara koyarsak âlemi dört temel mertebe üzerinden taksim etmişlerdir. İlk olarak âlem-i melekût dediğimiz bir âlem vardır. Bütün ilâhî isimlerin ve bu isimlerin kendi aralarındaki ilişkilerini bunun içinde değerlendirebiliriz. Bu âlem Hakk'ın tahakkukunun ilk mertebesidir ve diğer mertebeler için de belirleyicidir. İlâhî isimler arası ilişkiler burada nasıl ise bu irtibatlar, diğer âlemlere de yansır, zuhur eder. İkincisi âlem-i misâl, üçüncüsü âlem-i mülk, dördüncüsü ise âlem-i insândır. Allah

ismi diğer bütün isimleri toplayıcı bir isimdir. Yani zâta atfedilen bir isimdir. Ve diğer bütün isimler o isim altında toplanılabilir. Ve bu ismin altında da er-Rab ismi vardır. Rubûbiyet bütün ilâhî isimleri kendileri ile ilişkili olukları mertebelere taksim eden nispettir. er-Rab ismi, bir ilâhî isim hangi varlık alanını hükümlendirecekse o alanı düzenleme şeklinde bir vasıfla temayüz eder. Dolayısı ile varlık mertebeleri er-Rab ismi ile yapılandırılır.

Osmanlı sūfîlerinden İsmail Hakkı Bursevî de ilâhî isimler arasındaki bu ilişkileri vahdet-i vücûd düşüncesinden hareketle devlet mertebelerine uyarlamıştır. Devlet denilen sistemde ilâhî isimlerin tezahür ettiğini, dolayısı ile de oradaki hiyerarşinin aynen ilâhî isimler hiyerarşisine göre olması gerektiğini söylemektedir. Buna göre Osmanlı devlet mertebelerinde Allah isminin karşılığı sultandır ve sultan Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir. Allah isminin diğer ilâhî isimleri toplaması gibi sultan da bütün devlet mertebelerini ve siyasî bütün münasebetleri kendinde toplar. Bütün mertebelerin varlığı, sultanla gerçekleşir. İlâhî isimlerin, Allah ismiyle varlık bulunması gibi tebaanın bütün ilişkileri de sultan mertebesiyle münasebetlerine göre belirlenir. Yani sultan, aslında maddî âlemdeki kurucu özne olarak bir tertip kriteridir. Nitekim Allah hüküm vericidir, âlimdir ve adildir. Devlet mertebelerindeki bütün bu sıfatlar da sultanda bulunmalı ve sultan devlet mertebelerine bu vasıflarla zuhur etmelidir. Sultanın hükmünün zuhuru vezirdir, ilminin zuhuru şeyhülislâmdır ve adaletinin zuhuru kâdıdır. Sultan, Allah isminin âlem-i mülkdeki karşılığıdır. Bütün devlet görevlileri ve saray erkânı sultanın birer tezahürüdür. Her devlet mertebesi bir ilâhî ismin yansımasıdır. Vezir, er-Rab ve el-Müdebbir isminin tezahürüdür. Vezirin kethüdası el-Mufassıl ismi ile zuhur eder. Yine kubbe vezirleri vardır ki ashâb-ı kehfın sayısına nispetle yedidir. Çünkü ahir zamanda Mehdi'nin halifesi ashâb-ı kehfın mertebeleri üzere yedi kişi olacaktır. Bu da Osmanlı devletinin Mehdi'ye kadar sürecek ve zuhur ettiğinde ona devredilecek bir devlet olduğuna işaret eder. Rumeli ve Anadolu Emîrû'l-ümerâları ilâhî isimlerden el-Kavî ve el-Metîn isimlerinin mazharındırlar. Yeniçeri, vezirin el-Celîl ismine mazhardır. Darusaaade ağası ilâhî isimlerden er-Râzî isminin mazharıdır. Hâsılı sultandan toplumun en alt kesimine her özne aslında ilâhî isimler düzeninin bir karşılığıdır. Bursevî'ye göre bu tezahürün toplumda da karşılığı vardır. Buna göre fırıncı el-Nâfî, koku satan (attar) terazi ehli olduğu için el-Adl, müftü ve âlimler el-Alîm isminin mazharındırlar.

Bursevî bu tavrını cülûs merasiminin kurallarından saray mimarisine, devlet ricali hakkında belgelerde kullanılacak lakaplardan şehirlere kadar genişletir ve ilâhî isimlerle ilişkilendirilir. O'na göre Osmanlı saray mimarisi dahi daha önce zikrettiğimiz âlem sınıflandırmasına göre şekillen-

dirilmiştir. Bîrûn âlem-i mülkü, enderûn âlem-i misâli, harem âlem-i melekûtu temsil eder. Has oda ise hakikat-i muhammediyyeye remzdir. İlâhî isimler düzeni hakkındaki sûfi yorumlar Osmanlı'da resmi ve diplomatik metinlerin yazılışına dahi yansımıştır. Bu metinlerde devlet adamları hangi ilâhî isim ile tahakkuk ediyorlarsa onunla ilişkilendirilmeleri gerektiği ifade edilmiştir. Diplomatik yazışmalarda hangi devlet ricali için hangi lakap ve sıfatlarla hangi ilâhî ismin zikredileceği devlet tarafından kanunnamelerle belirlenmiştir. Elkâb nizamnamelerinde devlet ricalinin sıfatlarının zikredildiği yerlerde sıklıkla Allah'ın el-Melik ismine vurgu yapılmış ve buna ek olarak el-Melikü'l-A'lâ, el-Melikü'l-Allâm, el-Melikü'l-Mennân, el-Melikü'l-Müte'âl, el-Melikü'l-Mu'în, el-Melikü'l-Velî, el-Melikü'l-İbâd, el-Meliküs-Samed, el-Melikü'l-Alîm, el-Melikü'l-Melikât, el-Melikü'l-Latîf gibi sıfatların kullanılmış, devlet mertebelerinin istinat ettikleri ilâhî isimler hakkında bilgi verilmiştir. Öte yandan elkâb nizamnamelerinde bu bakış açısı nedeniyle bazı devlet ricali hakkında kullanılacak lakaplar ve sıfatlar zikredildikten sonra "ismine muvafık esmaullah yazıla..." ifadesinin kullanılması bahsettiğimiz yaklaşımları göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Kâinat ilâhî isimlerin bir yansıması olduğu için hakikatte bütün varlık mertebelerinde zuhur eden Hakk'tır. Bursevî, bütün varlıkta Allah'ın birliğini görme gayreti ile vahdet-i vücûd düşüncesini Osmanlı'nın devlet paradigması olarak inşa etmeye gayret etmiştir. O'na göre Osmanlı şehirlerinde de ilâhî isimlerin tezahürü vardır. Mekke Allah ve el-Evvel, Medine er-Rahmân ve el-Âhir, Kudüs el-Kuddûs ve es-Subbûh, Şam el-Hayy, el-Alîm, el-Mürîd, el-Kadîr, el-Evvel, el-Âhir, er-Zâhir, el-Bâtın, er-Rahmân, er-Râhim, el-Müdebbir, el-Mufassıl, Bağdat el-Zâhir, Mısır el-Bâtın, Konya el-Kâdir, Kıbrıs el-Muhît, Bursa Mâlikü'l-mülk, Ze'l-celâli ve'l-ikrâm, Edirne el-Hâfiz, İstanbul; el-Câmi' isimlerinin mazharı olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç olarak denebilir ki sûfi bakış açısından hareketle Osmanlı devleti nefes-i evliyâ ile kurulmuş yani devletin formu zamanın kutbu olan veliler tarafından ilâhî isimler bilgisine mutabık olarak konulmuştur. Medeniyetlerin ben idrakleri doğrultusunda yorumladığımızda sûfi perspektiften Osmanlı siyasetinin ruhu, Hakk'ın varlıktaki tezahürünün bilgisi olan ilâhî isimler bilgisidir. Bir devlet ancak hakikat bilgisine göre inşa edilirse yönettiği varlık alanınsa nizam ortaya çıkar. Devlet bilgiye göre değil de eğer kudret veya güç merkezli kurulursa o zaman ortaya çıkan şey niza yani çatışma olur. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin kurulduğu varlık sahası ilâhî isimler bilgisinin düzenlediği bir güvenlik alanıdır. Osmanlı Devleti de el-Emîn vasfının devlet denen varlık alanındaki en yüksek görünümüdür. Bu devletin temel ufku ilâhî isimlerden aldığı ölçü ve değer-anlam

manzumesini âlemin nizamı yapmaya yöneliktir. Bunun için de tasavvuf terbiyesinden geçmiş fertlerin varlık/ben idraklerinden, vahdet-i vücûd düşüncesinin mertebeler sistematiğine uygun olarak kurulmuş bir devlet/biz idrakine ihtiyaç vardır. Yoksa nefislerdeki nizamın inşa ettiği psikolojik güvenlik alanından, nizâm-ı âlemdeki sosyolojik emniyete geçmek mümkün olmayacaktır.

-XIII-

YESEVİ'DEN YUNUS'A HAKİKAT DİLİ TÜRKÇE

Bilal KEMİKLİ*

*Kaçan kim ben beni bildüm yakîn bil kim Hakk'ı buldum
Korkum anı buluncaydı şimdi korkudan kurtuldum*

İnsan, arayan, soru soran, araştıran, öğrenen ve öğreten bir varlıktır. Peki, insan neyi arar? Ta başlangıcından bu yana onun aradığı “şey” hakikattir. O, evveleminde kendi hakikatini arar. Varoluş sebebini, zamanı, mekânı, bilgiyi, hayatı ve nihayet ölümü anlamayı, anlamlandırmayı murat eder. Sonra varlığın sahibini, onu var edeni arar. Hakikat, *var olduğu açık ve kesin olarak bilinen şeydir*. İnsan, bu *açık ve kesin bilgiye* ermek ister. Bu bilgi, onu hikmete kavuşturacaktır.

Hikmet, *hüküm* kelimesiyle aynı köktendir. Hakikat arayışı insanı varlığa ilişkin bir hükme götürecektir. Bu hükmü biz bilgi, düşünce, şiir yahut bir sanat eseri olarak görürüz. Yunus Emre, bu arayış yolculuğuna çıkmış, sorular sormuş, cevaplar aramış bir hakim (bilge)dir. Mesela bir yerde şu soruyu soruyor:

*Kanı bu mülkün sultânı pes ten isen kanı cânı
Bu göz görmek diler anı bu merci' ü me'âb nedür*

Evet, hakikat arayışına çıkan kişi, mülkün sultânını, tenin ve cânın hakikatini aramalıdır. Keza zaman kavramıyla alakalı gerçek bir bilgiye ulaşmalıdır. Bunun için de merci'i (başlangıcı) ve meâbı (sonu) bilmek zorundadır. Sonunda bu arayışları onu, varlığın, zamanın ve mekânın yegâne

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Bu metin yazarın 20.02.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

sahibi Allah'a götürecektir. Bu varılan yerin adı tevhit; başka bir ifade ile hakikat, varlığı mana ve mazmunu ile idrak ederek "mutlak birliğe" ermektedir.

Yunus Emre, çıktığı mana yolculuğunda ulaştığı hakikatleri birer hikmet olarak dile getiren Pir-i Türkistan'ın Anadolu'daki mümessilidir. Bu bakımdan önce, Türkçeyi hakikat dili haline getiren, manayı bu dille mayalayan Ahmet Yesevî'ye ilişkin bir iki hususa işaret etmek icap eder. Daha doğrusu, Yesevî kapısından girmeden Yunus köşkününe ulaşamaz. Yunus, *şiiirimizin süt dişi* ise, Yesevî de o şiiirin atasıdır. Bu şiiir atasını, Türkistan'ın Piri'ni mevzu etmeden bir hususu idraklerinize arz etmek isterim. Arz etmek istediğimiz husus; Yesevî'den bu yana hakikat dili, hikmet dili olarak pek çok muhakkik, mütefekkir ve âlimin hikmet ve tasavvurlarına zemin teşkil eden Türkçe etrafında inşa edilen yanlış imajdır.

Dil ve Hakikat

Öncelikle şunu belirtelim: Uzunca bir dönem, Türkçenin hakikat dili olduğunu unutup, bilim dili olup olmayacağını tartıştık. Kendi dil varlığını tezyif ederek bir gelecek kurma çabasına girdik. Hala bir kısım aydınımız, 40'lı yılların bu tartışması içerisinde takılıp kaldı.

Bu meyanda yazılan metinleri şu üç başlıkta tasnif edebiliriz:

1. Yenilikçiler
2. Dilde muhafazakârlar
3. Türkçeyi zayıf ve yok sayanlar

Dil tartışmalarından düşünce üretmeye, bilim ve sanat üretmeye daha tam olarak gelemedik. Oysa insanı insan yapan dildir. İnsan, *hayvân-ı nâtik*-tir: konuşan varlık... Dil, varlığımın işaretidir. Konuşarak o varlığı anlamlandırıyorum. Bu bakımdan dil, insanı var kılıyor. Zira insan, düşüncesi, duygusu, tasavvurları, tahlilleri ve terkipleriyle varlık kazanacaktır. Diğer bir ifadeyle, dil, düşünceye hayat veren iksirdir. Hatta düşünceye sadece hayat vermez, aynı zamanda onu ileri götürür. Gelişmiş bir kültür, ancak gelişmiş bir dille kazanılabilir.

Dile gelen, konuşan, yazan veya susan; esası itibariyle insan ruhudur. İnsanın konuşurken (yazarken) kullandığı kelimeler ve konuşurken ses tonu ve vurgulamaları ruhuna ayna tutar. Dil konuşanın içini gösterir. Nitekim dil üzerine derin düşünceleri olan Avusturyalı Ludwig Josef Johann Wittgenstein, kişinin ve toplumun düşünce ufkunu dilin sınırları ile belirlediğini iddia etmiştir. Bu meyanda onun, "Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır." cümlesi önemlidir.

Dil temelde, anlama ve anlatma üzerine inşa edilen bir olgudur. Düşünce, dil ile hayat bulur. Vahiy veya ilham ile zuhur eden ilâhî hakikatler

de dil vasıtasıyla ete kemiğe bürünür. Dil ne kadar mahirane kullanılırsa, hakikat karşımızda o nispetle canlı durur.

Dil, anlaşılmaya yarayan işaretler sistemi; duygu, düşünce ve davranışı anlatmaya yarayan işaretler vasıtasıdır. TDK'ya göre ise, düşünce ve duyguları bildirmeye yarayan bir anlatım aracıdır.

Hakikat kelimesi ise, "bir şeyin aslı, esası ve mahiyeti" manasındadır. Hakikat, "görülen, mevcut olan, söylenen ile söylenen şeyin uygun olma hâli"dir.

"İnd-i ilâhî'den insan gönlüne düşüp orada coşkunluğa sebep olan hakikatler, dil ile tahliye olur."

Hakikat-dil ilişkisi, mana peşinde olan şairlerimizi çokça meşgul eden bir husustur. *Tecellî, tefekkür (tezekkür/tedebür), vâridât, sünûhat* gibi kavramlar dil-hakikat ilişkisini telmih eden kavramlardır. Düşünce dünyasının izini, hakikati algılayışını dil üzerinden sürmek bu yüzden mümkündür.

Yesevî: Hikmetleri Türkçe Söylemek

Pîr-i Türkistan Hoca Ahmet Yesevî, daha ilk hikmette karşımıza çıkan haliyle defter-i sâniyi şerh eden bir şârihtir. Kendisi hikmetinde bunu söylüyor:

*Bismillah deyip beyan ederek hikmet söyleyip
Talep edenlere inci cevher saçtım ben işte.
Riyâzeti sıkı çekip, kanlar yutup,
İkinci defter sözlerini açtım ben işte.*

İkinci defter, *defter-i sâni*dir. Defter-i sâni den kasıt, bizzat kitâb-ı nâtık olan insandır. Defter-i evvel, Kur'an'dır; peygamber efendimizin sünneti, Hadîs-i Şerifleridir. Efendimizden gelen miras, defter-i evveldir; ama o ilk defteri derinlemesine okuyup, tefekkür ederek kendi hakikatini aramak isteyen insanın ortaya koyduğu şey de bizzat kendisidir. Bu itibarla Ahmet Yesevî'nin defter-i sâni den kastettiği doğrudan doğruya kendi hakikatidir; insandır. Biz bu insana *kitâb-ı nâtık* diyoruz; konuşan kitap... Evet, her insan bir kitaptır ve her insan okunmaya değer bir özelliğe sahiptir. Mesele o insanı okuma meselesidir. Şairler, ozanlar, sanatkârlar o insanı okuyarak, onu taklit ederek, tanımlayarak ve tasvir ederek eserler tertip etmişlerdir. Yesevî ve Yunus gibi, kendi kitaplarını okuyup kendi hakikatini keşfedener ise, hikmet, ilâhî ve nutuk gibi eserlerle bu kitaba tercüman olmuşlardır.

Ahmet Yesevî'nin yaşadığı coğrafyada yetişen Fârâbî eserlerini Arapça, Mehne Baba adıyla anılan Ebû Said Ebû'l-Hayr da Farsça yazdı. Pîr-i Türkistan ise, Türkçeyi hakikat dili haline dönüştürdü, Türkçe söyledi. Diğer bir ifadeyle insan kitabını okudu; ama o insan kitabını Farsça söyleyebi-

lecek, Arapça yazabilecek yerde -ki bu imkânları vardı, bu bilgiye sahipti-
bunu Türkçe söyledi. Bir yerde şöyle diyor:

*Hoş görmüyor âlimler sizin bildiğiniz Türkçeyi
Âriflerden işitsen açar gönül ülkesini
Ayet hadis anlamı Türkçe olsa uygundur.
Anlamına yetenler yere koyar borkünü.*

Eğer diyor, Kur'an'ın ve hadis-i şeriflerin manasını siz Türkçe olarak insanlara sunarsanız, o manayı anlarlar ve borklerini yere koyup secde ederler. "Borkü yere koymak" secde etmek, manaya teslim olmak demektir. Dolayısıyla o dönemdeki âlimler Türkçe söylemeyi hoş görmüyorlar, Türkçeyi kaba bir konuşma dili olarak görüyorlar. O, buna rağmen "Ben Türkçe söylüyorum" diyor.

Ahmet Yesevî'nin neden Türkçe söylemiştir? O, Türkçe söylediği hikmetlerle ahaliyi bu hikmetlerle bir bakıma irşat ediyor; inandığı değerlerin ve düşüncesinin geniş kitlelere ulaşmasını temin ediyor. Bu yüzdendir ki, onun hikmetleri, Asya'nın steplerinde, Sır Derya Vadisi'nde ve bütün bir Türkistan illerinde hakikat arayışında olan insana ulaşmıştır. Onun hikmetleri dalga dalga bu geniş coğrafyaya yayılarak insan ağacını İslam'ın mesajı ile aşlamıştır.

Bu ilk hikmette dikkati çeken bir husus daha vardır: Riyazet... Onun ifadesiyle, "talep edenlere inci cevher olan bu hikmetlere katı riyazetle" ulaşmıştır. Hikmet hâkikatın hasılası ise, hakikatin öylesine kolayca ulaşılan bir kapı olmadığına da bilinmesi lazımdır. Hakikat uydurma bir düşünce yahut bir kurgu tasavvur değildir; sıkı yahut Pir'in ifadesiyle "katı riyazetle ulaşılan bir bilgi düzeyi"dir. Bu düzeye, *şariat*, *tarikât* ve *marifet* kapılarından geçerek ulaşılabacaktır. *Fakr-name*'de anlattığı çerçevede dört kapı kırk makamı aşarak ulaşılan hakikat uluorta herkese söylenecek bir söz değildir. O, incidir, cevherdir; değerini bilene sunacağı bir manadır. Bu itibarla, hakikate erenler, o erdikleri bilgiyi örtülü bir şekilde sunarlar. Şiir dili, bu sunuşa söz ve mana sanatlarıyla zengin imkânlar sağlamaktadır.

Yunus Emre: Türkçeyi İnşa ve İhya Etmek

"Hakikatin tâlibi" olmak; mütevazı, iyilik ve güzellikleri ikame etme bilinciyle hareket eden, kendisine takdir edilene kanaat eden, kimseyi incitmeyen, tatlı dilli, varlığa karşı şefkatli, cömert ve yardım sever, gösteriş ve riyadan uzak, bu ulaştığı manayı ulu orta dökmeyen, yaşadığı hali ve sırrı saklayan bir idrake sahip olmak demektir. Bu onun sahte görüntülerden, kendini gösterme talebinden azade olduğu, narsizm, şöhret ve riya per-

delerinden kurtulması anlamına gelir. Bu perdelerin her birisi, hakikatin üzerini örter; tekrar ve şüpheden ibaret bir bilgiyi hakikatmiş gibi gösterir. O bakımdan, ne Ahmet Yesevî, ne de Yunus Emre birer itirafçı, kendilerini dışarıya vuran, hakikati pazara sunan kişiler değildir. Onlar *sehl-i mümteni* ile sade; ama asla basite kaçmadan manayı sunan bilgelerdir.

Yunus Emre, “riyazeti katı çeken” Pîr'in izinde nefis-i tezkiye ve kalbi tasfiye ederek yani arınıp durularak hakikat arayışına çıkmıştır. Onun bu yolculuktaki rehberi, Tapduk Emre'dir. Tapduk kapısında kırk yıl süren çile neticesinde hakikati kendisine azık edinerek şiirler söylemiştir. Bu meyan da yolculuğunu dört evresini şu şekilde tanzim etmektedir:

*Şerî'at tarîkat yoldur varana
Hakikat ma'rifet andan içerü*

Buradaki manayı daha iyi anlamak için Yesevî yolunu Anadolu'da yeniden sistemleştiren Hacı Bektâş-ı Velî'ye müracaat edebiliriz. Hacı Bektaş *Makalat*'ta şöyle tasvir ediyor:

“Şeriat bir ağaçtır; tarikat onun dalları, marifet yaprakları, hakikat de meyvalarıdır. Ağaç mevcut olmazsa, dalları ve meyvaları da mevcut olmaz. Bu suretle anlaşılır ki, şeriat asıl, diğerleri teferruatır. Varlığı ancak, aslının varlığı sayesinde olur. Asıl olmayınca teferruat olmaz. Bu, kulun, belirtilen merhalelerin hiçbirinde şeriatden hariç olamayacağına işarettir. Şeriatin sınırından dışarı çıktığı halde kendisini hâlâ doğru yolda sanırsa ziyana uğrayan, helâk olan, mühlidlerden olur. Hem sapık, hem de saptırıcı bir kişi olur. Kazananlardan, Allah'a ulaşanlardan olmaz da, Şeytan'ın tebâsından olur ki, bu apaçık bir hüsranın ta kendisidir.”

Çıkilan yol, arayış ve buluş yoludur. Lakin yola çıkılsa da usûl ve erkân bilmeden arayış kâmil olmadığı gibi, buluş da hakikat olmayabilir. Diğer bir ifadeyle, çıkılan yolda daima kalbe nazar edilmeli, müstakim ve muttaki olunmalı. Yolda çeldiriciler olur; yanılısamar hakikatmış gibi görülebilir. O bakımdan hakikat arayışı, kapılar iç içe, biri ötekini tamamlayan ve ilk geçilen kapı hiçbir zaman ihmal edilmeyen bir sisteme sahiptir. Nitekim Yunus şöyle der:

*Evvel kapu şeriat emr ü nehyi bildürür
Yuya günâhlarını her bir Kur'ân hecesi
İkincisi tarikat kulluğa bel bağlaya
Yolu doğru varanı yarlığaya hocası*

Üçüncüsü *ma'rifet cân gönül gözün açar*
Bak ma'nî sarâyına aşka değin yücesi
 Dördüncüsü *hakikat ere eksük bakmaya*
Bayram ola gündüzi Kadîr ola gicesi

Demek ki, hakikate yani insanın kendi kitabını okuma süreci, dört katmanlı bir eğitimden yani dört kapıdan geçmeyi iktiza ediyor. İlk kapı *şeriat kapısı*; emri ve nehyi, helal ve haramı, doğru ve yanlış, hayır ve şerri bildiren bir kapıdır. İnsan için temel değerleri kazandıran bir süreçtir. Bu kapı, diğer kapıları da içine alan büyük kapıdır. Bu kapının anahtarı ilim ve ameldir. İkinci kapı *tarikat kapısı*; tahsil edilen ilmi ve yapılan amelleri daha ileriye götüren bir kapıdır. Bu kapının öteki adı *takvadır*: Yapılan her işi *itkan prensibi* ile en iyi ve en doğru yapma bilincini kazandıran bir kapı... Bu kapıda hakikat arayışına çıkan yolcu (sâlik) tefekkür boyutunda kavramları tahkik ederek dimağına nakşeder. Süreklilik prensibi (vird/ezkâr) ile zihnini açmaya gayret eder. Böylece üçüncü kapı olan marifete ulaşır. Bu aşamada gönül gözünün açılması, varlığa ilişkin bilgi ve manayı tahsil süreci başlayacaktır. Gönül şehrinde, içerideki bilgi kanallarının (havâss-ı hamse-i bâtına) açılması bu aşamada başlar. Böylece hakikat yolcusu, hadsî bilgiye, *vâridât*, *sünûhat* ve *tecellî* gibi isimlerle anılan *ledünnî* (vehbî/bâtunî) sübjektif bilgi huzmelerine erişmeye başlar. Nihayetinde bihakkın varlığın hakikatine ermeyi ifade eden *hakikat kapısı* açılmış olur. Buraya eren eksik ve kusurlu görmeyi unuttur. Zira o, artık;

Cân gözile bakan görür Yunus gözile gördüğün
Yohsa yaban gözi ile kimseneye ne söyleyem

diyecek bir noktaya gelir. Böylece o, her şeyin sahibinin (Sâhib-i Hakikî) ve yaratıcısının (Hâlık-ı Mutlak) Allah olduğunu idrak eder. Varoluşun bir hikmete binaen olduğunun farkında olarak kevnî ayetleri (insanı ve kâinatı) okumaya başlar. Şiir burada anlam kazanır. Söz burada zamanı aşan bir derinliğe kavuşur. Lakin bu süreçler öyle kolay aşılmaz; çileli ve meşakkatlidir:

Bu şeriat güç olur tarikat yokuş olur
Ma'rifet sarplık durur hakikatdür yücesi

Meşakkatli olmakla birlikte birer birer bu kapıları açarak içeri girme iradesi gösteren hakikat yolcusu (mürîd/tâlib) nihayetinde geceyi gündüz kılan iksire, kalbî huzura kavuşur.

*Dervîşün dört yanında dört ulu kapu gerek
Kancaru bakarîsa gündüz ola gicesi*

Yunus Emre bu kalbî huzura erdiği için dağ ile taş ile, bütün bir kâinat ile konuşmayı, sohbet etmeyi, halleşip dertleşmeyi, onların sesini duymayı, sözlerini anlamayı başarmıştır. Şöyle sesleniyor:

*“Dağlar ile taşlar ile çağırayım Mevlâm seni
Seherlerde kuşlar ile çağırayım Mevlâm seni”*

...

*“Gider idim ben yol sıra yavlak uzanmış bir ağaç
Böyle latif böyle şirin gönlüm eydür birkaç sır aç”*

Pîr-i Türkistan'ın yolunda giderek hakikati Türkçe dile getiren Yunus Emre, İslam tasavvufunu, Kur'an'ı ve hadisleri, insanî ve beşerî olan duyguları, ilahî aşkı, varlık ve birlik görüşünü sade, fakat derin bir üslûpla açıklayan mümtaz bir şahsiyettir. Bu pencereden *Divan ve Risâletü'n-Nushiyye*'ye bakıldığında şu hükme varıyoruz: . Türkçe, Yunus'un söylediği ilahilerle incelmış, canlanıp yayılmıştır. Öyle ki, Yunus, Türkçe dînî-tasavvufî bir ıstılah ve mecaz dili kurmuştur. Diğer bir ifadeyle, sosyal ve siyasi açıdan fetret dönemi yaşayan Anadolu'yu hikmetli sözleriyle yenilemiş, bu toprağı diriliş iksiriyle işlemiştir. Nitekim o, kendinden önce gelenlerin gizli, örtülü dedikleri manayı açığa çıkarmak için çaba sarf etmiştir

*Bu bizden öndin gelenler ma'niyi pinhân didiler
Ben anadan toğmuş gibi geldüm ki 'uryân eyleyem*

Bu çaba, sehl-i mümteni adıyla andığımız bir üslûbun zuhuruna vesile olmuştur. Bilahare Yunus gibi söyleyenler çıkmıştır. Onun açtığı yolda yürüyen, hakikat arayışına çıkan âşıklar ve ârifler olmuştur. O, çağdaşı Hacı Bektâş-ı Velî ve Mevlana Celâleddin Çelebi gibi yeni bir irfan mektebi, bir mana yolu inşa etmemiştir; ama söz mülkünün sultanı olarak, dil deryasından mana incileri derlemek isteyen nice dervîşâna, nice âşıklara rehber olmuştur. Bu yolda, Âşık Paşa çıkıp, “ince yol”u ve “ulu menzilleri” Türkçe terennüm ederek şöyle seslenmiştir:

*Kamu dilde ma'ni vardur bilene
Cümle yolda hak bulındı bulana
Kamu dilde var-durur ma'nî sözi
Görene gizlü degül ma'nî yüzi*

Ma'niyi bir dilde sanmañ siz hemân
 Cümle diller anı söyler bî-gümân
 Cümle dilde söylenen ol söz-durur
 Cümle gözlerden gören ol göz-durur

Netice-i Kelâm

Kültür bir bilgilenme sürecidir. Bu sürece dil eşlik edecek, kültürden irfana, medeniyete yolculuk dil ile olacaktır. Fakat şu bilinmelidir ki, dil bir bilgi değildir. Diğer bir ifadeyle *dilbilgisi* (gramer) ayrı, *dil* ayrıdır. Dil, bilginin, düşüncenin ifade aracıdır. Bu araç, edebiyatla, bilhassa şiirle gelişir. Şairler kelimelerle oynayarak dili yeniden yeniden üretirler.

Bunun için;

1. Dil mirasımızın tanınması ve tevarüs edilmesi... Yeni nesillere intikali sağlamak.
2. Bilim/düşünce içerisinde kavramlar üretmek... Kavram ya üretilir ya da devşirilir. Bir başka dil kökünden alarak da Türkçe terim üretilir.

Nihayet Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig*'de işaret ettiği manayı dile getirerek sözümüzü tamamlayalım:

“Akıl süsü dil, dil süsü sözdür. İnsanın süsü yüz, yüzün süsü gözdür. İnsan sözünü dil ile söyley, sözü iyi olursa yüzü parlar.”

Yüzünüzü parlatacak sözü söylemenizi temin edecek bir dil birikimine ve becerisine sahip olmamız dileğiyle selamlarımı arz ederim.

-XIV-

BİZ KİMİZ?

Savaş Ş. BARKÇİN*

Yaşamış olduğu bir kaza sonucunda komaya girmiş bir kişinin komadan çıktığında sorduğu ilk soru “Ben neredeyim?” sorusudur. “Hastanede-siniz” cevabını aldığı anda ikinci sorusu “Bana ne oldu?” sorusudur. Çünkü hasta en son hatırladığı mekân ile hastane arasında bir bağlantı kurmaya çalışır. “Kaza geçirdiniz” cevabını alan hastanın şüphesiz üçüncü sorusu “Ne zamandır buradayım?” şeklinde olur. Tıp araştırmalarına baktığımızda da komadan çıkan bir insanın ilk olarak bu soruları sorduğu açıktır. İnsan komadan çıktığında ilk olarak mekânı, daha sonra olayı ve sebebini, en son olarak da zamanı öğrenmek istiyor.

Bugün İslâm dünyasına baktığımızda bu üç boyutta bir şaşkınlık yaşadığı gerçektir. İslâm dünyası son iki asırdır tıpkı komadaki bir hasta gibidir. Komadaki bir hastanın böbrek, mide, kalp vs. bütün organları çalışmakta fakat o hasta ne yaptığını bilmemektedir. Benzer şekilde İslâm dünyası da geçen iki asırlık süre zarfında normal hayat yaşar gibi görünse de, yani üniversiteler, hocalar, talebeler, devletler, seçimler olsa da komadaki bir insan gibi bilinci kapalıdır. İslâm âlemi tıpkı insan vücudu gibi bir işleyişe sahip fakat bu işleyişin ne işe yaradığı, ne için çalıştığı pek bilinmemektedir. Meselâ bir İngiliz gibi dini incelemeye çalışan Müslüman akademisyene, bir Fransız gibi piyano çalmaya çalışan bir Müslüman sanatçıya ya da bir Alman gibi ders anlatmaya çalışan Müslüman bir hocaya rastlamamız mümkün olabiliyor. İşte bu durum bizim komada olan bir hastadan farksız olmadığımızı ve kendimiz olmayı başaramadığımızı gözler önüne sermektedir.

* Dr., Siyaset Bilimci, Bürokrat, Yazar, Şair. Bu metin yazarı 05.12.2018 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansın yayın için düzenlenmiş halidir.

Paris şehri modern olan birçok şeyin doğduğu bir şehir olmasına rağmen tarihi bir şehir olarak nitelenmektedir. Çünkü Fransızlar modernliğin merkezi dahi olsa bu şehirde hiçbir taşta dahi dokunmamışlardır. Bu durum sadece Paris'e özel bir durum değildir. Bütün Fransa'da hatta bütün Avrupa'da bu durumla karşılaşmamız mümkündür. Peki neden? Çünkü Paris'in bu görüntüsü aynı zamanda Fransız olmak, yani kişiye o kimliği yansıtmak demektir. Görüldüğü üzere tıpkı komadan çıkan bir hastanın sorduğu ilk soruda olduğu gibi kimlik açısından mekân oldukça önemli bir konuma sahiptir. "Biz kimiz?" sorusunu sordüğümüz zaman ilk önce mekânımızı netleştirmemiz lazımdır. İstanbul'a bakalım... İstanbul'a tarihi bir şehir dememiz mümkün değil. Belki bazı tarihi yerleri olan bir şehir olarak niteleyebiliriz. Çünkü biz tarihi bütünlüğü muhafaza edememekle beraber birçok şeyi de kendi ellerimizle yıkılmışız. Böyle bir mekânda kendimizi aradığımızda kendimizi bulmamız zorlaşmaktadır. İşte bu hal bizim komadaki halimizdir.

Osmanlı devletine baktığımız zaman beş yüz sene hüküm sürmüş bir imparatorluğun dış borcunun olmadığını görmekteyiz. Bu durum inanılması zor gibi gözükse de bunun sebebi Osmanlı'daki gelişmiş vakıf sistemidir. Çeşmesinden camisine kadar bütün kamu yatırımları halkın zengin tabakası tarafından karşılanmaktaydı. Osmanlı'ya ait olan eserlerin üstlerinde yazan kitabeler dahi Osmanlı'nın bizden ne kadar farklı olduğunu görmemiz için yeterlidir. Bizler bugün bina yaptığımızda üzerine bir plaket koyuyoruz ve bu plaketlerin çoğu zaman telaffuzlarını dahi doğru yapamıyoruz. Osmanlı ile aramızdaki farkı görmek adına şunu da belirtmekte fayda var ki, Osmanlı'da okuyan kişi gelişigüzel bir şekilde değil de okumanın hakkını vererek okuyordu. Medrese okuyan kişi şiir yazabilecek seviyede en az üç dil bilerek mezun oluyordu. Oysa bizim bugün üniversiteden mezun olan birçok öğrencimiz bir kitap dahi okumasını geçtim, kendisine aktarılan malumatı anlamakta dahi zorlanmaktadır.

Bizi koma haline sokan örnekleri tarihimizde fazlasıyla görmek mümkündür. Meselâ Sultanahmet'te bulunan Cevri Kalfa Çeşmesi'nin üstünde güzel bir hatla nakşedilmiş bir kitabe vardır. Harf devriminin ertesi günü kaymakamın emriyle bir işçi gelip, eski alfabeye ait olduğu için o kitabeyi kırmaya başlar. Bugün o kitabe yarı kırılmış şekilde bizdeki koma hâlinin bir resmi olarak orada durmaktadır. Yakın zamana kadar İstanbul Üniversitesi'nin giriş kapısının en üstünde "TC" yazan bir kapak vardı. O kapak o binayı yaptıran kişinin tuğrasını gizlemek için yaptırılmıştır. Başka bir örnek: Bursa şehri 1326 yılında fethedildi. Bugünkü Uludağ'a bu ismi Cumhuriyet döneminde verildi. Uludağ'ın o zamana kadar ki ismi Keşişdağı'dır. Bu isim birilerini rahatsız etmiş olmalı ki değiştirme gereği duyulmuştur.

Oysaki Batı'da hâlâ çoğu mekân isimleri Roma dilinden kalma isimlerdir. Bu örnekler baktığımızda şunu söylemek mümkündür ki bu durum kendine düşmanlıktır, kendini bilmezliktir. Bizim koma haline gücümüzü kaybederek değil de kendimizi kaybederek girdiğimizin resmidir.

Kral ve kraliçelerin bol olduğu ülkelerin çoğu Batılı ve demokratik ülkelerdir. Demokrasiyle kraliyetin ne alakası var? Bunun sembolik olduğunu söylerler fakat aslında öyle değildir. Meselâ demokrasinin beşiği sayılan İngiltere'de parlamento seçimleri yapıldıktan sonra parlamentonun toplanabilmesi için kraliçenin bir törenle parlamentoyu açması gerekir. Kraliçe bunu yaparken dört yüz yıllık geleneği olan kıyafetleri giyiyor. Kraliçenin seçtiği lordlar kamarası, halın seçtiği avam kamarasından hem sayıca, hem yetkice daha üstündür. İngiltere topraklarının yarısından fazlası aristokratlara aittir. Demek ki sembolik bir şeyden bahsetmiyoruz. Peki, İngilizler neden kraliçelerine bu kadar bağlılar? Çünkü onlar geleneğin ne kadar değerli olduğunu biliyorlar.

Bugün dünyayı algılamamız da İngilizler'in Londra'yı merkez aldığı bir harita üzerindedir. Bütün dünyada saatler Londra saatine göre ayarlıdır. Yani İngilizler kendilerini zamanın ve mekânın merkezi olarak kabul ettirdiler. Biz dünyayı İngiliz'in dünyası olarak kabul ettiğimiz müddetçe bu durum onların dünyasında ve zamanında yaşamayı kabul etmek demektir. Ne acıdır ki bu durumun farkında olmayışımız da bizim komada olduğumuzu gösteriyor. Kendi ülkemizde Ankara merkezli bir dünya haritası yoktur. Oysaki kendisini dünyanın merkezinde saymayanlar başkasının dünyasında yaşamaya mahkûmdurlar. Çin bu konuda bize örnek teşkil etmektedir. Çince'de "Çin" ülkesinin adı "Jongguo"dur. Bu ise Çince'de "orta ülke, merkez ülke" demektir. Onlar kendilerini dünyanın merkezi kabul ettikleri için düşükleri yerden tekrar kalkıp ayaklanmaları zor olmadı. Çünkü kendisini dünyanın merkezi kabul eden hiçbir ülke başkasının uydusu, maşası olmayı asla kabul etmez ve eninde sonunda ayağa kalkmayı başarır. Oysa biz, bize ait olanları o kadar çok yıkmışız, o kadar çok kendimize yabancı kalmışız ki, dilimize, yazımıza, kendi eserlerimize, kendi insanımıza düşman olmaktan kaçınamamışız.

Bugün dünyadaki etiklerimizin farkında değiliz. Meselâ bugün Fransız ordusunda Sipahi ismi taşıyan bir tank birliği var. Oysa bizim ordumuzda bu isimle anılan bir birlik yoktur. Onun yerine Fransızca kelimelerden oluşan "bordo bereli" adlı elit bir birliğimiz var. Ayrıca kendimize özgü değil, Amerika'nın askeri kıyafetlerini giyiyoruz. Fransızlar bugün "divan" derler, biz onların "kanep" kelimesini aldık. Bu örnekler bizim kendimize ne kadar yabancılaştığımızı gösteriyor. Bunun gibi örnekler çok.

Bizim medeniyetimiz hem Doğu'yu hem de Batı'yı ciddi anlamda et-

kilemiştir. Hindistan'ın en önemli sembollerinden biri olan Tac Mahal, Osmanlı mimarları tarafından inşa edilmiştir. Fransa'da "cassoulet" olarak adlandırılan yemek bizim kültürümüze ait olan kuru fasulyedir. Fransa, Osmanlı'nın 250 yıl boyunca koruması altında yaşamıştır. Fasulyeyi "cassoulet" yapmaları bundandır. Gerçek şu ki biz bunların çoğunun bize ait olduğunun bile farkında değiliz. Bu farkında olmayışımız bizim koma halinde oluşumuzun bir göstergesidir.

1500'lerin sonlarından başlayıp, 1800'lerin sonlarına kadar Avrupa'da Türklere benzeme modası hâkimdi. Buna "Turquerie" denir. Osmanlı kıyafetleriyle resimlerini çizdiren Avrupalılar bunun en bariz örneklerindedir. Türk gibi giyinmek, Türk gibi müzik yapmak, Türk gibi oturup kalkmak, Türk gibi yemek-içmek uzun süre modaydı. Tabii ki burada Türk dendiğinde bütün kökenlerden Müslümanlar anlaşılıyordu. Bu gerçekler bize hiçbir zaman anlatılmadı ve dolayısıyla kendimize yabancı kalarak yaşamaya devam ediyoruz.

Bizim kendimizi kaybetme sürecimiz Cumhuriyet dönemi ile sınırlı değildir. Bunu Osmanlı'nın son bir buçuk asrına kadar götürmek mümkündür. O tarihlerden itibaren biz kendimiz olmak yerine başkası olmak, kendimizi kendimizde aramak yerine, başkasında aramak alışkanlığını kazandık. Fakat artık kendimize gelme vakti geldi. "Kendimiz" dediğim Allah'ın kulu olmaktır. Bizim medeniyetimiz kulluktan, tevhidden, imandan doğan bir medeniyettir. Müminler iyiye, doğruya ve güzele talip olur. Bunun için kulluğumuzu esas almalıyız. Düşüncemiz, kariyerimiz, konuşmamız, oturduğumuz, kalkışımız bu gerçeğe dayanmalı. Kendimiz olmak için kendi dilimize, kendi kavramlarımıza sahip çıkmalıyız. "Empati" demek yerine "hemhâllik" demeyi, "etik" yerine "ahlâk" demeyi tercih etmeliyiz. Kendi dilimiz hâkim olalım ki kendi düşüncelerimiz oluşabilsin ve kendi geleceğimizi inşa edebilelim. Her alanda güçlü olmaya çalışalım. Gücün ahlâkına değil, ahlâkın gücüne tabi olalım. Bilgili olmak için çalışırken ahlâklı olmayı ihmal etmeyelim. Çünkü tarih boyunca bizi biz yapan şey ahlâkın gücünü üstün tutmamızdır.

-XV-

BİR ŐEHİRİN İÇİNE GİRMEK: ŞEHİR, SEN, DUYGULAR VE KİMLİK

Zafer SÖGÜT*

Şehir yaşamak için en bildik mekândır. O yüzden üzerine konuşması da zordur. “Şehir” kavramı ile yüzleşmek insanın kendisi ile yüzleşmesi anlamına gelir. Şehir kavramını üniversitede bir konuşmanın konusu yapmak, konuşmacı için zor bir durumdur. Eğitim, Şehrin oluşumunda önemli bir parçadır. İçinde olunan varlığı, kavramı anlamlandırmak zordur. Bu zorluk birde çok bildiğimiz bir kavramı yani Şehirde yaşayan insana, Şehri anlatmaya çalışma zorluğunu da beraberinde getirir. Bu zorlukları aşmak için konuşmacı ve dinleyici arasında oluşması gereken yakınlığı hızla edinebilirsek; bu sunum bize yeni bilgiler duygular verebilir. Farklı disiplinlerden, farklı bölümlerden bir araya gelmiş öğrencilerle, bir gündemi konuşmak çok değerli bir başlangıçtır. Günümüzden yaklaşık 2500 yıl önce Politika adlı kitabında Aristo Şehir yaşantısı için: “Bir Şehir farklı türde insanlardan oluşur. Benzer insanlar bir Şehir inşa edemez”. Diyerek bize Şehrin farklılıkların yaşadığı yer olduğunu anlatmaktadır. Nesiller arası farklılıklar da Şehrin içindeki farklılıkları kapsamaktadır. Nesillerin arasında farklılık Şehirde bir geçişkenliğe yol açabilirse verimli bir ortam sağlanmış olabilir. Lisans eğitimini Sakarya üniversitesinde almış bir yaşlı olarak bu konuşmada kendi gençliğime mesaj verme imkânı bulurken, siz değerli arkadaşlarımız kendi orta yaşlılığımızla konuşma yapma imkânına kavuşmuş olacaksınız.

Bu sunumda; “İnsan Şehir ilişkisini” anlamak için İstanbul ve Sakarya Őehirlerine projeksiyon tutacağız. İlgili merkezimi bu iki Şehir oluşturacak. Bu Şehirlerin içinde gezerek ve bu Şehirlerden yola çıkarak kendi içimize

* Medeniyet Tarihçisi, Öğretmen, Bu metin yazarın 18.12.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

olan yolculuğumuz için işaret noktalarını oluşturacağız. Bir kavramı anlamak için çeşitli yöntemler kullanarak bilgi sahibi olunabilir. Bizde şehri konuşmak için en alt malzeme ile başlayalım. Şehrin en önemli yapı malzemesi “taş”tır. Coğrafyanın verdiği imkânlarla tuğla, ahşap vb. malzemeler kullanılmış olsa da kalıcı olan taş, şehri konuşurken ilk görmememiz gereken detaydır. Şehri anlamak, yaşadığın şehri, somut bir şehri kast ediyorum; o şehrin oluşumunda geçmişten getirdiği veya inşa edilişi sırasında kullanılan taşa dokunabilirsin. Şehrin tüm gizemi ve şekli o dokunuş ile izleyiciye geçebilir. Hacer-ül Esvet taşının imgesi ile başlayan bir medeniyet vurgusu İslam’ın kutsal şekillerini oluştururken bu şehirlerin etrafında oluşan ve boş mekâna belki de medeniyetin tüm enerjisi ile inşa edilen Basra, Kufe, Fustat şehirleri bugüne ulaşamayan şehirlerdir. Bu şehirlerin hızlı inşa ediliş süreçleri ve coğrafya gereği kullanılan malzemenin ahşap ve kerpiç olması, İslam medeniyet zincirinde bize ulaşmayan birçok değer yok olup gitmesi anlamına gelmektedir. Şehrin kalıcılığı ile insanın kendi belligi arasında bu noktada ortaya çıkan zaruret bizi şehre ve kendimize karşı dikkatli olmaya yöneltiyor. Şehirler insanlığın hafızasını taşırlar. Hafızanın şehir için mekânı mezarlıklardır. Yani şehrin temelinde ölüm vardır. Şehirleri ölümler kurar. İslam medeniyetine bakarak bu iddiamızı örnekleyebiliriz. İslam şehirlerinin oluşumunda; mezar, mezardan türbeye, türbeden mabede şekillenen şehir dokusu bunun üzerine kurulmuştur diyebiliriz. Şehrin merkezinde mabet vardır. Dünyada kurulmuş tüm şehirlerde neredeyse tapınak veya mabedin altında da mezar bölgeleri olduğu görülür. Mabedin şehrin merkezinde olma nedeni ise hafıza ile alakalıdır. Hafıza ölümle ilgilidir. Bilginin geleceğe taşınması kaygısı sürekliliğin sağlanması geçmiş görünürlük kılma ile mümkündür. Yahya Kemal; “İstanbul için biz ölümlerimizle yaşarız” diyerek bu gerçeği ifade etmiş olmalıdır.

Şehirde olup bitenlerle ve bunların bir hafızaya kaydediliyor olmasıyla bizim özel hayatımız arasında da benzerlik kurulabilir. Bir örnekle açıklamaya çalışayım; Bu sunum boyunca bizi, konuşmamızı kaydeden kameraman ve fotoğrafçı arkadaşlarımızın bizi hafızaya alması kurumsal bir çalışma olarak gösterilebilir. Ama dinleyici arkadaşlarımızın sunum esnasında kayıt almaları yani cep telefonları ile video ve fotoğrafla bugünü belgelenmeleri, hatta bu dersimizi bizzat kendi hafızalarına kaydetmeleri bize bazı karşılaştırma imkânları verecektir. Şehirlerde yaşanan günlük olaylar vb. bir sürü bilgi çoğu kez o şehirde yaşayan insanlar için bile hiçbir şey ifade etmeyebilir. Ama öte yandan her şehir kendisine has özellikleri ile insanlık tarihinde kendine yer de bulmaktadır. Tıpkı bizim şu an sıradan bir sunum dinleyip yaşantımıza devam etmeyi tercih ettiğimizle, her birimizde özel olan biricik olan kendi hayatımız için şuan hafızaya aldığımız

bu ders; kahramanı sizin olan bir hikâyeyi gerçek dünyaya taşıma hakkı vermektedir. Konuşabilmek için bile hafıza gereklidir. Şehirlerin konuşma yapabilmeleri yani kullanabilecekleri hafızaları şehri oluşturan binalar, o binaların yapımında kullanılan taşlardır. Meydanları süsleyen anıtlarda şehrin konuşmasının başlıklarıdır. Taşlar, “şehirce dilinin” alfabeleridir. Dilin güçlü etkisini kırmak için dışarıdan gelen diğer etkiler taş taş üstüne kalmasın diye mücadele ederler. Moğol saldırılarında dikili her şeyi yıkmaya eğilimi olması veya İstanbul’da Yeniçeri mezar taşları bilinçli bir şekilde yok edilmesi örneklerini verebiliriz. Mevcut kalabalık yaşantılarımız içinde pek de önemli bir konuymuş gibi gözükme de aradığımızın kelimelerin, cümlelerin insan için ne kadar önemli olduğu ortaya konabilir. Başka başka fakülte diplomaları alacak olan şuan bu salonda bulunanlar hafızalarında ufak bir hatıra olarak kalacak bu dersi hayatlarının amacına ulaşmak için yapacakları planlamada kullanabilirler. Hafızamızı ve şehri bu amaçla kullanmalıyız demeye çalışıyorum. Şehrin geçmişini ve kendi geçmişimizi ara sıra dönüp oradan alabilir, şehri bir kütüphane olarak kullanabiliriz.

“Tarih birlikteliği coğrafya beraberliği mümkün kılar” tezini Dücane Cündioğlu konuşmalarında şu alt bilgi ile açıklar: Geometri ve Aritmetik arasında bir ilişki varsa Tarihle Coğrafya arasında aynı ilişki vardır. Kalıcılık değerler üzerinden olabilir. Diyerek mabed ve mezarı değer taşımak için anlamlandırır. Ölüm şehit olmaya dönüşünce bir bağ oluşur, depremle Sakarya başka şehirde olmayan bir acıyı “değer” olarak tüm şehir olarak yaşar hale gelmektedir. Deprem müzesinin yapılmış olması böyle bir anlam taşır. İstanbul’da mezarı olmadığı halde birçok sahabenin makam kabirleri vardır. İstanbul boğazının en yüksek tepesinde yer alan Yuşa peygamberin kabri olduğu düşünülür. Hatta İstanbul Karacaahmet mezarlığında şeyhin atının türbesi olduğunu iddiası olan bir mezarlık vardır.

Sakarya ve İstanbul’u konuşmadan önce şehre dair birkaç tespit yaparak şehir kavramının benlik kavramına etkilerini gündemimize alabiliriz. Toplumunu var eden iki kavram birey ve şehirdir. Varlığı tanımlamak için gerekli olan iki kavrama atıf yaparak belirtiyorum. “Zaman” ve “mekân” varlığın hissedilebilmesi için anahtar kavram olmaları gibi toplum üzerine konuşabilmek içinde mekân yerine şehri, zaman yerine insanı getirmek gerektiğini iddia ediyorum. Ahlak yasaların çıkış kaynağı olan bir toplum kavramı, modern dünya tarafından ilan edildikten sonra toplumun yaşam için vazgeçilmez olduğu iddiasını kabul etmemize neden olmaktadır. Buda bizim toplum hakkında daha çok düşünmemiz gerektiği sonucuna ulaştırır. Toplumda esas olan ise sürekliliktir. Kalıcılık vaat etmeyen bir toplumun yaşama şansı hiç yoktur. İnsanlığın var oluşundan beri yalnız

yaşamayan insan da bize şehirleri kurarken elinde olan tek simgeyi, şehre taşıyarak hatta şehri ölümün etrafında inşa ederek göstermiş oldu. Göbekli Tepe ile başlayan şehirleşme süreci aşağı yukarı tüm dünyada ve her medeniyette bu gerçek üzerine kurulmuştur. Bu coğrafyada “Horasan Erenleri” kavramı ile şehirlerin birbirine gönül bağının kurulmuş olması da bunun bir açıklamasıdır.

Süreklilik olması için mezar yetmez. Çarşı, Pazar yani alışverişin olması da gereklidir. Mabetler genelde şehrin en yüksek tepesine yapılır. Çarşılar genelde şehrin en alt bölgesinde yer alır. Gök ezeli olanı temsil eder. Yer değişkendir. Bütün mabetler tüm dinlerde ezeli olana yüzü dönük yapılır. Krallar yöneticiler göğe yakın olmasını kendilerine yakıştırırlar. İslam medeniyetinde merkezde yer alan ulu cami etrafı ilim ve çarşı ile donatılarak yaşam akışkanlığı sağlanmıştır. Pazar kavramını şehir için konuşmaya başladığımızda bugün artık modern şehri konuşmak zorunda kalıyoruz. Ama antik şehirlerden beri şehrin iki ana varoluş gücü olarak “Mabet ve Pazar” kavramlarını hatırlamak gereklidir. Modern şehirde ise ticaretin devamlılığı ve yoğunluğu esas alınmaktadır. Ve şehir bunun üzerine kurulmuştur. Henri Lefebvre Mekânın üretimi adlı kitabında şehrin ekonomi merkezi olmasını şöyle dile getirmektedir; *Kapitalizmden önce şiddetin ekonomi dışı bir rolü vardır. Kapitalizmle ve dünya pazarıyla birlikte şiddet birikimde bir rol edinir. Ve böylece iktisadi olan egemen olur, İktisadi ilişkiler güç ilişkileriyle çakıştığı için değil, ondan ayrılmadıkları için. Ve şu paradoksla karşılaşırız: Savaşların mekânı, yüzyıllar boyunca, toplumsal hiçliğe gömülme yerine, zengin ve kalabalık mekân haline alır, kapitalizmin beşiği olur. Bu durum dikkate değer (Lefebvre, 2002, 284).*

Şehri var eden bu iki gücü tespit ettikten sonra şehri medeniyet merkezi haline gelmesi aşamasını dile getirmek gereklidir. Sadettin Ökten hocamız medeniyet tasavvurunun 3 ögesini belirleyerek bir mekânın şehre dönüşmesini vurgulamaktadır. Şehir; değerler sistemi, davranış biçimleri, ahlak ve hukuk sistemlerin kurulması ile bir merkez haline gelebileceğini anlatır. Yasa daima aşkın bir varlığa dayandırılmalıdır. Böylece gönüllü rıza ile yönetilebilir bir toplum elde edilmiş olur. Yasa ile zaman arasında ilişki vardır. Yasayı aşkına yani ölümlere dayandırmak şehrin kurallarını oluşturur. Töre ile başlayan oluşum modern topluma giden yolda yazılı kurallar haline dönüşse de şehrin ev sahipliğinde bir gelişim görülebilmektedir. Zarafet kırsaldan bakılınca gereksiz görülebilir. Kırsal da sert olmak takınılması gereken bir tavidir. Şehir altı yaşam alanlarında soya bağlılık bir gereklilikken özellikle modern şehirde bireysel hayat sürmek esastır. Adapazarı’nda bir yerel yapı olarak ortaya çıkan Tatangalar isimli taraftar gurubu bu değişimin örneğini oluşturur.

Geçmiş bağlantısı üzerinde çokça dururken şehrin yaşayan bir kavram olduğunu unutmadan devam edelim. Şehrin taze olması yani yenilenmesi gerekir. Festivaller şehre yakışır. Anımsamak belleği korumak törenlerle yaşanan günlük hayata taşınmak için vardır. Bizim kültürümüzde bayramlar, kandil geceleri dini bir heyecanla canlılığı gösterirken kermes, fuar gibi etkinliklerle şehrin ticari canlılığı sağlanmaktadır. İnanç ve ticaretin yanında canlılığın bir emaresi de fikirlerin farklı farklı olduğu insanların aynı şehirde yaşamasıdır. Fikirler pazarında fikirlerin değeri ortaya çıkar. Sadece kampüs hayatı ile geçirilen bir üniversite yaşamı bir alanda uzmanlığı ve o alanın bilgisine sahip olmayı sağlayabilir. Ama teğet geçen kültür, şehirden elde edilebilir. Kültürün özü; kozmopolit olmasıdır. Kültür o zaman ortaya çıkar. Bilim ve sanatlar farklılıkta anlamlıdır. Hayatta kalmak için çaba sarf eden insanoglunun diğer canlılardan farklı bir hayat yaşamaya imkânı olmaz. “İnsani yaşam” kurması için boşluklar üretmek zorunda kalmıştır. Okul boş zaman demektir. Yunanca boş zaman demek olan “Scole”, bilimsel tartışmaların yapıldığı yere karşılık gelir. Okul işi olmayanların gittiği yerdir. Platonun diyalogları yürümekle başlar. Antik çağda Şehir yürüyüş yerleridir. Eğitim, öğrencinin zamanını verdiği, sisteminde bilgi verdiği bir alışveriştir.

Sakarya’da üniversite okumaya gelen gençlerimiz şehri tanımak istiyorlarsa şehrin çevresi ile de ilgilenmek zorundalar. Çünkü bu şehir merkezi kadar etrafını oluşturan köy hayatı, sosyal dokusu, yayla kültürü, doğal güzellikleri ile bir bütün oluşturmaktadır. Çevre ile ilgi algısını büyüten gençler, şehrin içinde ilk bakışta sıradan gibi görünen detaylardan faydalanmaya başlayabilirler. Esnaf ile tanışmakla başlanabilir. Seyyar satıcıları size hesap etmediğiniz bilgiler verebilirler. Mesela Sakarya’da kâğıt helva satan ama mantık ilminde kitap yazacak kadar kendini geliştirmiş insanlar bulunabilir. Onlarla tanışmak sizi şehrin derinine ulaştıracaktır. Böylece şehir ile yani bir anlamda toplum ile birey arasında bir köprü kurulabilecektir. İster insan kendi iç dünyasını tanımak için kullansın bu köprüyü ister diğer insanları anlamak için kullansın.

Şehrin tadını almak için içinde bulunan şehri görmek, izlemek gerekir. Bir noktadan başka bir yere giderken telefonla sosyal medyanın eşliğinde yolculuk yapma tercihinde bulunabiliriz. Ama bu bizim takip ettiğimiz dizinin bir bölümünü bitirme hakkı verirken aslında bir daha fark edemeyeceğimiz birçok değeri göremeyeceğimiz anlamına gelir. Gelecekte bir iş sahibi olduğunuzda meşguliyetinizi mekândan bağımsız yapabilirsiniz. Ev ofis şeklinde bir hayat yaşayabilirsiniz. Daha dijital bir ağ ile organize olan, mekâna ihtiyacı olmayan bir pozisyonda çalışabilirsiniz. Her ne olursa olsun unutulmaması gereken iş ile benlik arasında huzuru hissettiren ana

etken mekândır. İş mekânı, çalışma ortamı ile özel hayatımızı yaşamak için seçtiğimiz mahremimizi yani evimizi huzurlu kılmak gibi asli bir görevi yerine getirirken bu ikisi arasında oluşan “yol” kavramının da bize huzur vereceğini unutmamak gerekir. Trafik gibi olumsuz algıladığımız stres kaynağı olarak gördüğümüz bu bağlantı ağı doğru tanımlanırsa olumlu bir durum oluşturabilir. Bir an için yaşadığımız evin bir çıkmaz sokağa açıldığını düşünelim. Evimizin çıkmaz sokakta yer alması bizim iç dünyamız için boğucu bir his mi verir yoksa içinde birazda kendimizden bir şeyler bırakarak her gün ayrıldığımız evimizin etrafında tanımadığımız insanların rahatça gelip geçemeyeceği, biz yokken komşularımızın sokağa gireni kontrol edebileceği bir iç huzuru mu verir. Çıkmaz sokakta yaşama özgürlüğüne karışmadan geçmişte İstanbul’un sokaklarının çoğunun çıkmaz sokak kültürü üzerine kurulu olduğu bilgisini vererek ilerleyelim. Çünkü yollar bir noktadan diğer noktaya bizi ulaştırırken aslında iç dünyamızda da bir derinlik oluşturmaktadır. Kent İmgesi adlı kitabında Kevin Lynch: Kent İmgesi beş farklı başlık altında toplar. Bunlar; yollar, sınırlar/kenarlar, bölgeler, düğüm/odak noktaları ve işaret öğeleridir. *Yollar: Yollar, gözlemcilerin alışkanlık ve olanaklara bağlı olarak, ara sıra kullandıkları alanlardır. Bunlar; sokaklar ya yolları, toplu taşıma alanları, kanallar ve demiryolları olabilir. Bu öğeler pek çok kişinin imgesinde baskındır. İnsanlar hareket halindeyken kenti gözlemler ve bu yollar üzerinde diğer çevresel öğeleri algılayabilir ve bütünle ilişkisini kurarlar* (Lynch, 2016, 51).

Görünüşü ne kadar sıradan olursa olsun, kentlere bakmak insana özel bir zevk verebilir. Mimari bir eser gibi, kent de uzamdaki bir yapıdır. Tek farkı, ölçeğinin daha büyük olması ve uzun zaman içinde algılanabilir olmasıdır. Bizler de şehir manzarası içinde birer seyircisi olarak kalmaz diğer katılımcılarla birlikte sahnede, gösterinin birer parçası haline geliriz. Bizlerin kent algısı genellikle bütüncül değildir (Lynch, 2016, 84).

Şehir kendisine selam verilebilir bir muhataplıktır. Şehir insanın içinden geçip giden bir algıdır. Yaşayıp görebilmek gerçeği üzerine kurgulanır. İnsan iki tecrübe ile bilgiyi kendine mal edebilir; Yaşayıp görmek ve tecrübe edenleri izleyebilmek. Bu iki öğrenme edinimi için de mekâna ihtiyaç vardır. Oda şehirdir. İnsanın gelişimi için üç yönünü koruması geliştirmesi gereklidir. Bunlar: akademik kariyeri, sanat çalışmaları ve spordur. Akademik kariyerle sosyal statü sahibi olan birey bu yönünü gençlik yıllarında yaptığı hazırlıklarla edinir. Sahip olduğu akademik bilgi onun düşünce yöntemini sağlamış olur. Kimliğimizi oluşturan mesleğimizde kaybolmamak için yani insan kalmak için sanatla ilgilenmeyi kendimize uygun bir sanatla uğraşırken tüm sanat dallarından beslenerek insan kalmayı başarabilen bireyler olmalıyız. Herkesin sanatçı olamayacağı ön kabulü bize

bir şeyi hatırlatmaktadır. Oda; Şehirler sanatçıların da yaşadığı yerlerdir. Bir sanatçıya komşu olmak sıradan bir komşudan öte bir değer taşır mı? Şehir hayatı yüksek bir ritim gerektirir. Bu ritmi ilk canlılık emaresi olarak kalp atışında görebiliriz. Ritmin düzenli olduğu bir canlılık hem maddi hem manevi alanda bizi olumsuzluklara karşı korunacaktır. O yüzden hayatımızda ruhumuza ve bedenimize uygun bir sporu da hayatımızın her aşamasında yapmalıyız. Yani akademi, sanat ve spor, şehir bize sunduğu imkânlar olmalıdır.

Sakarya'yı tanımak adına birkaç bilgi verebiliriz. Beş köprü diye bilinen Justinianus Köprüsü ile Sakarya aslında bilindiğinden daha kıymetli tarihi bölgedir. Depremlerle geçmişi kesintiye uğrasa da Sakarya bulunduğu coğrafya itibari ile tarihsel bir bölgedir. Yakınında İstanbul gibi bir metropol olması, İznik gibi bir anahtar şehre yakın olması, bu şehri düşünürken doğal güzellikleri yanında kökleri olan bir şehir olduğu bilgini bize vermekte. Ağa cami ile Orhan cami arasında yer alan çarşının kuruluş süreci, orada yer alan esnafın bir canlı tarih özelliği olması, şehrin yakın geçmiş tarihi için yeterli veri ürettiğini söyleyebiliriz. Çarşı içindeki çay ocaklarında yapılan sohbetlerde sadece bu şehre ait değil tüm Türkiye'yi ilgilendiren olaylar hakkında bizzat yaşanmışlıklarla ilgili bilgi taşıdığını duyabilirsiniz. Tüm bunlar bize bu şehrin yakın tarihinin ne kadar geniş olduğunu gösterirken Beşköprü gibi eserlerle kadim kültürün izlerini de taşıdığı anlamına gelir. Sadece kampüs hayatı yaşamayıp şehrin popüler alanlarından başlayarak mahalle içlerine girilebilirse o zaman; Şehrin şifreleri görülebilir. Mesela Adapazarı ile özdeşleşmiş çark caddesi ismi nerden gelmektedir? Veya Eski Reji Sokağı ismiyle bir sokağın içinden yürüyüp kendi iç dünyamızda kaybolabiliriz.

XX. yüzyılın başında Avusturya Macaristan ordusunda yedek subay olarak görev yapan Macar asıllı mimar Karoly Kos İstanbul'a gelir. Bir asker olmasına rağmen mimari araştırmalar yapan Kos'un İstanbul Şehir Tarihi ve Mimarisi isimli bir de kitabı vardır. Bu kitapta Kos; "İstanbul bir şehirdir, herhangi bir şehir değil" demektedir. *16. yüzyılda İstanbul için iki tane çok önemli kitap yazan Petrus Gyllius diyor ki, "Dünyada bütün şehirler ölüme mahkûmdur. Fakat Konstantiniyye insanlar var oldukça yaşayacaktır." Günümüzden yaklaşık beş yüz sene önce varılan bu hüküm bize şunu gösteriyor: İçinde yaşadığımız ve geçmişi günümüzden, 8.500 yıl öncesine ulaşan bir şehir sanırım insanlık var oldukça yaşamına devam edecektir. Sözde miltattan önce 660'ta Megaralı Grekler Sarayburnu'na çıkarak burada bir şehir kurarlar. Artık anlaşıldığı kadarıyla, bu söylence gerçeği ifade etmemektedir. Megaralı Grekler gerçekte daha önceleri muhtemelen otokton ahali tarafından kurulmuş bulunan bir yerleşmeyi işgal ederek orayı bir Helen kolonisi haline*

getirirler. Yazılı kaynaklar Sarayburnu'nun üzerinde I. Tepe çevresinde Trak topluluklarının kurduğu Lygos diye bir şehirden söz ederler. Greklerin hikâye ve efsaneler ile üstünü örttüğü bu şehir, zaman içinde Byzantion'a dönüşür. Tüm bu süre içinde bu şehirde varlıklarını devam ettiren kültürler her dönemde şehre katkıda bulunur (Genim, 2015). Mimar Sinan, dünyada en çok yapı yapan, çeşitli fonksiyonlardaki yapılarla varlığını pekiştiren bir insandır ve inanılmaz şekilde 480'e yakın yapısından 207 tanesi günümüze kadar gelir. Unutulmaması gereken bu yapıların çoğunun 500 yıla yakın bir süredir kullanılmasıdır.

Surlarla çevrildiğinde İstanbul 22 kilometre karelik bir alanı kaplıyordu. Bu büyüklüğe benzer başka bir şehirde Medine şehridir. Şehrin kutsal için bu önemli bilgi aynı zamanda kutsal emanetleri barındırır. Hem İslam dini için kutsal hem de Hristiyan dini için kutsal sayılan mukaddes emanetleri içinde barındıran bir şehirdir. İstanbul'un batı medeniyetine ait olduğu benzetmesine de örnek olarak on üç mahalleli, yedi tepeli olmasını örnek verebiliriz. Tıpkı Roma şehri gibi. Şehrin değiştiği bazı tarihi olayları kayda almakta fayda var. Bunlardan ilki 532 yılıdır. Nika isyanı hipodrom meydanında 30 bin insanın ölümü ile sonuçlanmıştır. Bu olay üzerine inşa edilmiş bir eserdir: Ayasofya. 537 de inşa edildiğinden bu güne İstanbul'un en nadide köşesini oluşturmaktadır. Efsaneleri ile anlatılan Ayasofya'dan bizim çıkaracağımız not yapılandığındaki ihtişamı ve bu ihtişamı ayakta tutan Osmanlı mühendisliğinin bu eseri günümüze taşımayı başarmış olmasıdır. Ayasofya mimari açıdan bir deha ama mühendislik açısından bir facia olarak tanımlanması da onun dünyada eşsiz olduğunun ifadesidir. İstanbul'da Osmanlı döneminde inşa edilmiş 300 den fazla hanımların yaptırdığı eserler varlığı bir şehre ruhunu verirken nelerin etkili olduğunun açık bir göstergesidir. Şehre kibarlık böyle eklenmemiştir. Şehirler kokusu ile rengi ile yaşayan organizmalardır. Bazen şehirlere turist gibi bakmak gerekir o tadı o kokuyu alabilmek için. İstanbul lalesi ile her bahar dünyanın ilgisi çekecek kadar iddialı olmasının yanında erguvan ağacı ve bu ağacın rengini kendine sembol seçecek kadar etkili bir şehirdir. Bugün İstanbul boğazında 1200 adet erguvan ağacının kalmış olması bize şehir ile ekolojik dünya arasında hassas bir denge olduğunu gösteriyor. Şehir canlıdır. Ve maalesef şehirlerde ölür. Tıpkı antik kentlerin doğada kaybolup gitmesi gibi. Kimi araştırmacılar tarafından İstanbul kadar değerli görülen Troya şehri kayboldu ise bize ulaşan şehirlerin değerlerini bilmeliyiz. Şehri, içindeki yapıları, yapılardaki sembolleri bir değer olarak görüp onları anlamaya çalışabiliriz. Topkapı sarayında en yüksek inşa edilen kulenin adı adalet kulesi olarak isimlendirilmesindeki sembol değeri ile Küçük Ayasofya caminin mimarlık tarihindeki taşıdı-

ğı değer İstanbul'da bize sunulmuş değerleri oluşturmaktadır. Bir şehre ilk defa gittiğinizde o şehrin mezarlıklarını gezin. Sakarya için deprem anıtı ve müzesine gitmek, İstanbul için Karacahmet'e gitmek önemlidir. İstanbul'un büyük mezarlıklarından biridir. Dört medeniyet dönemine ait mezarlık bölgesi olarak kullanılan Karacahmet bu yönü ile sürekliliğin önemini vurgulamaktadır.

İnsanın kendine karşı konuşma cüreti gösterebilmesi için seçtiği konu ancak şehir olabilirdi. Şehri anlamak için düşünme cesareti gösterince şehrin sınırlarının sadece bir şehirle sınırlı kalmadığı anlaşılır. Dünyanın başka coğrafyalarında yaşayanlar içinde iyilik isteme cesareti kendini gösterecektir. Yaşam kalitemiz başka coğrafyalara da etki eder hale geldiğinde sömürü için yola çıkan akıldan daha ulvi bir aklın geçerli olduğu bir anlayış etkisini gösterebilir. Aile ile başlayan topluma ait olma hissi şehirde sonuçlanır. O yüzden şehir; Farabi'nin tanımını yaptığı: el Medine tül kâmilemdir. Uygarlıkların son aşaması edeptir, estetikdir. Aristo yaşamı; Yaşamak ve iyi yaşamak diye ikiye ayırarak bize neyi tercih etmemiz gerektiğini de söylemiş oluyor. İyi yaşamak aslında bir tercih değil ulaşılabilecek hedef anlamına geliyor. Hayat bizi kemale erdirmeye amacına ulaşınca şehir kemale ulaşılan mekân haline dönüşür.

Kaynaklar

- Genim, Sinan. "Kent Mimarisi ve Estetiği Üzerine", *Üsküdar Dergisi* 1 (2015).
 Lefebvre, Henri. *Mekânın Üretimi*. çev. Işık Ergüden. İstanbul: Sel Yayınları, 2014.
 Lynch, Kevin. *Kent İmgesi*. çev. İrem Başaran. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

-XVI-

MADDE BAĞIMLILIĞI

Pelin TANYERİ*

Bu metinde madde bağımlılığı konusu ele alınmaktadır. Madde kullanımını yaş olarak eski dönemlerde 15 yaşken şu anda 11-12 yaşlara inmiş durumdadır. Maalesef öğrencilerimiz arasında da çok fazla kullanan vardır. Sakarya’da madde bağımlılığı Türkiye ortalamasının çok üstündedir.

Bağımlılık nedir? Bağımlılık insanın yaşamına devam etmesi için gerekli olmayan, fakat vücuduyla tanıştırdıktan sonra da ihtiyacıymış gibi o maddeyi alıp kullanması ve devamında da bu maddeyi bırakamamasıdır. İki türlü bağımlılık vardır. İlki ruhsal yani psikolojik bağımlılık bir nevi alışkanlık olan maddeye karşı istek duyma. Diğeri ise fiziksel bağımlılıktır. Beyinde bir takım, reseptör dediğimiz algılayıcılar vardır. Beyin, kişi maddeyi kullanmaya başladıktan sonra bu maddeye alışır ve maddeyi kullanmayı bıraktığında yoksunluk belirtileri başlar. Yoksunluk esnasında çok sık görülen şiddetli baş ağrısı insanların kafalarını duvara vurdurtacak kadar yoğun bir ağrıdır. Asıl önemli olan tabi ki fiziksel bağımlılıktır.

Bağımlılık yapıcı madde ne peki? *“Beyinin işlevini doğrudan etkileyerek kişide bedensel, ruhsal, bilişsel yani bilinçle ilgili değişime yol açan bağımlılık oluşturan keyif veren; ama yaşam için keyifli olmayan her türlü maddeye”* bağımlılık yapıcı madde diyoruz. Şimdi Sakarya’daki en önemli bağımlılık yapıcı madde kullanımlarından bahsetmek istiyorum. Özellikle sigara, tütün, alkol kullanımı yaygındır ve Türkiye ortalamasının üzerindedir. Bu bağımlılık yapıcı maddeler arasında çeşitli uyarıcı maddeler de vardır. Sakarya Üniversitesi Eğitim Araştırma Hastanesi’nde çeşitli uyarıcı maddelerden 22 tanesini laboratuvarımızda ön tarama testi olarak çalışıyoruz. Bunlardan en çok pozitif çıkanlar esrar, bonzai, ekstazidir. Eroin ve kokain

* Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Bu metin yazarın 09.10.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

kullanımı nispeten daha az özellikle de kokain çok pahalı olduğu için ona pek ulaşılamıyor. Ama esrar, bonzai ve ekstazi ye çok kolay olarak ulaşılabiliyor. Tüm bunların yanında ilaç olarak kullanılan ve bağımlılık yapıcı etkisi olan maddeler de vardır. Örneğin ribontin, akineton zamanla bağımlılık yapabilir. Ayrıca tiner, bali, oje, uhu gibi uçucu maddeler de vardır. Bu maddeler de bağımlılık oluşturabilir. Bu maddeleri alanlarda, yürüme bozukluğu ve sarhoşluk hali görülür. Çay, kahve, kola gibi günlük hayatta sık tükettiğimiz içecekler de kafein içerir ve bu da maalesef bağımlılık yapan bir maddedir. Bağımlılık yapıcı maddeler bunlarla sınırlı değildir; ama en önemlileri bunlardır.

Sigara kullanımı ayakta, bacakta, beyinde damar tıkanıklıklarına yani felçlere neden olabilir. Kalp damarlarındaki tıkanıklık ise enfarktüs dediğimiz kalp krizine neden olabilir. Sigara kullanımı aynı zamanda akciğer kanserine bağlı ölümlerin en önemli nedenidir. Mesane kanserinin de bir numaralı etkeni sigaradır. Örneğin mesane kanseri olan birisi sigarayı bıraktıktan sonra mesane kanserinin ilerlemesi durabiliyor. Kişi tekrar tek bir sigara dahi içtiği zaman kanser aktifleşebiliyor. Ama sigara ve alkol kullanımının başka önemli bir etkisi de vardır. Maalesef sigara ve alkol kullananların özellikle esrar ve bonzai gibi maddelere geçişi çok daha hızlı ve kolaydır. Çünkü bu maddeler tütün içine karıştırılarak kullanılabilir. Örneğin kişiye 'Bu da sigara gibi, bir şey olmaz' denilip madde kullanımı basitleştirilir. Sonuç olarak esrar ve bonzai kullanımı özellikle sigara içenlerde çok daha fazladır.

Alkol; kafein ve tütünden sonra en fazla kullanılan bağımlılık yapıcı maddedir. Kronik alkol kullanımı gastrit, ülser, karaciğer yağlanması, siroz gibi birçok hastalığa yol açabilir. Bunun yanında sinir hücrelerinde felç, kas güçsüzlükleri de yapabilir.

Alkolün insan vücudundaki etkisi alınan alkol miktarına göre değişir. Örneğin; iki bira içen birinin kanındaki alkol miktarı 50 mg/dsb çıkıyor. Bu da 0.5 promile denk gelir. Bu miktardaki alkol alımında kişi hafif olarak etkilenir. Dört bira içen birisinin ise 1 promile denk delir. Bu miktardaki alkol alımında ise kişinin artık karar verme yeteneği bozulur. Dört double rakı içen birinin ise 1.5 promile denk gelir. Kişi artık dışarıdan alkol aldığı anlaşılabilir halde olur, hareketlerinde koordinasyon bozukluğu olur. 6 double rakı içen birisinde ise orta derecede bir zehirlenme hali olur. Yürümede güçlük, bulantı ve kusmalar başlar. Bir şişe viski alımı ise 3 promile tekabül ediyor. Artık konuşması, görmesi ve bilinci tamamen bozulur. Bir litre viski içen birisi ise komaya girebilir veya ölebilir.

Alkol denetimlerinde iki bira içen birisi yakalandığında kandaki alkol değeri 1 saat sonra 50 mg/dsb çıkar. Bu da 0.5 promile denk gelir. Fakat

her saat başı 0.1 promil azalır çünkü alkol vücutta metabolize olur. Yani iki bira içen birisi beş saat sonra yakalandığı zaman alkol testi negatif çıkar. Peki, yasal sınırı ne? Normal bir sürücünün alkol değeri 0.5 promilin üstüne çıkamaz. Kişi eğer ilk kez alkollü olarak yakalanırsa 6 ay süreyle ehliyetine el konulur, ikinci kez yakalanırsa 2 yıl süreyle ehliyetine el konulur, üçüncü kez yakalandığında ise 6 aya kadar hapis cezası verilir ve 5 yıl süreyle ehliyetine el konulur.

Sakarya'nın bir diğer önemli maddesi esrardır. Esrar bağımlıları veya satıcıları esrarı dağlardan doğal olarak temin edebildikleri gibi kendi tarlalarının içerisinde, evlerinin odalarında dahi yetiştirebilirler. Esrar türlerinden biri olan Hint keneviri adında bir bitki vardır. Halk arasında daha çok marihuna, joint ot ve mal adıyla bilinir. Ayrıca esrarın halk arasında patates, anten, sigaralık, sarma gibi isimleri de vardır. Genellikle sigara şeklinde, buharını içine çekmek yoluyla, keke karıştırılarak veya çay gibi içilerek kullanılır. Esrar bağımlıları kesinlikle saldırgan değildir. Esrar; uyuşukluk, sedasyon, önüne geçilemeyen bir gülme krizine neden olabilir. Esrar kullananlarda zaman ve mekân kavramı kaybolur, özellikle kişinin dikkat gerektiren işleri yapması zorlaşır, kalp hızı belirgin şekilde artar, tansiyon düşüklüğü, baş dönmeleri, göz kızarması ve halüsinasyonlar görülebilir. Erken yaşlarda esrar kullanan birisi ileri yaşlarda depresyon adayıdır.

Bonzai esrardan çok daha fazla tehlikelidir. Bunun sebebi esrardan daha ucuz olup daha kolay ulaşılabilir olmasıdır. Bu da bonzai kullanım yaşının düşmesi sonucunu doğurur. Artık laboratuvarında 11-12 yaş çocukların uyuşturucu taramalarında bile pozitiflik görüyoruz. Daha önceleri liselerde madde kullanımı görülebilirken, şu anda ortaokul çağındaki çocukların da idrar taramasında pozitiflik çıkabiliyor. Bonzainin aksine esrarın vücutta belli bir maksimum etkisi vardır. Alınan esrar miktarı arttırılsa bile maksimum etkinin üzerine çıkılamaz. Ama bonzaide vücuda alınan miktar arttıkça etkisi de artar. Madde bağımlıları haz duygusunu daha fazla yaşayabilmek için aldığı bonzai miktarını gitgide arttırır. Bu yüzden sağlık problemi olmayan kişilerde bonzainin tek kullanımında dahi ölüm görülebiliyor.

Bonzai; pipo, nargile, sigara kâğıdına sarılarak ve demlenerek kullanılabilir. Kekik, baharat gibi şeffaf poşetlerde satılabiliyor. Türkiye'de bonzai; jamerika ve bonzai gold adıyla da anılıyor. Esrar kullananların aksine bonzai kullananlarda nöbetler ve saldırganlık görülür. Sersemlik, baş dönmesi, huzursuzluk, halüsinasyon, hafıza kayıplarına neden olabilir. Kas sertlikleri ve anksiyete görülebilir. Bonzai bağımlıları ileri yaşlarda şizofreni adaydırlar. Bonzaide farklı kimyasal bileşenler var olduğu için direkt ölümler görülebilir Bu kimyasal bileşenler bir çözücüde çözüldürülüp, küçük bon-

zai ağaçlarının yapraklarına püskürtülüyor. Sonra bunlar kurutulup paketleniyor. Bonzai ismi de bu ağaçtan geliyor.

Ekstazi genelde 'hap' olarak satılır dış görünüş olarak şekerden hiçbir farkı yoktur. Ağız yoluyla, enjekte edilerek veya burundan çekme yöntemiyle kullanılır. Gençler arasında mitsubishi, 007, pıt, roket isimleriyle anılır. Renkleri ve ağırlıkları çeşitlilik gösterir. İçindeki maddeler de çeşitlilik gösterir ve bazen isimsiz olur. İçerisinde amfetaminin bir türevi olan metamfetamin dediğimiz bir madde vardır. Bu metamfetamin denilen madde daha çok tıp fakültesi öğrencilerinde olmak üzere genel olarak öğrencilerde sık kullanılır. Özellikle sınav dönemlerinde daha çok tercih edilir; çünkü uykuyu azaltır, dikkati artırır ve iştahı azaltır. Öğrenciye cazip gelen tarafları bunlardır ama öte yandan vücudun koruma mekanizmalarının bastırır. En sıkıntılı olduğu taraf ise budur. Özellikle şeker ve tansiyon hastalığı olanlarda ölüme neden olabilir.

Eroin açık kahve renkte, toz halde satılır. Toz, beyaz ve eyc adı veriliyor. Burundan çekilerek, damardan enjekte edilerek veya sigara yani koreks şeklinde kullanılabilir. Yüksek doz eroin kullanımında solunum yavaşlar ve ölümlerle sonuçlanabilir.

Kokain, koka bitkisinin yapraklarından elde edilir. Coşku verir ve kişinin kendisini çok iyi hissetmesini sağlar. Soğuğa, açlığa, uykusuzluğa dayanıklılığı artırır. Daha çok buruna çekilerek kullanılırken, çiğnenerek veya enjeksiyon halinde de kullanılabilir. Kan basıncı artışı, solunum sayısında artış, nefes darlığı, bulantı, kusma, sık sık nezle olma durumu görülebilir.

Bağımlılık çok önemli bir sorundur. Çünkü biyolojik, ruhsal ve sosyal boyutları olan bir hastalıktır. Kişi sadece kendisini değil ailesini ve toplumu da etkilemektedir. Bağımlılık gençleri daha fazla etkiler. Çünkü gençlerin beyinleri sürekli çalışan ve gelişmekte olan bir beyindir. Gelişmekte olan bir beyin üzerindeki hasar daha fazla olur. Madde bağımlılığına önemli oranda arkadaş baskısı neden olur. Kişi merak ve korkuyu aştığı an ve bir kereden bir şey olmaz dediği an ilk denemeyi gerçekleştirir. Devamında kişi her deneme ile bir daha denemeyeceğine dair kendisine söz verir; ama bu sözünü hiçbir zaman tutamaz. Bağımlının 'ben zaten bağımlı değilim bir gün bırakırım' demesi tedavi görmesini engeller. Yetişkin gözetimi ve sosyal ortamdan uzaklaştıkça madde kullanımı tamamen yeni bir yaşam tarzına dönüşür. Kişi artık bağımlı olduğunu fark ettiğinde maddeyi hiç bırakamayacağı düşüncesine kapılır. Öyle olunca da kişi tedaviye başvuramaz ve madde odaklı yaşamaya başlar.

Tedavi sürecinde kişi arkadaş çevresini değiştirmelidir. Herkes bağımlı olmaya adaydır. Kesinlikle 'benim iradem güçlü' denmemesi lazım. Bu inanç madde kullanmaya başlamanın ilk adımıdır. Böyle bir düşünce uyuş-

turucu kullanılan ortamlara girmekten çekinmemeyi doğuruyor oysa bu ortamlardan kaçınmak bağımlılıktan korunmanın en güvenilir yoludur. ‘Sosyal çevrem genişler’ düşüncesi yanlıştır. Çünkü sadece madde kullanan bireylerden oluşan bir sosyal çevreniz olur. ‘Herkes kullanıyor bir şey olmuyor’, ‘ara sıra kullanmakla bir şey olmaz’ gibi cümleler tehlikeli cümlelerdir. Aksine aralıklı kullanan kişiler hiç farkına varmadan bağımlı olurlar. Arkadaşınız kullanıyorsa onu suçlamaktan ve yargılamaktan vazgeçmelisiniz; ama iletişim kurmaktan asla vazgeçmemelisiniz. Tehdit etmeyin ve her zaman ona destek olacağınızı mutlaka bildirin. Gerçekçi olunması lazım. Olaylara duygusal değil gerçekçi yaklaşılması lazım. ‘Bu maddeyi kullandın sorumluluk sende’ denilmesi lazım. Bağımlıya bir uzmandan destek alması gerektiği mutlaka söylenmeli. Bağımlı kişiye destek olurken sabırlı olunmalı; ama kendini de bağımlı olmaya karşı korumayı ihmal etmemeli. Sonuç olarak ‘Hayır’ demeyi öğrenmeliyiz.

-XVII-

STRES YÖNETİMİ

Hülya AKSAKAL KUC*

1. Stres Kavramı ve Tanımı

Stres, günlük hayatın içinde her insanın engellenemez bir biçimde deneyimlediği bir olgudur ve günümüzde, günlük hayatın önemli bir parçası haline gelmiştir. Stres, insanların hayatını hem olumlu hem de olumsuz yönde etkileyen bir faktör olarak karşımıza çıkar. Günlük hayatta stres kavramı olumsuz bir faktör olarak algılsa da stresin olumlu yönleri de vardır. Günlük hayatımızda stresi tamamen ortadan kaldırmak mümkün değildir. Ancak olumsuz stresin etkilerini en aza indirebilmek önemlidir. Çünkü olumsuz stres insan hayatının tüm yönlerini, kişinin normal işlevlerini ve yaşam kalitesini olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Stres ve strese verilen tepkiler, insanların hayatını oldukça güç hale getirebilmektedir.

Günlük hayatta strese maruz kalma durumu bireyin hem fiziksel, davranışsal, duygusal ve psikolojik problemler yaşamasına hem de kronik bir hastalığa yakalanmasına yol açabilmektedir. (Kaba, 2019). Stres 1950'lerde toplum tarafından bilinmeye başlamıştır. 1970'lerde itibaren birçok insan stresin zararlı etkilerinden endişe duymaya başlamıştır. Stres, 1980'lerde Time Dergisi tarafından on yılın salgın hastalığı olarak, 1990'larda Birleşmiş Milletler tarafından 20. Yüzyılın hastalığı olarak tanımlanmıştır (Krohe, 1999, 36). Dünya Çalışma Örgütü'nün (WLO) raporuna göre ise stres günümüzde insanlığı tehdit eden önemli tehlikelerin başında gelmektedir (aktaran Dumont ve Plancherel, 2001).

Türk Dil Kurumu'na göre kelime anlamı "ruhsal gerilim" olan stresin farklı yazarlar tarafından farklı tanımları yapılmıştır.

* Dr., Bu metin yazarın 04.12.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansın yayın için düzenlenmiş halidir.

Stres sözcüğü, Latince “Estrictia”, eski Fransızca’da ise “Estrece” kökünden gelmektedir. 17. yüzyılda büyük bela, musibet, dert gibi vurgulanarak kullanılan kavramın anlamı 18. ve 19. yüzyıla doğru farklı şekillerde baskı, güç, gerilim ve direnç gibi değişerek literatürde yerini almıştır (Baltaş ve Baltaş, 1993).

Tıp alanında stres sözcüğü ilk kez 19. yüzyılın ikinci yarısında ünlü Fransız fizyolojisti Claude Bernard tarafından kullanılmıştır. Bernard stresi “organizmanın dengesini bozan uyaranlar” olarak tanımlamıştır (Ergin ve ark., 2014).

Selye ise stresi, bedenin olaylara karşı verdiği özgül olmayan tepki olarak değerlendirmiştir (Anıl, 1999). Selye, stresi, insanı etkileyen çevresel uyarıcı olarak belirtmiştir ve stres terimini, insanın içinde bulunduğu çevreye karşı aldığı bir tepki olarak tanımlamıştır. Bu noktadan hareketle Selye, stres ve stresör kavramlarını ortaya atmış, bireyde bir dizi tepki oluşturan çevresel uyaran stresör, bireyin bu uyaranlara karşı gösterdiği tepkiyi de stres olarak tanımlamıştır (Güçlü, 2001).

Stres, iç ve dış ortamdaki kaynaklanan unsurların, kişi tarafından zararlı veya tehdit edici olarak değerlendirilmesi sonucu, ruhsal ve bedensel bozularda ortaya çıkan aşırı uyarılma halidir (Şanal-Karahan, 2016).

Cüceloğlu (1991) ise stresi; bireyin fiziksel ve sosyal çevreden gelen uyumsuz koşullar nedeniyle bedensel ve psikolojik sınırların ötesinde harcadığı çaba olarak ifade etmektedir.

Stres, günlük hayatta karşılaşılan olayların ya da kişilerarası ilişkilerdeki baskı sonucu hissedilen zorlanma veya sıkıntı durumudur. Stres, kişinin çevresel baskılara, çatışmalara, gerilimlere ve benzer uyaranlara verdiği tepkiden kaynaklanan duygusal, bedensel veya bilişsel bir tepki şeklinde tanımlanır (Newbury-Birch ve Kamali, 2001).

Stres, insanın verimlilik ve etkinliği düşürerek, hayattan aldığı zevki azaltarak, hayatla bağını koparan bir olgu olarak genelleştirilmiştir (Gürüz ve Gürel, 2009).

Stres, “kişide fizyolojik ve psikolojik dengesizlikler yaratan, zihinsel veya fiziksel yorgunluk durumudur” (Kaldırımçı, 1983).

Bireyin gelişimsel dönem yaşantıları, kalıtımla geçen özellikleri, kişilik yapısı, iletişim biçimi, gereksinimleri ve güdüleri, sosyo-ekonomik düzeyi, birey için stres yaratan durumun anlamı, inanç sistemi ve algısal özellikleri, eğitim ve bilgi birikimine bağlı zihinsel kaynakları, kontrol odağı, cinsiyeti, zekâsı ve geçmiş yaşantıları da üzerinde stres kaynağı olarak ortaya çıkabilmektedir (Kara, 2009).

Stres, sadece beden sağlığını ve psikolojik sağlığı değil, aynı zamanda bireylerin günlük tutum ve davranışlarını da olumlu veya olumsuz etkile-

yelebilmektedir. Stres, organizma için daima olumsuz bir faktör olarak değerlendirilmemelidir. Stres koşulları, bireyin kapasitesini engelleyebilirken diğer taraftan kapasitesini ortaya koymasını da sağlayabilmektedir. Hafif düzeydeki stres, kişi için uyarıcı olabilmekte, kişiyi harekete geçirebilmekte ve motive etme işlevi görebilmektedir. Bununla birlikte yukarıda da ifade edildiği gibi stresin düzeyi arttıkça, birey için psikolojik, fiziksel ve davranışsal sorunlar görülebilmektedir (Bernestein, 1994; Rowshan, 2000; Kaba, 2019; Eryılmaz, 2009; Yamaç, 2009).

Yukarıda verilen stres tanımlarının ortak özelliklerine şunlardır:

- a) Stres, kişi ve çevrenin etkileşimi sonucunda oluşur.
- b) Stres, motive edilmiş bir durumdan daha aşırı bir biçimde insanı harekete geçirir.
- c) Streste, bir tehlike söz konusudur ve bu tehlikenin önemi kişi tarafından algılanmalıdır.
- d) Stres, organizmanın sadece bir bölümünü değil tümünü etkiler.
- e) Stres, kontrol edilebilir bir tepki değildir. Yani stres nedeniyle meydana gelen fizyolojik değişiklikleri kişi kendi iradesiyle başlatıp yine kendi iradesiyle durduramaz. Bu süreç tamamen kişinin iradesi dışında meydana gelir (Akman, 2004; Gökler ve Işıtan, 2012).

Hans Selye, stres kavramını iyi stres (eustress) ve kötü stres (distress) olarak iki yönü de kapsayacak şekilde kullanmıştır.

Sonuçları yönünden iki tür stres vardır:

- 1- Olumlu Stres (iyi stres): Aslında belli bir miktardaki stres yaşamamız ve büyümemiz için gereklidir. Olumlu stres büyüme ve ayakta kalmak için gereklidir (Akman, 2004). Olumlu stresin sonuçları da olumludur. Kaygı yerine, kişiye doyum ve yaşama sevinci verir. Terfi etmek, ünlü olmak, evlenmek gibi insanlar tarafından arzulanan olaylar olumlu strese örnek olarak verilebilir.
- 2- Olumsuz Stres (kötü stres): Bireyin kendisine güvenini kaybetmesine neden olan, yetersizlik duygularına sevk eden, çaresizlik, umutsuzluk ve hayal kırıklığı yaratan strestir. Ölüm, işsiz kalmak, meslekte gereken ilerlemeyi sağlayamamak gibi kısıtlamalar ve kayıplar ise olumsuz strese örnek olarak verilebilir. Olumlu stres kişiyi güdüleyip teşvik ederken, olumsuz stres, ruhsal ve bedensel açıdan zarar verici sonuçlara neden olmaktadır (Markin ve Lindley, 1995; Özer, 2012; Harrison, 2005; Canpolat, 2006; Civan ve ark. 2018).

Selye'ye (1974) göre optimum düzeyde stres, organizmanın davranışta bulunması, çalışması ve gelişmesi için gereklidir. Bir diğer ifadeyle yararlı stres; engeli aşmak, problem çözmek için gereken psikolojik ve bedensel güçlerin toplamından oluşan bir motivasyondur (Akt.: Kaba, 2019; Yıldırım,

2010; Erdem, 2014). Baştaş ve Baltaş'a (1993) göre, olumlu ya da olumsuz olması fark etmez; stres, organizmanın yaşamının her döneminde görülebilmektedir. Kişinin gelişmesi ve kişisel doyum için stres gerekmektedir.

Selye'ye (1956) göre bedenın stresörlere karşı verdiği üç aşamalı tepki şu şekildedir (akt: Erdem, 2014)

1. Alarm Reaksiyonu (dengenin bozulması),
2. Direnç Aşaması (optimum uyumu sağlama),
3. Tükenme Aşaması (dengenin tekrar bozulması ve bitkinlik).

Alarm Aşaması'nda organizma dış uyarıcıyı stres olarak algılar. Organizmada birtakım değişiklikler oluşmaya başlar. Alarm tepkisi şu belirtilerle ortaya çıkar: Göz bebekleri büyür, yüz solar, kalp atışları hızlanır, damarlar büzülür, soğuk ter boşalır, kan şekeri yükselir ve midenin asit salgılaması artar. Kişi istenmeyen koşuldan ya kaçacak ya da mücadele edecektir. Stres faktörü ortadan kalkarsa gevşeme, uyku, sindirim gibi durumlarla vücut hareketlerinin yavaşladığı görülür. Stres durumu devam ederse direnme aşamasına geçilir.

Direnme Aşaması'nda stres verici koşullara rağmen uyuma elverişli bir durum ortaya çıkarsa direnç oluşur. Bu durumda organizmanın alarm tepkisi sırasındaki belirtiler ortadan kalkar. Direnç döneminde vücudun direnci normalin üzerindedir. Organizma direnç gösteriyorsa stresi yenebilir, aksi takdirde yoğun ve sürekli gerilim organizmanın savunmasını zayıflatır ve tükenme aşamasının oluşmasına neden olur.

Tükenme Belirtisi (Burnout Syndrome): Hayatı çekilmez olarak görme duygusu tükenme belirtisi olarak tanımlanmaktadır. Belirtileri; uykusuzluk, canlılığını yitirme, baş ve göğüs ağrıları, ani öfke patlamaları, sürekli kızgınlık, yardım istememe, yalnızlık duygusu, çaresizlik, engellenmişlik, şüphecilik, cesaretsizlik ve can sıkıntısı şeklindedir. Daha çok insanlarla yoğun ilişkileri gerektiren mesleklerde çalışanlarda görülür. Stres uzun süreli olursa uyum için vücudun kapasitesi tükenir, savunması azalır ve birtakım hastalıklar ortaya çıkar. Selye'ye göre aşırı stres yaşam süresini kısaltır (Baltaş ve Baltaş, 1993: 26; Erdem, 2014).

Çevresiyle, iç ve dış dünyasıyla sürekli etkileşim halinde bulunan insanlarda strese neden olan faktörleri altı ana başlıkta ele almak mümkündür (Izgar, 2003):

1. Fiziksel etkenler: Kişinin içinde ve dışında olan etkenler.
2. Psikolojik etkenler: Kişilik yapıları ve düşünce tarzları.
3. Toplumsal etkenler: Kişiler arası çatışmalar, maddi durumlar, zaman yönetimi.
4. Ruhsal etkenler: Değerlerin kaybı, yaşam amacının olmaması, anlamlı bir ilişki içerisinde olmamak.

5. İşle ilgili etkenler: İş arkadaşları ile ilişkiler/çatışmalar, ücretlendirme, rol karmaşası, vb.
6. Durumsal etkenler: kişinin dışarıdan destek almaması, yetersiz eğitim almış olmak, meslektaşları ile duygu paylaşımı yaşayamama.

Wilkinson (2004), stresi oluşturan nedenleri; çok yüksek, yüksek, orta ve düşük olmak üzere dört temel kategori de sınıflandırmıştır (Akt: Gökler ve Işıtan, 2012).

Çok yüksek düzeyde strese neden olan faktörler: 1. Karı-koca ya da anne-baba gibi yakınların ve yakın akrabaların ölümü, 2. Boşanma ya da ayrılma, 3. Hapse girme, 4. İşkenceye maruz kalma, 5. Kişisel hastalıklar, 6. Evlilik ve evlilik sorunları, 7. İşten çıkarılma, 8. Ev ve çevre değiştirmek zorunda kalma.

Yüksek düzeyde strese neden olan faktörler: 1. Boşanma ya da ayrılma sonrası barışma, 2. Emeklilik, 3. Aile bireylerinde gözlenen ciddi rahatsızlıklar, 4. Gebelik, 5. Cinsel sorunlar, 6. Yeni bir çocuk, 7. İş değiştirme, 8. Maddi sorunlar, 9. Yakın arkadaşın kaybı.

Orta Düzeyde Strese Neden Olan Faktörler 1. Aile kavgaları ve eşler arası sorunlar, 2. Büyük borçlanmalar ve borçlar nedeni ile yasal işlem, 3. İş ortamındaki ağır sorumluluklar, 4. Çocukların evden ayrılması, 5. Özellikle kadınların işe başlaması ya da işi bırakması, 6. Okula başlama ya da bitirme, 7. Yaşama koşullarındaki ani ve hızlı değişiklikler, 8. Kişisel alışkanlıkların değiştirilmesi (sigara alışkanlığı gibi), 9. İşverenle sorunlar.

Düşük Düzeyde Strese Neden Olan Faktörler 1. İş saatlerinde ve koşullarında değişiklik, 2. Okul değiştirme, 3. Yaşam tarzında değişiklik, 4. Dini etkinliklerde değişkenlik, 5. Sosyal etkinliklerde değişkenlik, 6. Az miktarda borç, 7. Uyku alışkanlıklarında değişiklik, 8. Aile ilişkilerinde değişkenlik, 9. Yeme alışkanlıklarında değişkenlik, 10. Çok ciddi olmayan yasa ihlalleri.

2. Stresin Bireysel Sonuçları

Stresin sonuçları, davranışsal, fizyolojik ve psikolojik boyutta ele alınabilir.

Stresin Davranışsal Sonuçları: Stresten kaçmak için bireylerin en çok başvurduğu davranış kalıpları arasında sigara, alkol, uyarıcı, uyuşturucu madde alışkanlığı yer almaktadır. Bu maddeler ilk başta olumsuz kaçışların arasındadır. Başlangıçta sadece geçici olarak kullanılan bu maddeler zamanla kişide bağımlılık yaparak daha ciddi sorunlara yol açabilir. Aşırı yemek yeme, dikkat ve uyanıklığını etkileyerek kazaya neden olma veya saldırganlık duygusu yaratması gibi sonuçları vardır (Işıkhani, <https://itunes-assets.itunes.apple.com>). “Stresin aslında bireysel sonuçlarından olan

davranışsal sonuçları başarı düzeyinde düşme, işe gelememe veya işi bırakma, dikkatini toplayamama nedeniyle kaza yapma, alkol ve uyuşturucu madde kullanma, saldırganlık, iletişim güçlükleri olarak ortaya çıkmaktadır” (Özkalp, 1999).

Stresin Fizyolojik Sonuçları: İnsan vücudundaki fiziksel değişimler, bazen yaşamakta olduğu bir stresin sonucu olabilmektedir. Bu değişimler, stres kaynaklı olmayan biyolojik bir sorunun belirtisi de olabilir ancak genellikle insan vücudunun stresli bir olaya reaksiyon vermesidir. Stres durumunda çok sık karşılaşılan fizyolojik semptomlar şöyle sıralanabilir; iştahsızlık ya da aşırı yeme, kilo kaybı ve zayıflık, kronik yorgunluk ve halsizlik, uykusuzluk, aşırı ya da düzensiz uyku, bitkinlik, sıkça görülen baş ağrıları, vücudun çeşitli yerlerinde ve eklemlerde ağrı hissetme, nefes darlığı, yüksek tansiyon, kalp çarpıntısı, aşırı hassasiyet, duygulanma, gözlerden yaş gelmesi, aşırı sigara ya da alkol kullanma, normalin üstünde fiziksel ağrı ve acı çekme, enerji kaybı, terleme, titreme, alerji, mide bulantısı veya mide krampları, yüksek sese karşı aşırı duyarlılık, sıcak veya soğuk basması (Kaba, 2019).

Stresin Psikolojik Belirtileri: Stresin psikolojik belirtileri, fizyolojik belirtiler kadar kolay anlaşılmasa birlikte genelde görünüş olarak oldukça zor fark edilmektedirler. Bu tür belirtiler, çoğunlukla düşünme süreci, bireyin düşünceleri ve stresin bu işleyişi nasıl etkilediği ile ilgilidir. Stresin psikolojik belirtileri, bireyin düşüncelerini başka kişilere açıklaması ve davranışları aracılığıyla kendini belli etmektedir. Stresle beraber yaşanan duygular özellikle öfke ve kızgınlık duyguları olmaktadır. Strese neden olan uyarıcılarla baş edilemediği takdirde ikincil duygu olarak karamsarlık duygusu açığa çıkmaktadır. Stres sonucunda bireylerde ortaya çıkan psikolojik rahatsızlıklar şöyle sıralanabilir; korku ve endişe, aşırı tedirginlik, alınganlık, gerginlik, çabuk sinirlenme, geçimsizlik, yetersizlik, yersiz telaş yaşama, her şeyin boş olduğuna inanma, yaşamdan zevk almama, hasta olmaktan korkma ya da hasta olduğunu zannetme, yapılacak işleri unutma, olayları ve insanları hatırlayamama, bir işe uzun süreli odaklanamama, benlik saygısında azalma, karar vermede güçlük yaşama, bir işi başlatabilme yetersizliği, genellikle kötümser olma, kaygılı olma, çökkünlük hali, olumsuzluklara odaklanma (Lazarus, 1994; Rowsan, 2000; Gökler ve Işıtan, 2012; Kaba, 2019).

3. Stres Yönetimi

Stres, yüzyıllardır yaşamın ve insanın yapısında olan bir şeydir. Yaşantıyı üzücü olaylardan soyutlayarak, hep mutlu, neşeli, olumlu olaylarla dolu düşünmek imkânsızdır. Yaşadığımız sürece stres yaratan olaylar hayatımızda her zaman var olacaktır. Sürekli değişimin yaşandığı günümüz dünya-

sında değişime uyum çabası sonucu ortaya çıkan stresten bütünüyle kurtulmak mümkün değildir. Ancak stresin neden olduğu negatif sonuçlardan mümkün olduğunca uzaklaşma becerisi kazanmak gereklidir. Stresle başa çıkmak, stresi ortadan kaldırmak değil, stresi pozitif yönde tutabilmeyi öğrenmek olarak varsayılabilir (Doğan ve Eser, 2013)

Baltaş ve Baltaş (1993), stresle başa çıkmayı, bireyin yaşantısını tehdit edici olarak algıladığı bir durumda, bireyin kendisini daha iyi bir duruma getirmek için, durumu kontrol etmesi ve davranış örüntüsünü içeren çabaların tümü olarak tanımlamaktadır.

Dressler'e göre stresle başa çıkma stres kaynaklarını değiştirmek, tolere etmek veya onlardan kaçınmak için ortaya konulan bilişsel ve davranışsal çabalar (Dressler, 1985).

Stres yönetimi, strese uyum veya stresle başa çıkabilme becerisinin geliştirilmesi ile sağlanmaktadır (Özel ve Bay Karabulut, 2018).

Stres yönetimi, bir bakıma yaşamı stressiz biçimde sürdürmek için gerekli olan zihinsel yapı değişimini içermekte ve bir anlamda yaşam tarzı değişimi öngörmektedir (Tutar, 2004, 281).

Folkman ve Lazarus'a göre başa çıkma, birey tarafından stresli olarak algılanan ve bireysel kaynakları zorlayan belli içsel ve dışsal gereklilikleri ve bunlar arasındaki çatışmaları kontrol altına almak, azaltmak veya tolere etmek için devamlı olarak değişen bilişsel ve davranışsal çabalar (Ergin ve ark., 2014).

Stres yönetimi, oluşan yeni duruma zorlanan bireyin durumu kabul etmesi, yok sayması, bastırması, tükenmesi vs. değildir. Yeni olan bu durum henüz bozulmamışken, yakalanan mutluluk ve huzur seviyesini daha yüksekte inşa etmesi demektir. Öncelikle strese neden olan faktörlerin belirlenmesi gerekmektedir ve yaşanan stresi en aza indirilmesi sağlanmalıdır. Bunun için kişisel olarak uygulanan birtakım stratejiler, stresi azaltmada gerekli ve önemli bir yer tutmaktadır. Böylece organizmada gerçekleşen stres tepkisine karşı önlemler alınarak etkisiz hale getirilmesi hedeflenmektedir (Güçlü, 2001).

3.1. Stresle Başa Çıkmanın Kısa, Orta ve Uzun Erimli Amaçları

Schafer'e göre (1987) stresle başa çıkmanın kısa, orta ve uzun erimli amaçları vardır. Bu amaçlar aşağıdaki gibi ortaya koyulmuştur: (Akt. Pehlivan, 2002; Güney, 2001; Özer, 2012).

A-Kısa erimli amaçlar 1-Stresin doğasını, nedenlerini ve etkilerini öğrenmek, 2-Stresle daha etkili başa çıkabilmek için gerekli kural ve teknikleri öğrenmek,

B-Orta erimli amaçlar 1- Zararlı stres kaynaklarını öğrenmek, 2- Stre-

sin uyarıcı işaretlerini önceden öğrenmek, 3- Tampon görevini yerine getiren etkili bir yaşam biçimini geliştirmek, 4- Olumlu stres kaynaklarını fark etmek, 5- Duygusal ve bedensel stres tepkilerini kontrol etmek, 6- Yaşamın gidişini düzenlemek, 7- Gerektiğinde stresi harekete geçirmek, 8- Stresin turmanmasına engel olmak,

C- Uzun erimli amaçlar 1- Yüksek düzeyde huzur bulmak, 2- Sağlıklı ve düzenli yaşamak, 3- Yaşamdan doyum sağlamak, 4- Yetenekleri geliştirme olanağı bulmak,

3.2. Stresle Başa Çıkma Yöntemleri

Kişinin stres durumunda gösterdiği baş etme yöntemleri, “aktif ve probleme yönelik” olanlar ve “pasif ve savunmaya yönelik” olanlar olarak iki gruba ayrılabilir. Bu yöntemler stres durumunu azaltabiliyorsa hatta ortadan kaldırılabiliyorsa, “yeterli” veya “fonksiyonel” olarak görülebilir. Aksine daha çok strese neden oluyorsa “yetersiz” veya “fonksiyonel olmayan” mekanizmalar olarak isimlendirilirler (Kaba, 2019).

3.2.1. Yetersiz Yöntemler

a. Uygun Olmayan Davranışlar: Alkole/maddeye sığınma, kaçma davranışları, saldırganlık, içe kapanma, depresyon, intihar ve diğer ruhsal problemler.

b. Kendini Aldatmaya Yönelik Davranışlar: Rasyonalizasyon, bastırma, reddetme, yansıtma gibi çeşitli savunma mekanizmaları.

3.2.2. Yeterli Yöntemler

a. Bedene Yönelik Yöntemler: Derinlemesine kas gevşetme, meditasyon, yoga gibi çeşitli gevşeme teknikleri, nefes egzersizleri, doğru beslenme, aerobik-jimnastik.

b. Duygu ve Düşüncelere Yönelik Yöntemler: Yaşama bir bilim insanı gibi yaklaşmayı alışkanlık haline getirme. Stres faktörlerini bir tehdit gibi yorumlamak yerine yetenekleri test etme olanağı olarak yorumlama, mantıkdışı inançlarını/varsayımlarını test etmeyi öğrenme, duygularını başka insanlarla paylaşabilme, duygularını açıkça ve uygun şekilde ifade edebilme.

c. Duruma Yönelik Yöntemler: İletişim becerilerini geliştirme, zamanı iyi kullanma, sosyal desteklerden faydalanma, atılgan davranışları geliştirme, sorun çözme becerilerini geliştirme (Kaba, 2019).

Stresle başa çıkmada Moss ve Billings'e göre insanlar genellikle üç strateji kullanmaktadırlar. Bunlardan birincisi, “problem odaklı” başa çıkma- dır. İkinci yaklaşım, “duygu odaklı” yaklaşımdır. Üçüncü yaklaşım, “düşünce odaklı” yaklaşımdır (Tavlı ve Ünsal, 2016).

“**Problem odaklı başa çıkma**”, bireyin stresli durumu tanımladığı ve bunun üstesinden gelmek için etkili adımlar attığı yöntemdir. Kendini kontrol altında tutma, öneri ve tavsiye alma, yeni beceriler geliştirme, plan yapma, öğüt alma, amaç belirleme, zamanı iyi değerlendirme, sorumluluk kabul etme, durumun oluşumunda kendini sorgulama, özür dileme gibi etkinlikler problem odaklı başa çıkma yöntemlerindedir. Bazen bireyler çok uyuyarak ya da başka bir yere giderek sorundan uzaklaşmaya çalışır. Oluşan sorun üzerinde olumlu düşünme ve o açılardan ele alarak değerlendirme de bu stratejilerdendir. Birey stres yaratan durumu aktif bir şekilde ortadan kaldırmaya yönelik bilgiyi ve mantıksal analizi kullanarak baş etmeye çalışır. Problem odaklı baş etmenin temelini, doğrudan stresi yaratan kaynağı hedef alarak bu hedefle yüzleşmek oluşturmaktadır.

“**Duygu odaklı başa çıkma**” ise, bireyin diğer kimselere yönelmesi ve sosyal destek arayışı içinde olmasını içermektedir. Bu yaklaşımda, bireyler duygularını erteleme, duygularını ağlayarak, yiyerek, içerek boşalma eğilimindedirler ve endişelenmemeye çalışırlar. Bu tür baş etme stratejisi, bireyin var olan durumu görmezden gelmesini ve sorun çözmek adına yapılacak olan herhangi bir etkileşimden kaçınmasını kapsamaktadır (Kaba, 2019). Bu yaklaşımda amaç bireyin stres yaratan durumla ilgili duygusunu ortadan kaldırmaktır. Stresi oluşturan sebeplerden çok stresin yarattığı duygu ve düşüncede değişiklik yaparak stresle baş edilir. Olayların iyi yönünü görmeye çalışma, inkâr etme, sorundan uzak durma, kaçınma, en aza indirme gibi eğilimlerden oluşur. Duygu odaklı davranışsal başa çıkmanın olumlu ucunda sosyal destek arama yer alırken, olumsuz uçta yer değiştirme, şaşkınlık ve danışmadan (bilgi aramadan) kaçınma bulunmaktadır. Duygu odaklı bilişsel başa çıkmada ise, olumlu uç duyguları ifade etmeyi, olumsuz uç duyguyu bastırma ve inkâr etmeyi içermektedir. Duygu odaklı başa çıkmada inkâr durumu görmezden gelme ve reddetme çabalarıdır. Uzak durma strese neden olay hakkında düşünmeyi reddetmektir. Kaçınma ise sigara, içki içerek, yiyerek, uyuşturucu kullanarak kendini daha iyi hissetmeye çalışmaktır (Işıkhan, <https://itunesu-assets.itunes.apple.com>; Işıkhan, 2009).

“**Düşünce odaklı**” yaklaşımda ise bireyler sorunlarını analiz eder, yeneden açıklar, olası çıkış yollarını irdelerler, sorunu düşünmemeye çalışır, olumsuz duygularını yadsır veya unutmaya yönelik davranışlar gösterirler.

3.3. Stresle Başa Çıkma Yolları

Uygun başa çıkma yöntemlerinin kullanılması ile stresin yol açtığı olumsuz sonuçları engellemek mümkündür. Amaç stresi azaltmak ya da ortadan kaldırmak değil, stresi olumlu sonuçlar elde etmek için kullanmaktır.

Genel olarak stresle başa çıkma yolları 3 ana başlıkta ele alınmaktadır (Baltaş ve Baltaş, 1993):

1. Bedenle İlgili Yöntemler

a. Gevşeme ve Solunum Egzersizleri

Stres durumunda kaslar gerilir, kan basıncı ve kan şekeri yükselir, solunum artar. Gevşeme hareketleri ile kaslar rahatlar, tansiyon düşer, solunum yavaş ve derin olur, kan şekeri azalır. Gevşeme tekniği kullanıldığında bedende başlayan psikosomatik stresin etkisi kırılır ve zararları engellenmiş olur. Gevşeme bireyin bedeninde oluşan stresin tam karşısı etki yapmaktadır. Gevşeme hareketleri yalnız gerginlik durumunda değil, düzenli olarak yapılması durumunda da insanı rahatlatmaktadır (Güney, 2001).

Gevşeme ve rahatlama için birçok yöntem vardır. Literatürde gevşeme yöntemleri olarak etkin rahatlama, meditasyon, yoga, esneme ve gevşeme hareketleri, derece derece artan rahatlama egzersizleri gibi yöntemler sayılmaktadır (Özel, 2012).

Doğru ve derin olarak alınan nefes, bireyde başlayacak veya başlamış olan stres tepkisi zincirini kırmakta ve ters yöne çevirmektedir. Kalp ve akciğerlerin iyi çalışmasını sağlayan faktörlerden birisi de derin nefes almaktır. Çünkü bu şekilde insanlar gerginliklerini azaltabilmektedirler. Bu alışkanlığı kazanmak için rahat bir biçimde oturarak veya uzanarak yavaş yavaş derin nefes almak gerekir. Bir dakika içinde normalde alınan nefes sayısının yarısı kadar düzenli ve ağır nefes alarak beş dakika bu alıştırma sürdürülmelidir. Bu nefes alma yöntemi iki kez tekrarlandığında stresin yol açtığı gerginlik azalır (Güney, 2001, 540).

Gevşeme Uygulaması

Gevşeme eğitiminde, önce doğru nefes almayı öğrenmek şarttır. İyi nefes ağır, derin ve sessiz alınandır. Ciğerlerimiz sadece nefes almak için değildir. Aynı zamanda duygusal olarak kendimizi ifade etmenin de bir yoludur. Stresin yoğunluğu arttıkça kişi nefes nefese kalır. Normalde dakikada 16 nefes alınırken, stres altında bu sayı 20'ye çıkabilir. Nefes alışverişi sıklaştıkça göğüs ağrısı, çarpıntılar, kalp atışları, sık bayılmalar, baş dönmesi, hafıza bozuklukları, dikkatsizlik, endişe ve paniğe benzer semptomlar görülebilir. Bütün bunlar için yavaşça, sakin ve derin derin nefes almaya özen gösterilmelidir. Örneğin, nefes üçe kadar sayılarak alınmalı, on ikiye kadar sayarak tutulmalı ve nefes verme altıya kadar sayarak tamamlanmalıdır (Baltaş ve Baltaş, 1993).

Gevşeyip dinlenebilmek için kollar bacaklara degecek şekilde, baş ve vücut öne eğik olarak rahat oturmak gerekir. Bu sırada bacak bacak üstüne

atmamak önemlidir. Bu pozisyonu aldıktan sonra sırasıyla yapılması gerekenler şunlardır:

Önce kendi kendinize “nefes al” diyerek nefes alınız. Nefesi vermeden önce “gevşe” diyerek nefesinizi veriniz. Nefes alıp verme hareketinizi bu sözcüklere bağlamayı öğreniniz. Bunu her gevşeme eğitiminden önce iki-üç kez deneyiniz. Daha sonra vücudunuzu gözden geçirerek gergin olan kaslarınızı fark etmeye çalışınız ve mümkün olduğu kadar gevşetiniz. Özellikle, eller, çene, ense, dil, yüz ve alın kaslarınızı gevşetmeye çalışınız. Gevşetemediğinizi hissederseniz, bu kaslarınızı ayrı ayrı önce geriniz sonra da gevşek bırakınız.

Büyük kas grupları ikiye ayrılır ve şu sıraya göre çalışılabilir:

Birinci aşama: Eller, kollar, yüz, boyun, omuz kasları.

İkinci aşama: Sırt, göğüs, karın, nefes alma, kalçalar, bacaklar ve ayaklarla ilgili kaslar (Yıldırım, 1991).

Bu kaslarınızı sırasıyla gerebilirsiniz. Gerginliği 5 saniye kadar devam ettirmek gerekir. Her kasınızı iki kere gerebilirsiniz. İki germe arasından 10-15 saniye kadar bir sürenin geçmesi gerekir. Bütün kaslarınızı bir sırada önce geriniz, sonra gevşetiniz (Baltaş ve Baltaş, 1993).

Kas germe ve gevşetme hareketlerini gözlerinizi kapatarak da yapabilirsiniz. Ellerinizi, ayaklarınızı ve tüm vücudunuzun rahat ve sıcak olduğunu kendi kendinize telkin edebilirsiniz. Kendinizi daha önce gittiğiniz, fotoğrafını gördüğünüz veya bir dizini sahnesinde seyrettiğiniz bir kumsalda, bir şezlongda uzanırken veya güneşlenirken hayal edebilirsiniz. Sahile çarpan berrak deniz dalgalarını ve kuş seslerini hayal ediniz. Kuşların ve dalgaların seslerini duymaya çalışınız. Ya da bir ormanda olduğunuzu, rengârenk ağaçları, çiçekleri ve çeşitli kuşların seslerini, böceklerin seslerini ve hareketlerini düşününüz. Veya hayalinizde uçsuz bucaksız bir denizi seyredebilir ya da göldeki balıkları izleyebilirsiniz. Tüm bu sayılanlar dışında sizi rahatlatan herhangi bir yeri veya durumu da hayal edebilirsiniz. Kendinizi bunlardan biri üzerine konsantre ediniz. Bir yandan da kaslarınızı önce gerip sonra da gevşetiniz. Bu gevşeme uygulamasını sabah ve akşam olmak üzere günde iki defa yapınız. Gevşeme becerisi kazanmak, diğer becerileri kazanmada olduğu gibi uygulama yapmayı; bu beceriyi unutmamak için de uygulamayı sürdürmeyi gerektirir.

Gevşeme egzersizlerini öğrenmek için vakit ayırmak ve bol bol alıştırma yapmak gerekmektedir. Birey, bu beceride ustalaştığında, gevşeme egzersizini birçok yerde uygulayabilir. Halka açık yerlerde, bankta otururken ya da yürüyüş yaparken de dikkat çekmeyecek biçimde, gevşeme egzersizi yapılabilir (akt.: Yıldırım, 1991).

Diyafram Nefesi

Doğal ve uygun nefes alıp verme burundan ve karnın hareketleri ile yapılır. Bu nefes diyaframdan alınan nefestir. Diyaframdan alınan nefes, ciğerleri oksijen ile doldururken, karnın dışarı doğru itilmesiyle alınan nefestir. Nefes verirken de karnın hafifçe içeri doğru çekilmek suretiyle diyafram çalıştırılmış olunur. Doğru diyafram nefesi almak için, nefes burundan alınıp ağızdan verilmelidir. Diyafram nefesi, yatmakta olan veya çiçek koklayan kişinin doğal nefes alış biçimidir (Kaba, 2019).

Diyafram nefesi, biz henüz çocukken farkında olmadan aldığımız ve aslında alınması gereken en doğru nefes alma yoludur. Diyafram nefesi alıp alamadığımızı denemek için öncelikle;

- Sırtüstü yere uzanın
- Bacaklarınızı rahat bir pozisyonda tutun
- Ayak parmaklarınız dışarı bakacak şekilde açın
- Kollarınızı ve avuçlarınızı dışa doğru açın
- Parmaklarınızı gevşek bir şekilde bedeninizin yanına uzatın
- Bir elinizi göğsünüzün üzerine, diğerini ise diyafram bölgesine yerleştirin
- Gözlerinizi kapatıp, nefesinize konsantre olun
- Her nefes alışverişinizde hangi elinizin inip, kalktığına dikkat edin
- Eğer karnınız, nefes alırken dışa nefes verirken içe doğru hareket ediyor ise diyaframla nefes alıyorsunuz, eğer göğsünüzün üzerindeki eliniz inip kalkıyorsa diyafram nefesi almıyorsunuz demektir.

Diyafram nefesi için;

- Ağızınız kapalı olmalıdır. Diliniz, öndeki iki dişinizin arka tarafına dokunurken üst damağınızla da temas etmelidir. Böylece diyafram nefesi için uygun pozisyonu ayarlamış olursunuz.
- Bir elinizi göğüs, diğer elinizi ise göbek üstüne yerleştirin.
- Önce yavaşça nefes verin ve içinizdeki tüm nefesi boşaltın. Sonra kısa bir an durun. Peşinden midenize odaklanıp yavaş ama derin bir nefes alın (Ağız, burun fark etmez). Bu esnada üstteki eli ve omuzları hareket ettirmemeye dikkat edin.
- Karnın hareketlerinize dikkat ediniz. Karnınız, nefes alırken dışarı doğru, verirken ise içeri doğru hareket etmelidir. Diyaframın doğru çalışmasının belirtisi, karnınızın doğal hareketini yapabilmesiyle ilişkilidir. Şayet bu hareketleri gözlemleyebiliyorsanız, diyafram nefesini doğru bir şekilde uygulayabiliyorsunuz demektir.
- Gözlerinizi kapatınız. Gözlerinizi kapatarak karnınızın ileri-geri hareketlerine odaklanınız. İhtiyacınız kadar nefes alıp vermeye devam

ettiğiniz sürece- elbette ne kadar derin nefes aldığınızla da ilgili olarak-karnınızla beraber göğsünüz de şişecektir.

- Nefes alırken göbeğinizin üzerinde olan elinizle, karnınızın yukarı doğru hareketini hissedin. Çünkü karın bölgesi, nefes alırken sadece ileriye (öne) doğru değil, sağ ve sol yana doğru da gevşeyerek şişer. Hatta bu sırada, makatta (pelvik tabanda) olan hareketlenme ve gevşemeyi hissedin.
- Nefesi aldıktan sonra kendinizi zora sokmayacak kadar tutun ve sonra tekrar yavaşça bırakın (verin). Nefes verirken ciğerlerinizdeki bütün havayı dışarı verdiğinizden emin olunuz. Nefes alırken aldığınız tüm oksijeni nefes verme işlemiyle beraber içinizden atmalıyız. Tüm havanın dışarı atıldığından emin olduktan sonra tekrar nefes alabilir ve egzersize devam edebilirsiniz.
- Tüm oksijeni verdikten sonra tekrar başa dönmeden önce biraz dinlenin.
- Tekniği ayakta, sandalyede veya yatarak yapabilirsiniz. Şayet sandalye ve yatarak yaparsanız her iki uygulama biçiminde de dizlerinizi bükmeli ve rahat bir pozisyonda olmalısınız. Omuzlarınızı ve başınızı serbest bırakınız. Göğüs hareketinizi hissetmeye ve görmeye odaklanınız.
- Günde iki kere uygulayabilirsiniz.
- Egzersizi sabah ve akşam, aç karnına 10-15 dakika boyunca uygulayabilirsiniz. Vücudunuz egzersize alışıkça nefes alıp verme sürelerinizi uzatabilirsiniz.

Diyafram nefesi almak konsantrasyon gerektiren bir uygulamadır. Uzun sürede ve çalışıkça öğrenilen bir tekniktir. Sabırlı olup paniklemeden egzersizlere devam etmek gerekir. Bu teknik gün içerisinde, olabildiğince sık tekrarlanabilir. Böylelikle alışkanlık haline dönüşebilir. Diyafram tekniğini düzenli olarak uygulanması tüm sinir sisteminin dengelenmesine ve bağırsıklık sisteminin düzene girmesine yardım eder. Ayrıca bireylerin konsantrasyonu üzerinde olumlu etkileri vardır.

b. Fiziksel Egzersiz/Spor

Stres tepkisi, damarlarda daralmaya neden olur. Bu da hücrelere giden kan miktarında azalmaya yol açar. Bu durum hücrelerin yetersiz beslenmesi sonucunu doğurur. Stres durumunun uzun süre devam etmesi veya sık sık tekrarlanması hücrelerin hastalığa daha açık hale gelmesine ve yaşam sürelerinin kısalmasına yol açar. Hücrelerin yaşam süresini uzatmanın ve onları sağlıklı kılmanın bir yolu da fiziksel egzersizlerdir. Artan ve hızlanan kan akımı nedeniyle hücreler daha iyi beslenir. Böylece

hücrelerin hem daha sağlıklı hem de daha uzun ömürlü olmaları sağlar (Pehlivan, 2002).

Düzenli fizik egzersiz uygulamak sadece adrenalinin kullanılmasına değil fiziki egzersizle birlikte serotonin denilen kimyasal bir madde salgılanarak bireylerin fiziksel egzersiz sonrası huzur, sükûnet, dinlenmişlik ve rahatlık duygularının yaşanmasını da sağlar (Baltaş, 1993, 162). Yapılan araştırmalarda, her yaşta insan için yürüyüş, koşu, yüzme, bisiklete binme, aerobik yapma, hafif top oyunları ve tenis gibi egzersizlerin stresle mücadelede olumlu etkiler yarattığını doğrulamıştır. Bedende yüksek düzeyde duygusal ve sinirsel değişme meydana gelmesine karşılık, eğer bedensel hareketler yapılmazsa beden kimyasal yapısı daha kolay bozulmaktadır. Bu durum da kalp hastalıklarının oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Bunun önlenmesi için stres altında olan bireylerin sık sık bedensel hareket yapmaları gerekmektedir (Güney, 2001).

Bireylerin öz benliklerine uygun ve yapmaktan zevk aldığı toplumsal, kültürel ve sportif etkinliklere katılmaları ve izlemeleri insanların rahatlamasına, tutkularından ve duygulardan arınmalarına, günlük yaşamın sıkıcılığından kurtulmalarına ve insanlarla etkileşerek sosyal bir kişilik kazanmalarına fırsat yaratır. Bu nedenle iş dışındaki zamanların nasıl değerlendirildiği, stres durumlarında daha önem kazanmaktadır. Özellikle sinema, tiyatro, opera, bale, konserler; sergiler ve spor karşılaşmaları gibi sanatsal, kültürel ve sportif etkinliklere katılmak günlük stresten arınmanın yollarından bazılarıdır.

Egzersiz ve sporun stres, öfke, gerginlik ve depresyonu azalttığı ve bireyi daha motive ve mutlu hissettirdiği bilinmektedir. Aynı zamanda baş edilmesi ve yönetilmesi zor stresin, ruhsal ve fiziksel sonuçlarını azaltmasıyla stresle baş etmenin önemli yollarından biridir.

c. Beslenme

Bazı yiyeceklerin stres tepkisini başlattığı, artırdığı, hatta kişileri strese karşı daha duyarlı hale getirdiği yapılan çalışmalarda ortaya konulmuştur. Yetersiz kalorinin, mineral ve vitamin eksikliğinin ve insan organizmasını zayıflattığı stresle ilgili hastalıklara ortam hazırladığı saptanmıştır. Şiddetli ve uzun süreli stresin belli vitaminlerin daha fazla tüketilmesine yol açtığı belirtilmektedir.

Özellikle çay, kahve, kakao ve çikolatada bulunan kafeinin stres etkisi yaratan bir madde olduğu bilinmektedir. Yüksek oranda kolesterol, doymuş yağ ve tuz içeren yiyecekler, yüksek kan basıncı riskini artırdığı ve kalp damarlarında plakalar oluşturduğu için zararlıdır.

Uzun süre sigara içmek ya da dumanlı ortamda bulunmak, ihtiyaçtan

fazla miktarda C vitamini tüketilmesine neden olmaktadır. Sigara doğrudan stres oluşturduğu gibi diğer faktörlerin bedende daha kolay stres oluşmasına neden olur. Ayrıca şişmanlık da beden üzerinde doğrudan stres yaratan bir durumdur (Güney, 2001).

2. Zihinsel Yöntemler

a. Akılcı Olmayan İnançlar

İnsanların kendi kendileri, başkaları ve yaşadıkları koşullarla ilgili olarak, rahatsızlıklarının nedeni olan akılcı olmayan istekleri olduğunda, yanlış algılamalar, çıkarsamalar ve yorumlar yaparak rahatsızlıklarını artırır.

Ellis'in (1994) ifade ettiği akılcı olmayan inançlar şunlardır (akt: Yurtal, 2001; Can, 2009):

1. Yetişkin insanlar için, toplumunda önemli olan kişiler tarafından sevilmesi ve onaylanması şiddetli bir gereksinimdir.
2. İnsan kesinlikle önemli konularda yeterli, tam ve başarılı olmalıdır. Aksi takdirde yetersiz ve değersizdir.
3. İnsanlar kesinlikle saygılı ve kurallara uygun biçimde davranmalıdır. Eğer bu şekilde hareket etmezlerse lanetli, kötü insandır.
4. İnsanın olmasını çok istediği şeylerin olmaması, berbat ve korkunç bir durumdur.
5. Duygusal rahatsızlığa çoğunlukla dış olaylar sebep olur. İnsanların fonksiyonel olmayan duygu ve davranışlarını artırma ya da azaltma yeteneği yoktur.
6. Bazı şeyler tehlikeli veya korku verici olabilir, kişi sürekli olarak bununla ilgilenmeli ve onların olma ihtimali üzerinde durmalıdır.
7. Belirli zorluklar ve sorumluluklardan kaçmak onlarla yüzleşmekten daha kolaydır.
8. Kişi başkalarına bağımlı olmalıdır, başkalarına ihtiyacı vardır, yoksa yaşamını sürdüremez.
9. Kişinin geçmişi şimdiki davranışının önemli belirleyicisidir. Daha önce bazı şeyler kişinin yaşamını güçlü etkilemişse, benzer şekilde etkisini sürdürecektir.
10. Başka insanların rahatsızlık lan korkunç bir şeydir. Kişi onlar için çok üzüntü duymalıdır.
11. İnsanın problemleri için değişmez bir doğru, kesin ve mükemmel bir çözüm vardır. Bu mükemmel çözümün bulunamaması korkunç bir durumdur.

Bireyin yaşadığı çevreyi ve kendini algılama biçimi, kişilik yapısının oluşumunda ve ruh sağlığı üzerinde olumlu ve olumsuz etkilere sahip olabilir ve birey algılandığı biçimde tepkide bulunur. Yanlış algılama ve yo-

rumlamalar bireyin akılcı olmayan inançlar geliştirmesine neden olabilir ve bu akılcı olmayan inançlar oluştuktan sonra kişinin hayatını etkilemeye devam edebilir.

Yapılan araştırmalar akılcı olmayan inançların, denetim odağı, yalnızlık, özsaygı, stresle başa çıkma, kaygı, iletişim kurma, depresyon gibi bazı kişilik özellikleri ile ilişkili olduğunu ortaya koymaktadır (Yurtal, 2001).

b. Zihinsel Düzenleme Tekniği

Stres düzeyimiz veya stresle baş etme becerimiz zihinsel faaliyetlerimizle (düşüncelerimiz ve kendi kendimize söylediklerimiz) ya da davranışlarımızla (alışkanlıklarımız ya da beceri eksikliklerimiz) ilişkili olabilir. Yaşam olaylarına yaklaşırken ve onlarla uğraşırken kendimizle yaptığımız diyalogun şekli yaşadığımız stresin yoğunluğunu azaltır ya da artırır. Kendi kendimize, “Davranışlarım ve dünya, ...(şu ya da bu şekilde) olmak zorunda” ya da “olmalı” dediğimizde, kendimizi strese sokabiliriz (Barut ve ark., 2010).

Ellis, rahatsızlık veren hemen hemen her duygunun aşağıda verilen üç temel mantıksız inançtan bir ya da birden çoğu ile yakından bağlantılı olduğunu ileri sürmektedir:

1. “İyisini yapmalıyım ve tüm başarılarım takdir edilmeli, aksi halde işe yaramaz birisi olacağım (Her zaman mükemmel davranmalı ve hiç hata yapmamalıyım)”,

2. “Bana karşı nazik, düşünceli ve adaletli olmalısın, aksi halde puan kaybedersin (Herkes beni sevmeli)”,

3. “Yaşama koşullarım iyi ve rahat olmalı, böylece istediğim her şeyi çok fazla çaba sarf etmeden ve rahatsızlık duymadan elde edebilmeliyim, aksi takdirde bu lanet bir dünyadır ve hayat yaşamaya değmez (Dünya adaletli olmalı)” (Akt: Kağan, 2010).

Kişiyi zorlayabilecek bir olayın yaklaşması da bazen olabilecek en kötü sonuç için endişelenmeye neden olabilir. “Biliyorum, ben yine işe alınmayacağım”, “Ne yaparsam yapayım ailemin gözüne giremeyeceğim”. İnsanın kendisiyle bu türden diyaloglarda bulunması, öz değer duygularının temelini zayıflatır, kaygı ve sıkıntısını artırır; dolayısıyla da sorunun çözümü gecikir.

Fonksiyonel olmayan davranışların ve üzücü duygularının kökenini ortaya çıkarmak ve tanımlanmasında bireylere yardım etmek için ve duygusal problemlerinin kavramlaştırılmasında hızlı ve etkili bir teknik olan ABC modeli mantıksız ve işlevsel olmayan inançların yerine, mantıklı ve işlevsel inançları yerleştirilmesinde etkili bir yöntemdir.

A (harekete geçirici olay) ← B (inanç) → C (duygusal, davranışsal sonuçlar)

↑ D (çürütme amaçlı müdahale) → E (etki) → F (yeni duygu)

A, bir olay, durum ya da bireysel bir tutum ya da davranıştır. C, duygusal ve davranışsal sonuçlar ya da bireyin tepkisidir, bu tepki akılcı veya akılcı olmayabilir. A, (harekete geçirici olay) C'nin (duygusal, davranışsal ve bilişsel sonuçlar) sebebi değildir. Bireyin A'ya ilişkin inançları olan B, C'ye yol açmaktadır. Örneğin, bir kişi boşanmanın ardından depresyona giriyorsa, depresyonun nedeni boşanma değildir. Kişinin eşini kaybetmeye, reddedilmeye ya da başarısızlığa ilişkin inançları depresyona yol açar (Kağan, 2010).

ABC çerçevesi yeterli olmakla beraber, bunun ABCDE çerçevesine doğru genişletilmesinin uygun olacağı düşünülmektedir. D aşaması, mantıksız inançların tartışılmasını ve çürütülmesini, E aşaması ise olumlu psikolojik etkileri ifade eder.

3. Davranışçı Yöntemler

a. A tipi davranış biçiminin değiştirilmesi

A tipi kişilik sergileyen bireyler aceleci, sabırsız, agresif, başarı odaklı, çok çalışan, iddialı, yemede, yürümede ve konuşmada hızlı, rekabetçi, hırslı, kızgın ve zamanı iyi yönetemeyen, benmerkezci kişilerdir. Bu bireyler kendisi gibi hızlı olmayan insanlara öfkelenir ve kendisi gibi hızlı hareket etmelerini bekler. A tipi bu özellikleriyle duygu ve eylem karışımı bir davranıştır. A tipi kişiliğe sahip insanlar telaş içinde işlerini yetiştirme, bitirme çabasındadır. Bu nedenle daha fazla stres altına girmektedirler (Kocak ve ark., 2017).

B Tipi kişiliğe sahip bireyler A Tipi kişiliğe sahip bireylerin rekabetçi olma, hız ve zamana verilen önem, hırslı olma, başarı odaklılık gibi boyutlarının tersi özellikler taşırlar. Bu kişiler rahat ve sakinlerdir. Yürüme, konuşma ve çalışma eylemlerini yerine getirirken A Tipi kişiliğe sahip bireylere göre daha yavaşırlar. Bu bireyler sürekli kendilerini zaman baskı altında hissetmezler, sabırlıdırlar, kendini övmezler, kendini sıkmazlar, acele etmeyi sevmezler, işbirlikçidirler, daha az kaygılıdırlar ve yumuşak huyludurlar. Sağlığına ve kendilerine boş vakit ayırabilmek, baz şeyleri olduğu gibi kabul etmek, insanlarla iyi ilişkiler kurmak, çevreye açık ve sosyal yaşamı seven bir özellik taşımak en temel özellikleri arasındadır. Bu bakımdan bu bireyler zamanla daha az çatışma halinde, yaşama karşı daha dengeli ve rahat bir eğilim sergilerler (Ersoy, 2013).

A tipi davranış biçimi uygun terapi programlarıyla değiştirilebilir ve bu davranışlarını azaltabilen kişiler koroner kalp hastalıklar riskini azaltabilirler. Bilişsel ve davranışsal bir teknikler bileşimi A tipi davranışı etkin bir biçimde azaltabilir. Kullanılan tekniklerde bu kişilere hiçbir şey yapmayarak

ve normal zamanlarda düşünmeye fırsat bulamadıkları eylemleri düşünerek, insanları seyrederek ya da bir yabancıyla konuşarak vakit geçirmeleri söylenir (ki bu durumu A tipi kişiler son derece rahatsız edici bulur). Bu tedavi teknikleri başkalarına öfkelenmeden kendini ifade etmeyi ve baz kendine özgü davranışları (başkalarının sözünü kesmek, hızlı konuşmak ya da hızlı yemek yemek gibi...) değiştirmeyi kapsamaktadır. Sonunda bu kişiler ev ve iş yerlerini daha az stres oluşturu hale getirmenin yollarını öğrenebilmektedirler (Durna, 2004).

b. Güvenli Davranış Biçiminin Kazanılması

Voltan (1980) güvenli davranış biçimini (güvengelik), başkalarını küçük görmeden, onların haklarını yadsımadan bireylerin kendi haklarını koruyabilmeleri için geliştirilen bir çeşit kişiler arası ilişkiler biçimi olarak tanımlamaktadır. Bu tanımda her insanın eşit değerinde olduğu inancına dayanan, ilişkilerde karşılıklı saygı ve değeri esas alan bir ilişki biçimini vurgulanır (Akt: Uz Baş, 2017).

Güvenli davranış biçiminin temel özellikleri açık ve net ifade, kesin ve akıcı konuşma ile çabuk, spontane yanıtlardır. Davranışın sözel olmayan bileşenleri orta düzeylerde göz teması, uygun yüz ifadeleri, rahat ancak dik duruş ile uygun jest ve mimiklerle iyi bir konuşma biçimidir (Uz Baş, 2017).

Güvenli davranış biçimini karakterize belli başlı bazı özellikler vardır. Bunlar:

- a. Diğer insanlara saygı gösterilmesi gereken temel insan haklarına sahip olduğunun farkında olma.
- b. Bu hakların duygu, düşünce ve gereksinimleri ifade edebilmeyi içerdiğinin farkında olma.
- c. Doğrudan, dürüst ve açık bir iletişim kurma.
- d. Diğer insanlara ve onların haklarına karşılıklı olarak saygı gösterme.

Güvenli davranış biçimini benimseyen bireyler istekler, ihtiyaçlar ve doğruluk konusunda diğer insanlarla her zaman eşit olmayı teşvik ederler, dinleyerek, müzakere ederek, ilişkiler kurarak daima “kazan-kazan” ilişkisini benimserler.

Stresle başa çıkmanın çok çeşitli yolları vardır. En genel anlatımla bunları iki kategoride ele almak mümkündür. Bunlar çevreyi değiştirmek ve kendini değiştirmektir. Bireyin çevresini değiştirmesinin üç temel yolu ise güvenli davranış biçiminin kazanılması, geri çekilme ya da uzlaşmadır. Güvenli davranış biçimi bu bağlamda, makul bir başarı şansının olduğu durumlarda strese neden olan durumun kendisini değiştirmeye yönelik girişimleri kapsamaktadır.

Güvenli davranış biçiminin kazanılması kullanılan bazı teknikler şunlardır:

ABC Tekniği: Bu teknikle kişiye akılcı ve işlevsel olmayan, zarar veren düşünceleri akılcı ve faydalı olanlarla değiştirilmesi gerektiğini savunur.

Ben dilinin kullanılması: Kişinin karşılıklı ilişkilerde kendi duygu ve düşüncelerinin sorumluluğunu aldığı bir sözel davranış biçimidir. Kişide oluşsan gerilimin ve sıkıntının kaynağı karşısındaki kişi olsa bile ben dili yaygın olarak kullanılmalıdır. İlişki içerisinde olduğumuz diğer kişileri hissettiklerimizden dolayı suçlamadan ve yargılamadan yalnızca hissettiklerimizi ifade etmemize dayalı bir iletişim şeklidir.

Bozuk plak yöntemi: Bu yöntemde kişi öfkelenmeden, sesini yükseltmeden ve kırıncı davranışlarda bulunmadan istediğini karşısındakine defalarca söyleyebilmesidir.

c. Zaman Yönetimi

Zaman baskısının yarattığı stresle başa çıkmada zamanı iyi yönetmek öğrenilmesi gereken önemli bir beceridir. Zaman yönetimi ile işleri düzene sokmayı başarabiliriz. Bu bize daha zengin ve daha dengeli bir yaşamın yolunu açacaktır.

Zaman yönetimi aslında bir öz yönetimdir; yaşadığımız olayların kontrolünü sağlamaktır, bireyin kendisini yönlendirerek olayları yönetmesidir. Yaşadığımız olayların ne kadarı bizim istediğimiz gibi gerçekleşiyor? Ne kadarının oluşmasını biz belirleyebiliyoruz? Olayların meydana gelmesindeki etkilerimiz nelerdir? Bütün bu soruların cevabı bizim zamanımızı yönetebilmedeki başarımızı göstermektedir (Güçlü, 2001).

Zaman yönetiminde amaç saptamak, amaca ulaşmak için planlama yapmak, planı uygulamaya hemen başlamak, bitiş zamanını saptamak ve son olarak amaca ulaşana kadar çalışmaya devam etmek gerekir. Zaman baskısının yarattığı stresle başa çıkmada zamanı iyi yönetmek en uygun yoldur.

Zaman yönetiminde için dikkat edilecek hususlar: (Güçlü, 2001):

- Zor olandan kolay olana doğru işleri yapmak veya düzenlemek.
- İşleri planlanan güne ve saate göre yaparak, sürüncemede bırakmamak.
- Bir işi bitirmeden diğerine geçmemek.
- Eldeki işe tüm enerji ile işe odaklanmak.
- Yaratıcılıkla ilgili faaliyetler için zaman ayırmak.
- Rutin işlerden kaçınmak.
- Gereksiz ayrıntılardan uzak durmak.
- Toplantılarda gündemi kullanmak.
- Toplantıları zamanla sınırlamak.

- Engellenmeden çalışabilecek saatleri belirlemek.
- Çalışmayı engelleyen faktörleri saptayarak ve bunları ortadan kaldırmak için önlemler almak.
- İş paylaşabilecek eleman yetiştirmek.

Etkin Zaman Yönetiminin Engellerini bilmek zaman yönetimini daha dikkatli kavramamıza neden olur. Bunlar:

- Acelecilik ve kararsızlık
- Telefonun/Medyanın Kötü Kullanımı/Gereksiz-Aşırı İletişim
- Ayrıntılarla uğraşıp büyük resmi görememek
- Planlanmamış zaman kullanımları/Ani ziyaretler/Arkadaşlık
- Önceliklerin belirlenmemiş olması
- Hedeflerin belirsizliği
- Ekibin çalışmasındaki eksikler
- Yetersiz ve gereksiz toplantılar
- Dağınık yerleşim ve masa düzeni
- Hayır diyememek
- Her şeyi okumaya çalışmak ve hızlı okumayı bilmemek
- Delege etme kaygısı

Zaman sahip olduğumuz ve de olabileceğimiz ikame edilmesi mümkün olmayan, devredilmesi ya da depolanması mümkün olmayan en değerli varlıktır. Bu nedenle, zaman yönetimi becerilerinin bütün bireylerin öğrenmesi ve de uygulaması yaşamlarını düzene sokma ve planlarını hayata geçirebilmeleri açısından önem arz etmektedir. Zamanını doğru yönetemeyen bireylerin stres yaşamaması kaçınılmazdır.

d. Öfke Yönetimi

Doyurulmamış isteklere, istenmeyen sonuçlara ve karşılanmayan beklentilere verilen duygusal tepkiye öfke denir. Genellikle yetersizlik, acizlik, kıskançlık, korku, endişe, yalnızlık, itilmişlik, anlaşılammak, takdir edilmemek, kızgınlık, incinme, hayal kırıklığı, aşağılanma, utanma, reddedilme gibi durumlar ve duygular öfkeyi ortaya çıkarır. Öfke doğuracak özellikteki her olay ve durum, insanın fizyolojik yapısında önemli bir enerji maddesi olan “adrenalin” salgısının artışına neden olur.

Stres ve gerginlik gibi faktörlerin öfkeyi tetiklediği bilindiğinden bu gibi faktörlerin yarattığı fizyolojik etkiler de öfke fizyolojisi ile benzerlikler göstermektedir. Stresten en çok etkilenen organlardan biri olan kalp hastalıklarına genellikle, endişe, depresyon, gerginlik, öfke gibi olumsuz etkilerin neden olduğu bilinmektedir. Bu yüzden öfke kontrolünü öğrenmek gerekir.

Öfke yönetim stratejilerini genel olarak gevşeme, bilişsel yeniden yapı-

landırma, problemi çözme, daha iyi iletişim, mizah kullanılması, çevreyi değiştirmek olarak sayabiliriz.

Öfke durumunda ne yapabilir:

- Kendi öfkenizi tetikleyen durumları ve öfkenizin biçimini tanımlayın.
- Kendi kendinizi sakinleştirmeye yönelik egzersizleri düzenli olarak yapın.
- Derin nefes alın, nabız atışlarınızı ve nefesinizi kontrol altına alın.
- Kendinize, sizi sakinleştirecek cümleler söyleyin.
- Kendinizi, kontrol etme konusunda kararlı olun.
- Şiddete yönelik davranışları asla kabul edilebilir çözümler olarak değerlendirmeyin.
- Öfke duygusuna evet, ancak bu duyguyla davranmaya hayır, bağırmayın, vurmayın.
- Çevrenizdekileri, öfkelendiğinize ait bilgilendirin. Ama yumuşak davranın.
- Kendinize zaman tanıyın.
- Kişisel saldırılara cevap vermeyin kişiselleştirmekten kaçının.
- Kendinize, sizi sakinleştirecek cümleler söyleyin.
- Öfkenizin gerçek nedenini ortaya çıkarın, öfkenizi farklı durumlara yüklemeyin.
- Öfke anında insanları, özellikle de suçsuz insanları kırmamak için ortamdan uzaklaşın... Sorunla, ancak kontrolünüzü yeniden kazandığınızda uğraşın.
- Bazen sizin de hatalarınızın olabileceğini kabul edin.
- Hayal kurun: Mutlu bir anı, komik bir olayı düşünün.
- Fiziksel aktivite yapın: Spor yapmak, dans etmek, top sektirmek vb.
- Duygu ve düşünceleri bir arkadaş ya da yetişkinle paylaşın.
- Yapacak başka bir şey bulun: Resim yapmak, kitap okumak vb.
- Duygularınızı bir kâğıda yazıp kâğıdı yırtın.
- Öfkeli bir resim çizin ve resmi karalayın.
- Oyun hamuru ya da stres topu sıkın.
- Evcil ya da peluş hayvanlarla konuşun.
- Rahatlatıcı ya da dinlendirici bir müzik dinleyin.
- İçinizden sayı sayın (sakinleşinceye kadar).
- Duygularınızı yazın: Duygularınızı tanımaya çalışın, öfke nedenini, ihtiyaç duyduğunuz şeyi düşünün ve baş etme yöntemlerinizi yazın (Öfke günlüğü tutmak)

Öfke kontrolünde kullanılacak basit bazı tekniklere örnek vermek gerekirse bunlardan biri “**Trafik ışıkları tekniği**dir”. Bu teknikte şu adımlar izlenir.

- Kırmızı Işık-Dur: Dur ve hareket etmeden önce düşün!
- Sarı Işık-Hazırlan: İçinden 10'a kadar say ve yapabileceklerini gözden geçir!
- Yeşil Işık-Geç: Aklına gelen en iyi çözümü seç ve uygula!
- Diğer bir teknik ise "Kaplumbağa tekniği"dir. Bu teknikte şu adımlar izlenir.
- Öfkelendiğinizin farkında olun!
- Öfkenizle ilgili düşünmeyi durdurun! Öfkesini durdurun!
- Kabuğunuza çekilin, 3 derin nefes alıp verin ve sakinleşinceye kadar kabuğunuzdan çıkmayın!
- Sakinleşmeyi başardıktan sonra kabuğunuzdan çıkarak çözüme odaklanın.

Stresle baş etmede ayrıca **uyku** düzenine de dikkat edilmesi önem arz etmektedir. Yetersiz uyku kontrolü kaybetmişlik hissine neden olmakta ve bireylerin stres düzeylerini oldukça arttırmaktadır. Yeteri kadar uyuyan bireyler, yaşadıkları stresle daha etkili bir şekilde başa çıkabilirler.

Dua ve ibadette stresle başa çıkmada kullanılan tekniklerde biridir. Sıkıntılı, bunalımlı ve gergin bir durumda dua birey üzerinde "yatışma ve rahatlama" hissi yaratır. Dua sırasında tekrarlanan ayetler, meditasyonda olduğu gibi odaklanmayı sağladığından bireyin gevşeyerek rahatlmasına yol açar.

Masaj da stresli durumlarda kaslarımızın gevşemesine ve rahatlama-mıza neden olan bir yöntemdir. Kan dolaşımını düzenlediği için gerilmiş kasların gevşemesine ve stres anında bedenimizde ortaya çıkan ağrıların giderilmesine yardımcı olur. Böylelikle rahatlarız ve kendimizi zinde hissederiz. Düzenli olarak yaptırılan masaj sayesinde kişi stres anında kaslarının gerginliğinin farkına varabilir ve kaslarını kendi kendine gevşeterek rahatlayabilir.

Bunlar dışında stresle baş etmede kullanılacak bireysel yöntemler şunlardır:

- Sosyal, Kültürel ve Sportif Etkinliklere Katılma -
- Hobiler ve Dışa Dönüklük
- Uzlaşmayı Öğrenme ve İletişim Yeteneklerinin Geliştirilmesi
- Dışarıdan Yardım Alma
- Hedef Koyma
- Dinlenme-Tatil
- Empati
- Gündelik yaşamda şakaya ve mizaha yer verilmesi,
- Kişinin kendisini başka bireylerle kıyaslamaması,
- Stres ve stres tepkisinin avantajları ve olumlu yanlarının kullanılması,

- Süreğen ve başa çıkılmayan stres ile yaşamının öğrenilmesi,
- Endişe yaşadığınız süreyi sınırlı tutmak (Kaba, 2019)

Stres Yönetiminde DKBY

Stres yönetimi son safhada yaşam tarzı yönetimidir. Stresi yönetmeye karar vermek demek, bireyin duygusal, fiziksel ve ruhsal yaşam kalitesini yükseltmeye karar vermesi demektir. Braham'ın geliştirdiği DKBY (Değiştir-Kabul et-Boş ver-Yaşam Tarzını Yönet) modelinde bireylerin yaşadıkları stresi kontrol altına almaları ve yönetebilmeleri için dört aşamalı bir süreç öngörülmüştür. Buna göre;

İlk adım olan D (Değiştir), imkânınız varsa, içinde bulunduğunuz olumsuz durumu değiştirmek anlamına gelmektedir. Olumsuz durumu değiştirebilerseniz, bu durumun sebep olduğu stresi tamamen ortadan kaldırmayı başarabilirsiniz.

İkinci adım, K (Kabul et) kontrol edilemeyecek durumlarla karşılaşabileceğini öngörmektedir. Bu süreçte, kontrol edilemeyecek koşulları öfkelenmeden kabul etmeyi ve pozitif yaklaşımı kaybetmemeyi öğrenmek gerekmektedir.

Üçüncü adım olan B (Boş ver) duygusal, zihinsel ve ruhsal açıdan işe yarayan güçlü bir yöntemdir. Buna göre değiştirilemeyecek durumları kontrol etmeye çalışmak kişileri kontrol saplantısına götürür ve stres yaşamasına yol açar.

Dördüncü adım ise, Y (Yaşam tarzını yönet) ise egzersiz, diyet, rahatlama ve duygusal destek yoluyla, gelecekte stres oluşturabilecek unsurlarla bugünden mücadele edilmesini öngörür (Güçlü, 2001).

Her birey stresle başa çıkmak için farklı yöntemler kullanır; birinde işe yarayan yöntem diğerinde işe yaramayabilir. Bu noktada farklı yöntemlerin bilincinde olmak ve bunları denemek gerekir.

Kaynaklar

- Akman, Sevil. Stresin Nedenleri ve Açıklayıcı Kuramlar. *Türk Psikoloji Bülteni* 34-35 (Eylül-Aralık 2004), 40-55.
- Anıl, Latif. *Askerlikte Ruhsal Bozukluk Belirtisi Gösteren ve Göstermeyen Erlerin Sosyal Destekler ve Başa Çıkma Yöntemleri Açısından Karşılaştırılması*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- Baltaş, Acar - Baltaş, Zuhal. *Stres ve Başa Çıkma Yolları*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1993.
- Barut, Yaşar vd. "Çalışan Kadınlarla Çalışmayan Kadınların Stresle Başa Çıkma Yolları". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3/14 (2010), 120-130.

- Bernstein, Douglas A. *Psychology*. New Jersey: Houghton Mifflin Company, 1994.
- Can, Özden. *Üniversite Öğrencilerinin Akılcı Olmayan İnançları ve Karar Verme Stilllerinin İncelenmesi*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Canpolat, Özlem. *Çalışanların Stres Düzeylerini Etkileyen Faktörler ve İş Sağlığı Hemşiresinin Stres ile Baş Etmede Etkililiği*. Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Civan, Adem vd. "Egzersiz ve Stres Hormonları". *Türkiye Spor Bilimleri Dergisi* 2/1 (Haziran 2018), 1-14.
- Cüceloğlu, Doğan. *İnsan ve Davranışı*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1991.
- Doğan, Başak - Eser, Mümin. "Üniversite Öğrencilerinin Stresle Başa Çıkma Yöntemleri: Nazilli MYO Örneği". *Electronic Journal of Vocational College* 3/4 (Aralık 2013), 29-39.
- Dressler, William W. "The Social and Cultural Context of Coping, Action, Gender and Symptoms in a Southern Black Community". *Soc Sci Med* 21 (1985), 495-506.
- Dumont, Michelle - Plancherel, Bernard. *Stress et Adaptation Chez l'enfant*. Canada: Presses de l'Université du Québec ,2001..
- Durna, Ufuk. "Stres, A ve B Tipi Kişilik Yapısı ve Bunlar Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma". *Yönetim ve Ekonomi Dergisi* 11/1 (Mart 2004), 191-206.
- Erdem, Haluk. *Algılanan Örgütsel Destek ve Kontrol Odağının Stresle Başa Çıkma Yöntemleri Üzerine Etkileri: Psikolojik Sermayenin Bu Süreçteki Rolü ve Bir Alan Araştırması*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Ergin, Ahmet vd. "Tıp Fakültesi Öğrencilerinde Stresle Başa Çıkma Yöntemleri ve Bu Yöntemlerin Sosyodemografik Özelliklerle İlişkisi". *Fırat Tıp Dergisi* 19/1 (Temmuz 2014), 31-37.
- Eryılmaz, Ali. "Ergenlik Döneminde Stres ve Başa Çıkma". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/2 (Haziran 2009), 20-37.
- Gökler, Rıza - Işıtan, İbrahim. "Modern Çağın Hastalığı; Stres ve Etkileri". *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi* 1/3 (Eylül 2012), 154-168.
- Güçlü, Nezahat. "Stres Yönetimi". *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi* 21/1 (Mart 2001), 91-109.
- Güney, Salih. "Stres ve Stresle Başa Çıkma". *Yönetim ve Organizasyon*. ed. Salih Güney. Ankara: Nobel Yayın, 2001.
- Gürüz, Demet - Gürel, Emet. *Yönetim ve Organizasyon*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2009.
- Harrison, Wayne. *Stress and Disease: New Perspectives*, 2005. <https://www.brianesty.com> Erişim Tarihi:10.02.2020.
- Işıkhana, Vedat. "Örgütlerde Stres Yönetimi", *Sosyal Hizmet Yönetimi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2019.
- Işıkhana, Vedat. *Sosyal Hizmet ve Tükenmişlik*. Ankara: Vizyon Kırtasiye-Ofset Matbaa Yayınevi, 2009.
- Izgar, Hüseyin. "Çalışanlarda Stres ve Tükenmişlik". *Endüstri ve Örgüt Psikolojisi* ed. Hüseyin Izgar. Konya: 2003.
- Kaba, İlker. "Stres, Ruh Sağlığı ve Stres Yönetimi: Güncel Bir Gözden Geçirme". *Akademik Bakış Dergisi* 73 (Ağustos 2019), 63, 81.

- Kağan, Mücahit. *Akılcı Duygusal Davranışsal Yaklaşım Dayalı Akademik Erteleme Davranışını Önleme Programının Etkililiğinin Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kaldırımıcı, Nurettin. “Örgütsel Davranış Açısından Stres”. *Erciyes Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi* 5 (Ocak 1983), 65-89.
- Kara, Derya. “Eğitim Öğretim Yaşantısında Stres Yaratan Faktörler ve Aile Özelliklerine Göre Öğrencilerin Stresle Başa Çıkma Davranışlarının İncelenmesi”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 22 (Ağustos 2009), 255-263.
- Koçak, Orhan vd. “A ve B Kişilik Tipine Sahip Kamu ve Özel Sektör Çalışanlarının Kişilik Tiplerinin İncelenmesi: Yalova Örneği”. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 6/15 (Ağustos 2017), 380-397.
- Krohe, J. J. *Workplace stress: How do you handle it - when neither fight nor flight are options? Across the Board*, 1999, 36-42.
- Lazarus, Richard S. *Stresle Başa Çıkma*. çev. Nesrin Hisli Şahin. Ankara: Türk Psikologlar Derneği Yayınları, 1994.
- Makin, Peter E. - Lindley, Patricia A. *Pozitif Stres Yönetimi*. çev. Aysun Arslan. İstanbul: Rota Yayın Yapım Tanıtım Ticaret Ltd. Şti. Yayınları, 1995.
- Newbury - Birch Dorothy. - Kamali, Farhad. “Psychological Stress, Anxiety, Depression, Job Satisfaction, and Personality Characteristics in Preregistration House Officers”, *Postgraduate Medical Journal*, 77/904, (2001) 109-111.
- Özkalp, Enver. *Örgütsel Davranış*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 4. Basım, 1999.
- Özer, M. Akif. “Çalışanlar İçin Verimlilik Anahtarı: Stres Yönetimi”. *TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi* 24/1-2 (Şubat-Mayıs 2012), 45-66.
- Özel, Yasemin - Bay Karabulut, Aysun. “Günlük Yaşam ve Stres Yönetimi”. *Türkiye Sağlık Bilimleri ve Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Ağustos 2018), 48-56.
- Özsoy, Emrah. *A Tipi ve B Tipi Kişilik ile İş Tatmini Arasındaki İlişkinin Belirlenmesine Yönelik Bir Araştırma*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Pehlivan Aydın, İnyet. *İş Yaşamında Stres*. Ankara: Pegem Yayıncılık, 2002.
- Rowshan, Arthur. *Stres Yönetimi: Hayatınızın Sorumluluğunu Almak İçin Stresi Nasıl Yönetebilirsiniz?*. çev. Şahin Cüceloğlu. İstanbul: Sistem Yayıncılık, 2000.
- Selye, Hans. *Stress without Distress*. Philadelphia & New York: J.B. Lippincott Company, 1974.
- Şanal-Karahan, Faika. *Üniversite Öğrencilerinde Çözüm Odaklı Düşünmenin Depresyon, Anksiyete, Stres ve Psikolojik İyi Oluş ile İlişkisi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Tavlı, Filiz - Ünsal, Gül. “Fabrika Çalışanlarının Stres Kaynakları ve Stresle Başa Çıkma Tutumlarının Değerlendirilmesi”. *G.O.P. Taksim E.A.H., JAREN* 2/1 (2016), 9-15.
- Tutar, Hasan. *Kriz ve Stres Yönetimi*. Ankara: Seçkin Yayınları, 2004.
- Uz Baş, Aslı. “Kişilerarası İlişkiler ve Etkili İletişim”. *Kişiler Arası İlişkiler ve İletişimde Güvengenlik*. ed: Alim Kaya. 110-133. Ankara: Pegem, 2017.

- Yamaç, Önder. *Üniversite Öğrencilerinin Algıladıkları Sosyal Destek ile Stresle Başa Çıkma Stilleri Arasındaki İlişki*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Yıldırım, İbrahim. “Stres ve Stresle Başa Çıkma Gevşeme Teknikleri”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 6/6 (Haziran 1991), 175-189.
- Yıldırım, Yunus. *Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokullarındaki Görevli Akademisyen Personelin Örgütsel Stres ve Tükenmişlik Düzeyleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Yurtal, Filiz. “Akılcı Olmayan İnançların Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi”. *Türk Psikolojik Danışma ve Rehberlik Dergisi* 2/15 (2001), 41-48.

-XVIII-

UNUTULMUŞ DÜŞÜNCE VE BİLİM GÜNEŞLERİMİZ

Zekai ŞEN*

İslamiyet'ten önceki döneme bakıldığında dünyada yaşamak için en elzem şeyin su olduğunu görebiliriz. Eski Yunan filozoflarından Thales de bu gerçeği, “dünyada ne varsa hepsi sudur yani sudan olmuştur” diye ifade etmektedir. Bu söylemden yıllar sonra Kur'an-ı Kerim'de Enbiya Suresi 30. Ayetinde “canlı olan” her şeyin sudan yaratıldığı ifade edilmektedir. Bugün konuyla ilgili bilimsel bir çalışma yapmak istediğimizde Thales'in sözüne mi? yoksa Kur'an-ı Kerim'e mi itibar edeceğiz? NASA'nın kökenlerine baktığımızda İslam Rasathanelerini görebiliriz. Bu bağlamda bugün NASA'nın Mars araştırmalarında gezegende su olup olmadığına bakarak canlı hayatı öngörmeye çalıştığını görmekteyiz. Yine tarihte Nil nehri boyunca Fıraunlar zamanı diye önemli bir dönem olmuş ve Mezopotamya medeniyeti ile ilgili birçok çalışmalar da yapılmıştır. Yine Çin, Hindistan gibi bölgelerde kurulan medeniyetler de hep nehirlerin etrafında yerleşerek gelişmiştir. Sözü edilen bu medeniyetler İslam öncesi medeniyetlerdir ve Dicle ve Fırat Nehirleri boyunca kurulmuş böyle birçoğu vardır.

İslam 571 yılında zuhur edince fetihler vasıtasıyla birçok bölgeye ulaşmıştır. Şam, Kahire, Bağdat, Semerkand, Buhara, gibi daha pek çok yeri fethetmiştir. Tarihsel verilere baktığımızda Avrupa'nın ilim ile tanışması İslam medeniyetinin ortaya koyduğu birtakım çalışmalardan sonra olmuştur. İslam, gittiği yerlere ilim ve irfan da götürmüştür. “İlim, müminin yitik malıdır, nerede bulursa alır” hadisi ile amel edilmeye çalışılmıştır. Kilise hegemonyasında Hristiyanlığın hâkim olduğu Avrupa'da, İslam'ın hâkim olduğu yerlerdeki hür düşüncenin aksi bir durum söz konusuydu. Bura-

* Prof. Dr., Medipol Üniversitesi, Bu metin yazarnın 24.04.2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansın yayın için düzenlenmiş halidir.”

da üzerinde düşünülmesi gereken önemli nokta niçin bilimsel düşünceler Avrupa'nın güneyinde oldu da kuzeyinde hiçbir şey olmadı? Bunun sebebi Müslümanların güneyde olmasıdır. Müslümanlar zaten Avrupa'dan önce toplama, çıkarma, çarpma, bölme gibi matematik işlemlerini yapıyorlardı. Fetihlerle birlikte İslam bilim ve düşüncesi de yayıldı.

Bu giriş mahiyetindeki bilgilendirmeden sonra peki biz bilim diyoruz ve günlük hayatta hepimiz bilgilere maruz kalıyoruz. Nedir bilim? İşte bu maruz kaldığımız bilgilerin arasından örgün, sistematik olanlar ile bilim düşüncesi ortaya çıkmış olur. Peki, bilim madde midir? İslam düşüncesi de maddeci miydi? Bilimin olabilmesi için bir madde mutlaka olması gerekir. Dünyada her şey hareketsiz hale geldiğinde bilim de olamaz. Dolayısıyla diyebiliriz ki bilim, maddede, konumda, harekette, zamanda vardır ve bilim olması için değişim olması gereklidir. Bilimin ölçütleri ise mantık temelleri ve olgusalıktır, yani mantık ve bilim Felsefesi. Yine nesnellik, genel çıkarımlar, sınanabilirlik, seçicilik ve yanlışlanabilirlik bilimin ölçütleri arasındadır. Büyük İslam filozofu Farabi bilimleri tasnifinde ihtimali yani belirsizliği olan ilimlerden söz etmektedir. Geometri, matematik, fizik gibi ilimleri belirsiz ilimler olarak ifade etmektedir.

Hangi medeniyetler bilimi desteklemiştir? Her bir medeniyetin ihtiyaçlarını karşılamak ve sorunlarını çözmek için düşünce üretmeye çalışan bilim insanlarını görmekteyiz. Yani gereksinimler etrafında şekillenen bir bilim üretme süreci söz konusudur. Mesela Mısır'da geometri öne çıkmıştır, çünkü Nil Nehri her taşıduğunda arazi sınırları kaybolurdu. Mezopotamya, Mısır, Hint, eski Yunan ve İslam Medeniyetleri bilime çeşitli yönlerden katkılar yapmışlardır. Bu medeniyetler birbirinden bağımsız medeniyetlerdi. Eski Yunan'da Büyük İskender birçok fetihler yapıp, medeniyetlerin katkıları olan bilgileri topladı. Eski Yunan'da bunlar spekülatif bilgilerdi, sistematik değildi. Medeniyet katkısı ile ortaya çıkarılan bilgileri güneye gelip alanlar yani batılılar, kaynakça göstermiyor ve kendilerine mal ediyorlardı. Bugün kullanılan kaynak gösterme bile ilk olarak İslam medeniyetinde ortaya çıkmıştır, çünkü İslam'da kul hakkı düşüncesi hâkimdir. Bunun başka medeniyetlerde görmek mümkün değildir. Eski medeniyetler başka yerlerden aldıkları bilgileri kaynak göstermeksizin kendilerine mal ederlerdi. İslam yayılınca söz konusu medeniyetlerin bilgilerini daha derinlemesine ve sistematik hale getirerek topladı. İslam kutsal kitabı Kuran-ı Kerim'in pek çok yerde tefekküre yönlendirmesi ve Hz. Peygamber'in telkinleri ilmi çalışmaların İslam ile canlanmasında önemli bir etkidir. Dünya tarihinde eşi benzeri zor görülecek bir devlet olan Endülüs İslam Devletinde bilimler mezcedildi. Bugün Batı bilimi eski Yunan'dan aldıklarını iddia etse de, aslında Müslümanların katkılarını inkâr ederek her şeyi kendilerine mal

etmeye çalışmaktadırlar. Kur'an-ı Kerim'in inmesinden sonra Müslüman topluluklar b(ilm)e çok önem verdiler böylece fizik, kimya, matematik, cebir, trigonometri, astronomi, tıp, eczacılık, tarım, hukuk, ve birçok dalda önceki medeniyetlerin hiç birinde bulunmayan seviyede ilkleri ortaya çıkarmışlar ve mevcutları çok ileri safhalara getirmişlerdir. İslam medeniyetinin bu başarıları olmasaydı bugün Batı'da bilim olamazdı. Onlar ısrarcı bir şekilde İslam medeniyetinin bu katkılarını inkâr etmekte ısrarcı olarak dünyada Eski Yunan medeniyetini esas almaktadırlar.

Eski Yunan'da felsefe, mantık gelişmiştir. Avrupa'da ise skolastik düşüncenin etkisi görülmektedir. İslam araştırma merkezi olan medresele-ri, rasathaneleri ve şifahaneleri ile bilime katkılar sunmuştur. Fakat İslam dünyasındaki bilimsel gelişmeler sistematik olarak ortaya konamamıştır ve Batı'da ise bu bilimler modern enstitülerle müesseseseleşmiştir.

Fizik, astronomi, kimya, biyoloji gibi ilimlerin hepsinin kökeninde İslam vardır. Mesela, Ebubekir Zekeriya er-Razi tıpta civanın yeni kullanım alanlarını araştırmış, cerrahi dikiş ipliği olarak hayvan kursağının kullanımını önermiştir. Yine İbn Sina'nın Arapça yazmış olduğu Tıp Kanunu adlı eseri çok önemlidir. İbn Sina dünyada deneyi ilk yapanların Müslümanlar olduğunu ifade etmektedir. Beytü'l-Hikme'de tercüme faaliyetleri de düşünce hayatının gelişmesi ve yayılması için çok önemlidir. Endülüslü filozof, fakih ve hekim olan İbn Rüşd bazı sektörlerde kadınların da çalışması da gereklidir diyerek günümüz modern söylemlerine yakın şeyler söylemektedir. Yine Müslüman matematikçi el Jayyani, Öklid'in Elementler kitabına tenkitler ve küresel trigonometri hakkında ilk kitabı yazan isimdir. Endülüs'e felsefenin girişini sağlayan İbn Bacce insanın tabii, duygusal ve akli olmak üzere üç boyutunun olduğunu ifade eder. İbn Haldun'da Mukaddime eseriyle dünyada ilk defa tarih, sosyoloji, eğitim, hukuk ve iktisat felsefesini yaparak geliştirdi. Hayy bin Yakzan'ın yazarı İbn Tufeyl de çok önemli bir düşünürdür. Robinson Crusoe ve Emile gibi eserlerin bundan esinlenilerek yazıldığı bir gerçektir. İbn Firnas, kendine has metotlarla bir kısım kum ve taşlardan mükemmel renksiz cam yapma usulünü bularak gözlüğün mucidi olmuştur. İbn Firnas, 875 yılında tüy ve kumaş gibi malzemeleri kullanarak ilk uçuş aletini yapmış ve dünya tarihinde ilk uçuşu gerçekleştirmiştir. Batılılar bunu da duymuş, duymazlıktan gelerek Wright kardeşler ilk uçuşu yaptı diyerek İslam ülkelerindeki kişilerin bile düşüncelerinden İbn Firnas'ın o ilk uçuşunu unutturmaya bile başarmışlardır. Yine Batı'da üzerinde ciddi araştırmalar yapılan mutasavvıf İbn Arabi'de çok önemli bir isimdir. Bugün İbn Arabi Derneği, Oxford, Harvard, Sorbonne, Stanford ve Cambridge de dünyanın en önemli üniversitelerinde oldukça ayrıntılı çalışmalar yapmaktadır. Burada sorulması gereken önemli

bir soru: Batı, Müslüman düşünürlerin fikirlerini anlamaya, keşfetmeye çalışırken, biz bu hususta ne yapıyoruz? Belki de kendi öz medeniyet ve kültürümüzden uzaklaşarak sadece Batı hayranlığı ile günlerimizi geçirmekteyiz. Bu çok tehlikeli bir gidiştir. Müslüman gençlerin bilim tarihindeki en parlak devirleri yaşayan ve yaşatan İslam medeniyeti ile Müslümanların bilim alanında yaptıkları ilk ve yenilikçi çalışmalardan haberdar edilmesi gereklidir.

Özetlemek gerekirse, İslam dininin ana kaynakları Kur'an-ı Kerim ve sünnetin akılla anlaşılmasından meydana gelen İslam düşüncesi, doğuşundan 15. yüzyıla kadar devam eden altın çağında büyük gelişmelere sahne olmuş, insanlık düşüncesine yetiştirdiği bilim insanları aracılığıyla birçok yeni fikirler kazandırmıştır. İslam düşüncesi İslam medeniyetinin bir ilim medeniyeti olmasına vesile olmuştur. İslam düşüncesi bilimin her alanında yetiştirdiği bilim adamlarıyla bir bilgi medeniyeti olarak kendisinden sonraki düşünceleri, özellikle Orta çağ ve Batı düşüncesini etkilemiştir. Bu durumu çağdaş bilim tarihçimiz Fuat Sezgin "Batı Medeniyeti, İslam Medeniyetinin çocuğudur" diyerek güzel biçimde özetlemiştir. Fizik, kimya, tıp, matematik, astronomi, coğrafya, tarih, felsefe, ilahiyat alanlarında Cabir bin Hayyan, Ebû Bekir er-Razi, Harezmi, İbn Heysem, Uluğ Bey, Piri Reis, Ferazi, Ferganî, Birûnî, Sabit bin Kurrâ, İbn Battuta, Evliya Çelebi, Kindî, Farabi, İbn Sina, İbn Rüşd, Gazzali gibi her biri dünyaca ünlü bilim adamları yetiştirerek insanlığın her yönden gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. Bugün ise reddi miras ile parlak medeniyetimizi yok sayıyor ve geçmişimizi araştırmıyor, okumuyoruz. Dolayısıyla yönümüzü sadece Batı'ya çeviriyoruz. Oysa güneş doğudan doğar ve inşallah bunun emareleri son yıllarda ortaya çıkarak artan bir şekilde devam etmektedir.

-XIX-

OSMANLI KLASİK DÖNEMDE MATEMATİK VE UYGULAMA ALANLARI

Elif BAGA*

Asıl konuya başlamadan evvel bu başlığın ait olduğu araştırma alanı hakkında bilgi vermek uygun olacaktır. Bilimler tarihi, kurumsal olarak 19. asırda ortaya çıkan ve “bilimler”in tezahür etmeye başladığı en erken asırlardan çağdaş döneme kadar geçen süreçteki serüvenini çok yönlü biçimde inceleyen disiplindir. Küresel ölçekte bu disiplin, bilim/ler tarihi olarak adlandırılrsa da son yıllarda ortaya çıkan “felsefe-bilim tarihi” şeklindeki bir kavramsallaştırmanın (Durah, 2006) vakıayı karşılamada daha başarılı olduğu söylenmelidir.

Felsefe tarihi ve/ya bilim tarihi yerine “felsefe-bilim tarihi” demenin gerekçesine geçilebilir. Tarih boyunca insanlığın kendinden başlayıp kâinata ve yaratıcıya veya tam ters yönde yaratıcıdan kendisine kadar tüm varlıklar hakkında meraktan, anlama çabasından, açıklama isteğinden veya ihtiyaçtan yaptığı araştırma ve soruşturmanın tamamı herhangi bir ayrıma tabi tutulmamış, “hakikatin peşine düşme” anlamındaki “felsefe”nin çatısı altında icra edilmişti. 17-19. asırlar arasındaki süreçte Avrupa merkezli, doğayı anlamada farklı yöntemler gelişmesi neticesinde “doğa felsefesi”nin yerine “science/bilim” kelimesi kullanılmaya başlandı ve bilim artık felsefeden bağımsız bir şekilde yoluna devam edeceğini göstermiş oldu. Kurumsal olarak 20. asırda ortaya çıkan “bilim tarihi” disiplininin adına da bu ayrılığın etkisi yansdı. Hâlbuki yazılı tarihin başlangıcı temel alındığında çok yeni olan bu ayrılık “bilim tarihi” isimlendirmesiyle sanki hep böyleymiş gibi bir yanlış anlamaya sebep olur. Bu yanlış anlaşılmayı gidermenin, yazılı tarihin başlangıcından 18-19. asra kadar yapılan tüm ilmi faaliyetin tari-

* Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Bu metin yazarın 04.12. 2019 tarihinde Sakarya Üniversitesi SASGEM tarafından düzenlenen konferansının yayın için düzenlenmiş halidir.

hini araştırmada bütüncül ve kapsamlı bir çalışma ortaya koymanın yolu “felsefe-bilim tarihi” adlandırmasından ve bu adlandırmaya uygun hareket etmekten geçer.

Tarihi yanlış kurgulamanın önüne geçmek için yapılan bu küçük hatırlatmanın ardından felsefe-bilim tarihinin önemini değil zorunluluğunu anlatmaya şöyle bir metaforla başlanabilir: Bu satırları okurken bir anda tüm hafızanızı kaybettiğinizi düşünün. Kimlik, zaman, mekân, aidiyet vb. tüm kavramlar da böylece uçup gitmiş olacak. Hangi zamanda olduğunuz, nerede yaşadığınız, ailenizin kim olduğu, hangi okulda okuduğunuz gibi çevrenize dair bilgileri tekrar öğrenmeniz mümkün. Peki ya kim olduğunuz? Kendinizi tanımadan; şimdiye kadar neler öğrendiğinizi, bilgi birikiminizi, başarılarınızı ve başarısızlıklarınızı, yeteneklerinizi, mizacınızı bilmeden gelecekte kendinizi konumlandırabilir misiniz? Geleceğimizi dünü ve bugünü temel alarak planlarız ve bu planlara göre hareket ederiz. Hafızamız olmadan yani kendimizi tanımadan şaşkın, ne yapacağını bilmez bir halde, özgüvenden yoksun ve sıfır motivasyonla yaşamaya çalışırız. Eğer tek tek bireyler hafızalarını kaybettiklerinde yani kendi geçmişlerini, tarihlerini unuttuklarında bu duruma düşüyorlarsa bireylerden meydana gelen bir toplum o topluma ait geçmişi, tarihsel tecrübeyi unuttuğunda, yani toplumsal hafıza kaybedildiğinde aynı durum toplumsal boyutta yaşanır. O toplumun bireylerinin ait oldukları toplumun kökleriyle, tecrübeleriyle, bildikleriyle, yaşadıklarıyla bağlantısı kesilir. 80 yaşında olmasına rağmen hafızasını kaybettiğinde en son hatırladığı yaş seviyesinden bilgi ve tecrübelerini edinmeye tekrar başlamak zorunda olan birey gibi 1000 yaşındaki toplum da bunca tarihsel tecrübesine rağmen bağlarını kopardığı için 100 yaş seviyesinden baştan başlar. İşte kaybettiğimiz toplumsal hafızamızı geri kazanmak, unuttuklarımızı ve tecrübelerimizi hatırlamak, yeniden geleceğe özgüvenle bakabilmek, toplumsal atılım yapmak ve yüksek bilinç seviyesine ulaşmak için gereken motivasyonu tekrar kazanmak ancak felsefe-bilim tarihini öğrenmek ve öğretmekle olur. Tam da bu yüzden bunun zorunlu hatta hayati olduğunu söylenmelidir.

“Neden felsefe-bilim tarihi?” sorusundan sonra “neden Osmanlı?” ve “neden klasik dönem?” soruları sorulabilir. Toplumsal hafızamızı kazanmaya şimdiden geriye doğru giderek en yakın olandan yani Osmanlı’dan, bunun da mevcut çalışmalara en az konu olan, araştırmaya en çok ihtiyaç duyulan döneminden, klasik döneminden başlanması hem mantıksal tutarlılık hem de verimlilik açılarından daha uygundur. Klasik dönemin ne anlam ifade ettiğine gelince, akla hemen Osmanlı genel tarih araştırmalarındaki dönemlendirme problemleri gelir. Özellikle Osmanlı tarihi

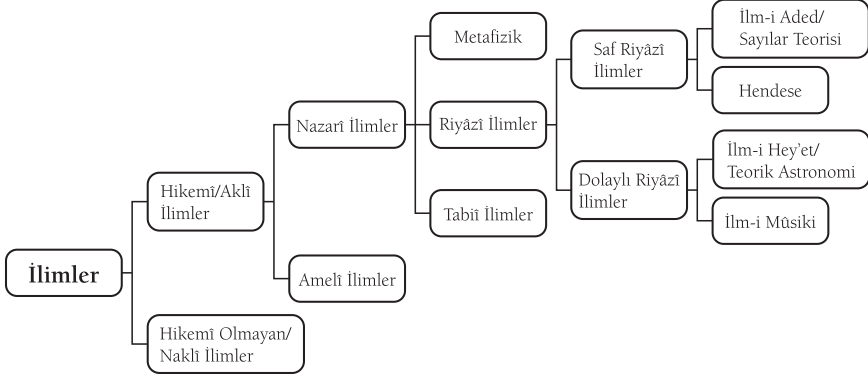
eğitiminde kullanılan ve tüm öğrencilerin zihnine kazınan kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme ve dağılma şeklindeki bir dönemlendirme, Osmanlı'nın coğrafi sınırlarının genişleyip daralması kriterine göre yapılmış ve bunun dışındaki ilim, sanat, mimari, eğitim, ekonomi gibi pek çok alanı temsil etmekten çok uzaktır. Bundan başka Osmanlı askeri ve ekonomi sistemlerindeki değişim kriteri üzerinden 1300-1600 arası “klasik dönem” olarak adlandırılır (İnalçık, 2001, 22-24). Ancak bu dönemlendirme de hem genel anlamıyla Osmanlı felsefe-bilim tarihi araştırmaları hem de daha özel anlamıyla Osmanlı matematik tarihi araştırmaları için uygun değildir. Zira Osmanlı'da matematik alanında kullanılan ve üretilen matematik eserleri incelendiğinde 9. asırdan itibaren İslam medeniyetinde üretilen matematiksel birikimin miras alındığını, bu temel üzerinde gelişim göstererek devam ettiğini ve bu durumun -18. ve 19. asırlar arası klasik matematikten modern matematiğe geçiş evresi olması kaydıyla 19. asrın başına kadar devam ettiği söylenebilir. Kısaca bu sonuçlar kati ve kesin olmamakla birlikte Osmanlı matematik tarihi açısından kabaca 1300-1700 arası klasik, 1700-1800 arası da klasik döneme dâhil edilmekle birlikte klasikten moderne geçiş özelliklerinin görüldüğü dönem olarak adlandırılabilir.

Son olarak, felsefe-bilim tarihi içerisinde matematik tarihini incelemek; matematiğin en temel bilim olması hasebiyle sadece kendi tarihinde değil aynı zamanda diğer bilimlerin tarihi ile ilgili araştırmalarda da etkin rol oynaması ile yakından ilgilidir. Buna, Osmanlı medeniyeti içerisinde üretilen matematiksel faaliyetler hakkında mevcut araştırma ve incelemelerin azlığı da ilave edilmelidir.

2. Osmanlı İlim Geleneğinde Matematiğin Konumu, Dalları ve Uygulama Alanları

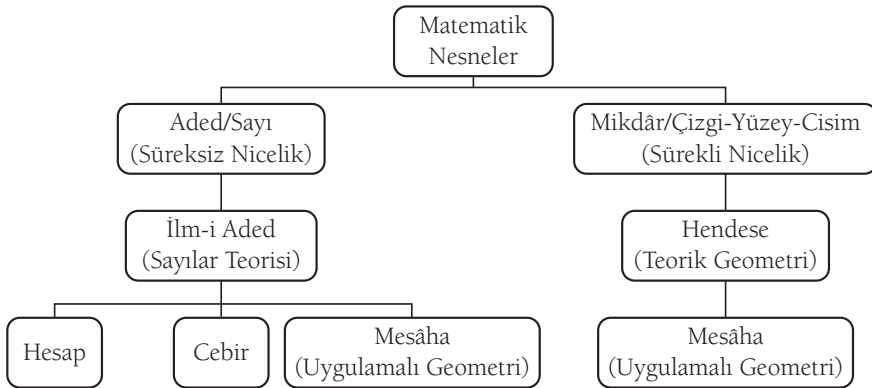
İslam medeniyeti ilim geleneğinin doğal bir devamı sayılabilen Osmanlı ilim geleneğinde riyâzî ilimler olarak adlandırılan matematik ilimler, tüm ilimlere en temel ilkelerini veren metafizik ile dış dünyadaki tüm varlıkları çeşitli yönlerden araştıran tabii ilimler arasında konumlandırılır. Riyâzî ilimler şeklindeki adlandırma da tam olarak bu konumuyla ilgilidir. Zira bu ilimleri öğrenmeye daha somut olandan yani tabii ilimlerden başlayan bir talebe, bir yönüyle zihinde inşa edilen diğer yönüyle de zihinde inşa edilenlerin dış dünyada karşılığını bulabildiği bir alan olan matematik sayesinde tam somut olan tabii ilimlerden tam soyut olan metafizik ilmine geçişi öğrenecek ve zihni soyut düşünebilme hususunda egzersiz yapacaktır. İşte “riyâzî ilimler” ifadesindeki “riyâzî” kavramı tam da bu zihni egzersize denk gelmektedir.

Riyâzî ilimler çatısı altında dört temel alan mevcuttur. Bunlar sırayla aded ilmi (sayılar teorisi), hendese (teorik geometri), hey'et (teorik astronomi) ve mûsikîdir. Bu ilimlerden ilk ikisi doğrudan matematiksel bilginin üretildiği alanlarken son ikisi matematiksel bilginin yoğun biçimde kullanıldığı alanlardır. Bir tablo ile göstermek gerekirse:

Buna göre Osmanlı matematik tarihi araştırmalarına, matematiğin iki nesnesi; süreksiz nicelik olan aded/sayı ile sürekli nicelik olan mîkdâr/bü-yüklüğü temsil eden ve saf riyâzî ilimler olarak adlandırılan iki temel alan ilm-i aded ve hendese ile bunların alt dalları konu olur. Zira hey'et Osmanlı astronomi tarihi, mûsikî de Osmanlı mûsikî tarihi çalışmalarının konusudur.

İlm-i aded altında hesap ve cebir ile bunların alt dalları yer alır. Uygulamalı geometri olarak bilinen mesâha ise her iki alanı da kullanması itibariyle ilm-i aded ve hendese arasında veya her iki alan altında da konumlandırılabilir.

2.1. İlm-i Aded

İlm-i aded, süreksiz nicelikleri yani sayıları ve sayılar arasındaki ilişkileri inceleyen, bu konuda en temel ilke ve kuralları ortaya koyan ilim dalıdır. Hesap ve cebir ise sayılarla icra edildiği ve sayılarla ilgili temel ilkeler de ilm-i aded içerisinde verildiği için onun altında konumlandırılabilirler. Temel konuları, tek-çift sayılar, asal sayılar, dost sayılar, mükemmel sayılar, artık-eksik sayılar ve sihirli karelerdir. Kombinasyon hesabı üzerinden şifreleme ve şifre çözme konularında uygulama sahası mevcuttur. Osmanlı klasik döneminde bu alanda kullanılan ve üretilen eserler İbn Fellûs adıyla meşhur İsmail b. İbrahim el-Mardîni'nin (ö. 1232) sayıların tasnifi ve özellikleri yanında 25 farklı sayı türünü açıkladığı telifi *Kitâbü 'İ'dâdi'l-isrâr fi esrâri'l-a'dâd*'ı (Brentjes, 1988, 467-484, 485-500) ile Abdurrahman Bistâmî'nin (ö. 1453) *Şemsü'l-Âfâk fi İlmi'l-Hurûf ve'l-Evfâk* adlı sihirli kareler ve bunlarla bağlantılı olarak aritmetik ve geometrik dizilerden bahsettiği çalışmasını zikretmek gerekir. Bundan başka Muhammed el-Şabramallisi'nin (ö. 1623'den sonra) *el-İrşâd li'l-İlm bi-Havâssi'l-Aded* başlıklı sayıların özelliklerini ve sayılar arası ilişkileri incelediği eseri ile Müneccimbaşı Ahmed Dede'nin (ö. 1702) *Gâyetü'l-Uded fi İlmi'l-Aded* isimli kitabı ilm-i aded alanında dikkati çeken çalışmalardır. Son olarak Ahmed Damanhûrî'nin (ö. 1778) *İhyâu'l-Fuâd fi bi-Ma'rifeti Havâssi'l-A'dâd*'ı sahasında geniş kapsamlı eserlerden biridir.

طبيعیه										
۱۰	۹	۸	۷	۶	۵	۴	۳	۲	۱	تفاوت واحد
۱۹	۱۷	۱۵	۱۳	۱۱	۹	۷	۵	۳	۱	تفاوت اش
۲۸	۲۵	۲۲	۱۹	۱۶	۱۳	۱۰	۷	۴	۱	تفاوت ثلثه
۳۷	۳۳	۲۹	۲۵	۲۱	۱۷	۱۳	۹	۵	۱	تفاوت اربعه
۴۶	۴۱	۳۶	۳۱	۲۶	۲۱	۱۶	۱۱	۶	۱	تفاوت خمسه
۵۵	۴۹	۴۳	۳۷	۳۱	۲۵	۱۹	۱۳	۷	۱	تفاوت سته
۶۴	۵۷	۵۰	۴۳	۳۶	۲۹	۲۲	۱۵	۸	۱	تفاوت سبعه
۷۳	۶۵	۵۷	۴۹	۴۱	۳۳	۲۵	۱۷	۹	۱	تفاوت ثمانیه
۸۲	۷۳	۶۴	۵۵	۴۶	۳۷	۲۸	۱۹	۱۰	۱	تفاوت تسعه
۹۱	۸۱	۷۱	۶۱	۵۱	۴۱	۳۱	۲۱	۱۱	۱	تفاوت عشره
۱۰۰	۸۹	۷۸	۶۷	۵۶	۴۵	۳۴	۲۳	۱۲	۱	روح الزوج
۱۰۹	۹۷	۸۵	۷۴	۶۲	۵۱	۴۰	۲۹	۱۰	۱	روح الزوج
۱۱۸	۱۰۵	۹۲	۸۰	۶۸	۵۶	۴۴	۳۲	۲۱	۱۲	روح الزوج والفرد
۱۲۷	۱۱۳	۹۹	۸۶	۷۳	۶۱	۴۹	۳۷	۲۵	۳	الغریبال
۱۳۶	۱۲۱	۱۰۶	۹۳	۸۰	۶۷	۵۵	۴۳	۳۱	۲	الناقضه
۱۴۵	۱۲۹	۱۱۳	۹۹	۸۶	۷۳	۶۱	۴۹	۳۷	۴	التامه
۱۵۴	۱۳۷	۱۲۰	۱۰۵	۹۲	۷۹	۶۷	۵۵	۴۳	۵	تماما

Şekil 1: İbn Fellüs'un Kitâbü İ'dâdî'l-İsrâr fî esrârî'l-a'dâd adlı eserinden örnek sayfa.

2.2. Hesap İlmî

Osmanlı matematiğinin en geniş alanı hesap ilmidir. Kendi içerisinde birçok alt dala ayrılan hesap ilminin aynı zamanda uygulama alanları da çok çeşitlidir. Öncelikle yazılı ve sözlü hesap teknikleri şeklinde ikiye ayrılabilir. Yazılı hesap da kendi içerisinde konumsal ontabanlı sayılamaya dayanan ve gelenekte hesâb-ı hindî diye adlandırılan bugün de kullandığımız hesap türü ile altmışabanlı sayılamaya dayanan ve gelenekte

“hesâb-ı sittînî”, “hesâb-ı müneccimin” ve “hesâb-ı nücûm” adlarıyla anılarak astronomi, denizcilik ve zaman tayininde kullanılan hesap türünden oluşur.

Sözlü hesaba gelince, hesâb-ı hevâî denilen alandır ve zihin hesabı diye tercüme edilebilir. Kalem-kâğıt gibi malzeme gerektirmemesi ve hızlı bir şekilde icra edilebilmesi bilhassa günlük hayatta ve ticaretle sıkça kullanılır. Bu hesap türünü konu edinen eserlerde rakamlara yer verilmeksizin tüm işlemler sözel olarak ifade edilir.

Hesap ilminin tüm türlerini, devletin hesabını tutan muhasip ve kâtiplerden hak ve hukukun güvencesi kadınlara, kible yönünü tayin edip namaz ve bayram vakitlerini belirleyen müneccim ve muvakkitlerden bir medeniyetin en önemli simgelerini, kalıcı eserlerini inşa eden mimarlara, halkın günlük ihtiyaçlarını karşılayan tacirlerden küçük esnafa kadar devletin ve milletin yani yönetenlerin ve yönetilenlerin her kademesinde görmek mümkündür. Elbette bu sayılanların her birinde ilm-i hesâbın kullanım şekli ve seviyesi muhtelifdir, bu yüzden de her alana uygun hesap kitapları üretilmiş ve öğretimde kullanılmıştır. Bunlardan birkaçı İbn Bennâ'nın (ö. 1321) *Telhîsu a'mâli'l-hisâb*'ı, Nizâmuddîn Nîsâbü'rî'nin (ö. 1328'den sonra) *eş-Şemsiyye fi'l-Hisâb* adlı eseri, Ali Kuşçu'nun (ö. 1474) *Risâletü'l-Muhammediye fi'l-Hisâb* adlı eseri, İbn Hâim'in (ö. 1412) *el-Vesile fi İlmi'l-Hisâb*'ı, Takiyüddin Râsîd'in (ö. 1585) *Buğyetü't-Tullâb min İlmi'l-Hisâb*'ı ve Bahaud-din Âmilî'nin (ö. 1622) *Hulâsatü'l-Hisâb*'ıdır. Bu son eser üzerine Osmanlı bilginlerince yapılan 25 farklı çalışma mevcuttur ve bu eserlerin nüsha sayıları toplandığında yaygınlık bakımından ulaşılması güç bir seviyeye varılır. Bu çalışmaları şöhretine ve tedavülde kalma sürelerine göre sıralamak gerekirse ilk üç sırada Ömer el-Çelli (ö. 1613'ten sonra), Ramazan el-Cezerî (ö. XVII.yy sonu) ve Abdurrahim el-Mar'âşi (ö. 1736) şerhleri gelir (Baga, 2021a, 84-88).

Şekil 2: Matrakçı Nasuh'un 16. asırda Kâtipler için hazırladığı muhasebe matematiği hakkındaki eseri

2.3. Cebir İlimi

Cebir ve mukâbele ilmi “arada bir bağ olmak şartıyla belirli yöntemler vasıtasıyla verilen bilinenlerden varsayılan bilinmeyenleri çıkarmaktır” şeklinde tanımlanır. Bugün kısaca cebir olarak bilinse de ilk dönemlerinde denklem çözümede kullanılan iki ayrı tekniğin ismi olan “cebir” ve “mukâbele” tekniklerinden adını almıştır. IX. asırda Harezmi tarafından bir ilim dalı olarak ortaya konmuş, ilk kez bu adla bir eser tertip edilmiş ve asırlar boyunca İslam medeniyeti bilginlerince geliştirilmiş, Osmanlı matematikçileri tarafından daha ileri seviyelere taşınmıştır.

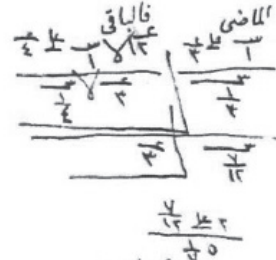
Cebir ilmi cebirsel bir denklem kurmak için gerekli şartları sağlayan her alana ve her probleme uygulanabilir. Onun bu gelişme ve genişlemeye müsait esnek yapısı sayesinde riyazi ilimlerin hemen hemen tamamında önemli atılımlar yaşanmıştır. Ancak cebir ilmi klasik dönemde en çok mesâha ilminin yardımıyla tapu-kadastro işlemlerindeki ve mimari eserle-

rin inşası sürecindeki tüm ölçümlerin yapılmasının ardından gerekli hesap işlemlerinin en kestirme yoldan tamamlanmasında ve de ilm-i ferâiz üzerinden miras paylarının hesaplanmasında kullanılmıştır.

Klasik dönemde cebir ilmi kadı, mimarbaşı ve vergi memurları gibi hem devletin çeşitli kademelerinde görevli memurlar tarafından hem de medrese ve diğer eğitim kurumlarındaki hoca ve öğrenciler tarafından belirli eserler aracılığıyla öğrenilmiş, öğretilmiş ve kullanılmıştır. Bu eserlerin bazıları cebir bölümü ihtiva eden genel matematik kitapları bazıları da müstakil cebir çalışmalarıdır.

Müstakil cebir çalışmaları; İbn Yâsemîn'in (ö. 1204) manzum cebir eseri *el-Urcûzetü'l-Yâsemîniyye* ile İbn Hâim'in *el-Mukni' fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele* adlı kasidesi hakkında Osmanlı döneminde onlarca çalışma yapılmıştır. Bunlardan başka Osmanlı'nın ilk rasathanesi olan İstanbul Rasathanesini kuran Takiyüddin Râsîd'in (ö. 1580) *Kitâbu'n-Nisebi'l-Müteşâkile fi'l-Cebr ve'l-Mukâbele*'si rasathanede, bilhassa astronomi hesaplarına cebir ilminin uygulanması bakımından önem arz etmektedir (Baga, 2021). Buna ilave olarak Kadızâde ve torunu Mirim Çelebi'nin 1^olik yayın sinüsünün hesaplanması konusundaki risaleleri trigonometri eserleri izlenimi verse de aslında cebirin trigonometrik problemlere tatbik edildiği dikkate değer çalışmalardandır (Baga, 2021a).

الليل عبارة عن اثنا عشر ساعة إما بفض الليل
 مساوياً للنهار إما أن يكون وقت تحويل الشمس
 إلى الجبل والميزان فإن في تلك الوقتين يكون النهار
 مساوياً لليلية وإما أن يكون مبتدئاً على الساعات
 الزمانية المعوجة دون المسوية على ما قرئ في موضع
 والباقي من الليل على هذا التقدير اثني عشر الساعة
 فقلت الماضي بعد ثلاث الساعة الأربع تسع وذلك لأنه
 لما كان الباقي اثني عشر الساعة فيكون معادلته
 الماضي إذا سائل قال قلت الماضي يساوي أربع باقى
 وبعد الجبرى بعد تكميل طرفى الاستفاد وهو
 ثلاثة الأرباع وزيادة مثله وهو ربع شئ على الطرف
 الآخر وهو ثلث الماضي يصير ثلث الماضي وربعه بعدل
 ثلاثة ولما كان الماضي عبارة عن الشئ كانت الثلاثة
 معادلة لثلث الشئ وربعه هو المثلثة الأولى
 المقطوعات فاقسم العدد وهو الثلاثة على عدد الأجزاء
 وهو ثلث الشئ وربعه على قاعدة قسمته الصحيح على
 الكسر فالجواب من القسمة خمسة وسبع وهو الساعات
 الماضية فالباقية ستة وستة أسباع لأنه لما كان
 المسئلة مبدئية على أن يكون الليل عبارة عن اثني
 عشر ساعة وكانت الساعات الماضية خمسة وسبع
 يكون الباقية ستة وستة أسباع وطغى وتثلث الخمسة

وهو الساعات الماضية
 فالباقية ستة وستة أسباع

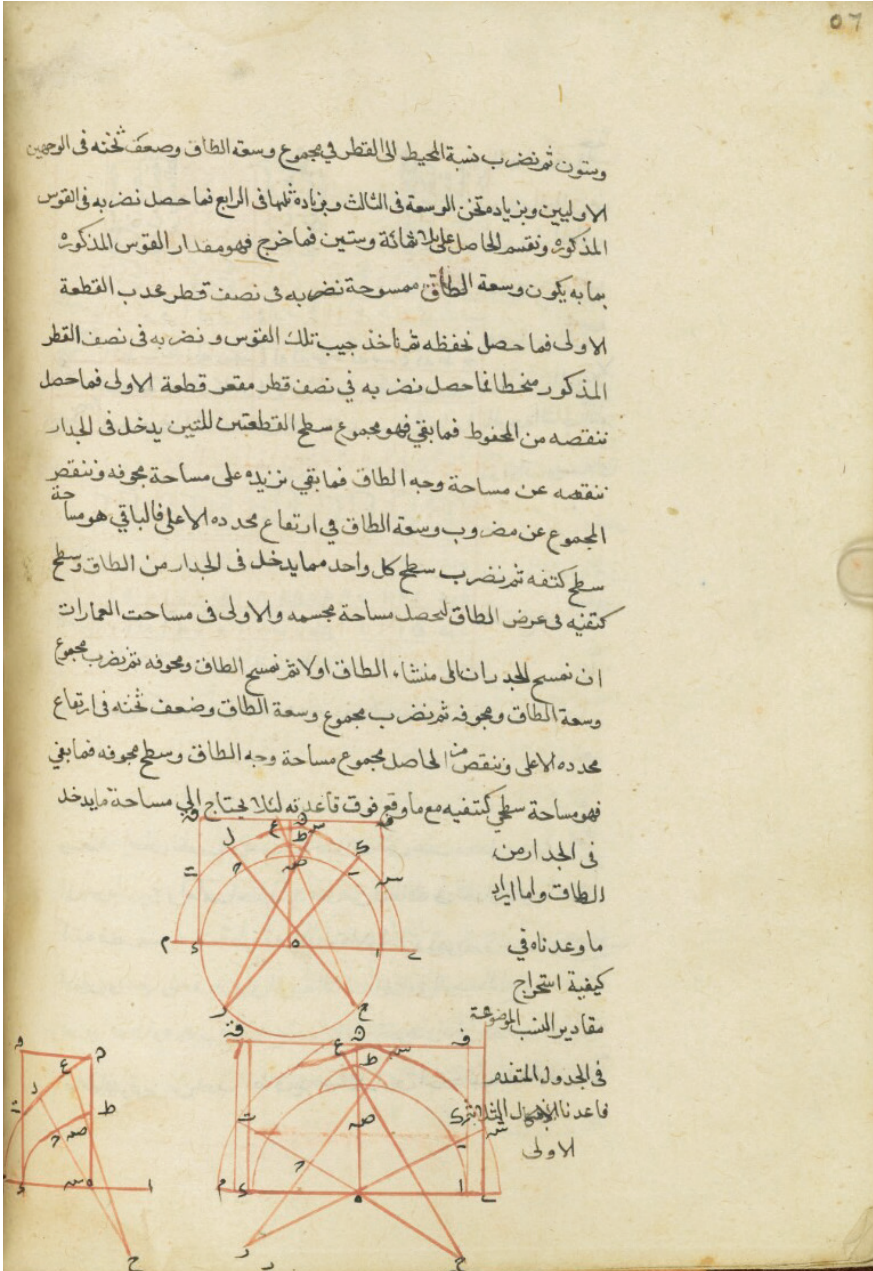
Mar'aşi Şerhu Hulasati'l Hisâb,

Şekil 3: Cebir bölümü içeren genel matematik kitaplarından biri olan Âmilî'nin Hulâsatü'l-Hisâb'ının Osmanlı'daki önemli şerhlerinden Abdürrahim Mar'aşi şerhinin cebir bölümünde örnek sayfa.

2.4. Mesâha İlmî

İslam medeniyetinin başlangıç dönemlerinde Yunanca “yer ölçümü” anlamındaki “geometria” kelimesinin Farsça “ölçme” manasındaki “endâze” kelimesinin değişikliğe uğramış hali olan “hendese” sözcüğü ile karşılaşılması neticesinde bu ilim dalının adı konulmuştur. İlerleyen dönemlerde ilm-i hendese geometrinin teorik kısmına hasredilmiş, uygulamalı kısmına da “ilm-i mesâha” denilmiştir. Mesâha, bir, iki, üç boyutlu şekillerin ilmî ve tatbikî ölçümlerini gerçekleştirir. Diğer bir ifadeyle, bu şekillere süresiz nicelikler arız olduğu ve belirli bir birimle ölçme işleminin gerektiği noktada mesâha ilmî hâsıl olur. Ölçme işlemi de insanoglunun yaşamında barınma ve beslenme dâhil birçok ihtiyacını gidermede rol oynadığından mesâha ilminin kullanıldığı alanlar; şehirleri meydana getiren tüm yapılardan coğrafi yapıların ölçümüne, yön tayininden arazi ölçümüne, haritacılıktan çeşitli cisimlerin ölçümlerine kadar siyaset, idare, din, mimari, sanat, hukuk, coğrafya ve denizcilik gibi geniş bir yelpazededir. Buna bağlı olarak da başta devletin en üst kademesi olmak üzere muhasipler, vergi memurları, mimarlar, kadınlar, zanaatkârlar, denizciler/kaptanlar, ilim adamları ve müderrisler bu ilimle iştigal etmek durumundadırlar. Klasik dönemde mesâha ilmiyle iştigalin aracı ise genel matematik kitaplarının mesâha bölümleri ve müstakil mesâha kitaplarıdır (Baga, 2021, 94-94).

Müstakil mesâha eserleri ise, Fatih’e sunulan müellifi meçhul çalışma *el-İkna fi İlmî'l-Misâha* (Fazlıoğlu, 2004), Emrî Çelebi’nin (ö. 1575) bilinen ilk Türkçe müstakil mesâha kitabı *Mecmau'l-Garâib fi'l-Mesâha'sı* (Baga, 2021b), İbn Hanbelî’nin (ö. 1563) *Mehâyilu'l-Milâha fi Mesâili'l-Misâha'sı*, Bahaeddin el-Amilî’nin (ö. 1622) *Hulâsatü'l-Hisâb*’ının mesâha bölümünün Muhammed Selim Hoca (ö. 1725) tarafından genişletilmiş Türkçe versiyonu *Şerhu Bâbi'l-Misâha min Hulâsati'l-Hisâb*’ı, Cemşid Kâşî’nin *Miftâhu'l-Hisâb*’ının mesâha bölümünün İbrahim Kâmi b. Ali (ö. XVIII. yy) tarafından genişletilmiş Türkçe versiyonu *el-Meftûh*, Muhammed b. Muhammed Bursevî Mevlevî’nin (ö. XVIII. yy) yine *Hulâsatü'l-Hisâb*’ın altı ve yedinci bablarının müstakil şerhi *Me’âlimü's-simâha fi sâhati'l-misâha'sı*, Eğinli Nûman Efendi’nin (ö. XVIII. yy) *Tebyinü a'mâli'l-misâha'sı* (Çavuşoğlu, 2020) şeklinde sıralanabilir.

Şekil 5: Cemşid Kâşî'nin Miftâhu'l-Hussâb adlı eserinin mesâha bölümündeki kemer örnekleri.

Kaynaklar

- Baga, Elif. "Osmanlı Klasik Döneminde İstanbul'da Matematik İlimler". *Bilimname* 45 (Ekim 2021), 79-119.
- Baga, Elif. "Takıyyüddin Râsîd ve Cebir Risalesi: Matematiksel Değerlendirme, Tercüme ve Editio Princeps". *Nazariyat* 7/2 (Ekim 2021), 1-52.
- Baga, Elif. "Mesâha'nın Kısa Tarihi ve İlk Müstakil Türkçe Mesâha Kitabı: Emri Çelebi'nin Mecmau'l-Garâib fi'l-Mesâha Adlı Eseri". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 26/51 (Şubat 2021), 1-38.
- Brentjes, Sonja. "The First Seven Perfect Numbers and Three Types of Amicable Numbers in a Manuscript on Elementary Number Theory by Ibn Fallûs". *Erdem* 5/11 (1988), 467-484.
- Brenjes, Sonja. "İbn Fellûs'un Elemanter Sayı Teorisi Üzerine Olan Bir Yazmasındaki İlk Yedi Mükemmel Sayı ve Dost Sayıların Üç Çeşidi". çev. Melek Dosay. *Erdem* 5/11 (1988), 485-500.
- Çavuşoğlu, Halime Mücella Demirhan. *Osmanlı Mesâha İlmi: Eğinli Nu'mân Efendi'nin Tebyînü A'mâli'l-Misâha İsimli Eseri Bağlamında*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Duralı, Şaban Teoman. *Felsefe-Bilim Nedir?*. İstanbul: Dergah yay. 2006.
- Fazlıoğlu, İhsan. *Uygulamalı Geometrinin Tarihine Giriş: el-İknâ fi İlmi'l-Misâha*, İstanbul: Dergâh yay., 2004.
- İnalcık, Halil. *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*. Phoenix, 2001.

SOSYAL BİLİMLERLE ÇAĞI YORUMLAMAK - IV

Bu çalışma, Türkiye’de son dönemde yaygınlaşan disiplinlerarası çalışmalara bir örnek oluşturmaktadır. Kitapta sosyoloji, ekonomi, bilim tarihi, ilahiyat, psikoloji, iktisat, işletme gibi alanlardan akademisyenler ve profesyonellerin metinleri, Türkiye’nin toplumsal gerçekliğinin aldığı biçimleri analiz etmektedir. Türkiye’nin toplumsal yapısı, Türk ekonomisinin geldiği nokta, dindarlık-tüketim ilişkisi, kimlik olgusu, yaşadığımız dünya, düşünce evrenimize katkı sunan fikir insanları, modernleşme olgusu, bilimlerin tarihi, evlilik, stres yönetimi çalışmanın değindiği konulardan bazılarıdır. Çalışma aynı zamanda Türk akademisinin ve Türkiye’nin fikri düzeyinin geldiği noktaya dair fikir sunmaktadır.

e-ISBN: 978-605-2238-28-8

